

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
И. М. МЎМИНОВ НОМИДАГИ
ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ

РЕСПУБЛИКА ЮРИСТЛАР МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ МАРКАЗИ

ВИКТОР АЛИМАСОВ

**ФАЛСАФА
ЁХУД
ФИКРЛАШ ЧАНҚОҒИ**

(Мақолалар. Эсселар. Битиклар)

„ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ“ НАШРИЁТИ

Тошкент—2007

Масъул муҳаррир —

фалсафа фанлари доктори, профессор
ТИЛАБ МАҲМУДОВ

Тақризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор
НОРМУРОД МАМАТОВ

фалсафа фанлари доктори, профессор
САИДМУРОД МАМАШОКИРОВ

юримдик фанлари номзоди, доцент
МИРШОҲИД МИРҲАМИДОВ

ВИКТОР АЛИМАСОВ,

ФАЛСАФА ЁХУД ФИКРЛАШ ЧАНҚОҒИ/В. Алимасов;
Ўзбекистон республикаси ФА И. М. Мўминов номидаги
„Фалсафа ва ҳуқуқ“институти нашр., 2007. — 276 б.

Китобда фалсафа тарихида бетакрор из қолдирган, илмий-тафаккурий қарашлари билан турли баҳс-мунозаралар уйғотиб келаётган донишварларнинг меросига муурожаат қилинади. Эрк, ҳурфикрлик, мангулик, буд ва башар, шахс ва жамият, адабиёт ва санъат ҳақида фикр юритилади.

Фалсафа — фикрлаш чанқоғидир. Қалби фикрлашга муштоқ ҳар бир ўқувчи ушбу китобдан ўзига зарур мавзу, йўлланма, саволларига жавоб топа олади. Энг муҳими у ўқувчини муस्ताқил фикрлашга, фикр излашга ундайди.

Фалсафа ва ҳуқуқ институти илмий кенгашининг 2005 йил 28 декабрдаги 10-сонли йиғилиш қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилди.

Муаллифнинг кириш сўзи

Буд ва башар сирга, ҳайратга тўла. Бир қарашда тўқ долчин рангда кўринган қоя ярим дақиқа ўтмай, қуёш, ҳаво таъсирида бошқа тасвирга айланиб нигоҳингизни ўйнатади. Мусаввирларнинг таъкидлашича, оқ ва қора бўёқлар қоришмасидан 20 зиёд анвои ранглар ҳосил бўлади, фақат уларни илғаш керак. Башар эса мўжизалар ичидаги мўжизадир. Н. А. Бердяев уни дунёдаги „руҳига кўра энг буюк сирдир“ деб атаган. Ҳақиқатан, энг аълам зот ҳам икки дақиқадан кейин руҳи уни қаерларга етаклаб кетишини, дилини қандай ўй, хаёл, фикр чулғаб олишини билмайди, башорат қила олмайди. Унинг ақли эса маҳдудотлар кетидан чопгани-чопган, чексиз изланишлар гирдобида ўзи билан ўзи баҳслашиб, курашиб, ўзидан-ўзи безиб, гоҳо ўзиб яшашга мажбур. Гўёки, башар беҳаловат изланишлар учун Ерга ташлангандек.

Квиетизм инсон ақлу идрокининг билиш қудратини рад этади. Ҳа, айрим олган шахс воқеа, ҳодисаларнинг ибтидоси қаердаю интиҳоси қаердалигини тополмаслиги мумкин. Лекин башарият ўз иқтидорига, ақлу идрокининг қудратига ишонади. Асрлар давомида тўплаган тажрибаларига таяниб изланишлари нима учун кераклигини ва келажакда нималар уни кутаётганини айтиб бера олади. Аслида тарихий-маданий ва гносеологик тажрибаларни ўрганиш, асраш ҳам шунинг учун зарурдир.

Башариятга хизмат қилган шахсларнинг ҳаётини, қолдирган меросини, ғояларини ўрганиб башариятга дахлдор мавжудот эканингни туясан. Кишига яшашни ён-атроф ўргатиши зарур эди, минг ваҳки, ён-атроф уни ўз кетидан эргашишга ўргатади. Ижтимоий борлиқ ўжар зотларни ёқтирмайди, унга итоаткор кимсалар, беирода, бемаслак мутелар керак. Қалби, руҳи эркин яшашни талаб этаётганини туйган, ҳар қандай ташқи таъйиқларга ўзининг иродасини қарши қўя оладиган, хуллас, „одамдан ўзган“ (Фр. Нисше) зотларгина ижтимоий борлиқнинг бешавқат, маккорона, ғайриинсоний қонунларига қарши чиқади, чунки улар учун борлиқдан ҳам, ўзидан ҳам ўзиб яшаш завқлидир. Мени ҳар

доим шундай кишиларнинг ҳаёти, асарлари, ғоялари — ҳаёт фалсафаси қизиқтирган. Шунинг учун китобимга ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий таълимотлар яратган, асрлар, ҳатто минг йиллар ўтган бўлса-да, қарашлари беором қалбларни ўзига жалб қилиб келаётган донишварларни, ижодкорларни қаҳрамон қилиб олдим. Шубҳасиз, нафақат яшаган даврлари ва юрглари билан, худди шунингдек, қарашлари, ҳаёт тарзи, интилишлари, ғоялари билан ҳам улар бир-биридан фарқ қилади. Қаҳрамонларимдаги бир фазилат ибратлидир — у омадсизлик, ҳатто ёвузлик тинмай таъқиб этганида ҳам ҳаётдан маъно, мағз, ҳикмат излаб яшашга чанқоқликдир. Аслида башарга ақл ўзидан ўзиб, башариятга талпиниб, башариятни ардоқлаб, башарият билан экзистенциал яхлит бўлиш ниятида фикр излаш учун берилган. Ушбу фикр излаш чанқоғини ҳар ким ўз иқтидори ва руҳи қудратига мувофиқ қондиради. Қолгани, азиз ўқувчим, сизнинг ҳукмингизга ҳавола.

Муаллиф Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси қошидаги Фундамендал тадқиқотларни кўллаб-қувватлаш жамғармасига ўз миннатдорчилиги билдиради. Жамғарма 2004—2007 йилларда унинг илмий изланишларини моддий кўллаб-қувватлади.

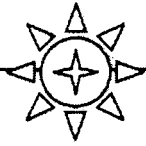
И.М. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтидаги илмий муҳит изланишларимга, қизиқишларимга йўналиш берган. Тор ва кенг давраларда олиб борган суҳбатларим, баҳсларим жараёнларида туғилган айрим фикрлар китобда ҳам ўз ўрнини топган.

Талабчанлигимни табиий ҳол сифатида қабул қилиб, кўлёмани компьютерда тайёрлаб берган Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг, ҳозирда Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академиясининг илмий ходими Шоҳида Содиқовага ўз миннатдорчилигимни билдираман. Унинг беғараз ёрдамларини унутолмайман.

Фикр излаш чоғида руҳим ўжар бир куч, демон ихтиёрида бўлади. Бу куч оиламга, айниқса завжамга кўп изтироблар келтирган. Шунинг учун изланишларимга гувоҳ бўлиб, уларни сабр, тоқат ва меҳр билан кўллаб-қувватлаган умр йўлдошим Гулчеҳра Жўравой қизига миннатдорчилик билан таъзим қиламан.

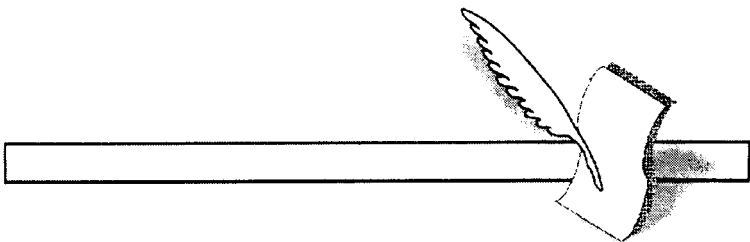
Муаллиф

2006 йил 18 февраль.

ФАЛСАФА ВА ФАЙЛАСУФЛАР

- **КАРЛ ПОПШЕР**
- **ФРИДРИХ НИСШЕ**
- **ЭПИКУР**
- **СЕНЕКА**
- **ЖАН ПОЛЬ САРТР**
- **ЭРИХ ФРОММ**
- **АЛЬБЕР КАМЮ**
- **ГЕНРИ ТОРО**

КАРЛ ПОППЕР ВА УНИНГ „ОЧИҚ ЖАМИЯТ“ ҒОЯСИ. КАРЛ ПОППЕР ПЛАТОНГА ҚАРШИ

(Биринчи мақола)

Сохта пайғамбарлардан сақланинг!

Карл Поппер

Инглиз файласуфи ва социологи Карл Раймунд Поппер (1902—1994) илмий-танқидий рационализм мактабининг вакили ҳисобланади. У „Илмий тадқиқот логикаси“, „Историцизм қашшоқлиги“, „Фараз ва раддия“, „Объектив билим“, „Тажрижий ёндашув“, „Таржимаи ҳол (Чеки йўқ изланишлар)“, „Мунаққидларимга жавоб“, „Реализм ва фаннинг мақсади“ каби фалсафа ва фан методологиясига оид асарларини чоп эттирган. К. Поппернинг номини машҳур қилган ва XX аср ўрталаридан бери турли мубоҳасалар уйғотиб келаётган унинг „Очиқ жамият ва унинг душманлари“ асаридир.

Ғарб ижтимоий фикри мустақил изланишларга мойиллиги ва ўчилиги билан тафаккур аҳлини ўзига жалб этиб келади. Унга эркин мубоҳаса, шахс ҳуқуқини, ҳурфикрликни қўллаб-қувватлаш, ўзини-ўзи танқид ва инкор этиб ривожланиш хосдир.

К. Поппер ҳозиргача улуғлаб келинаётган Платон, Гегель ва Марксларнинг сохта пайғамбарлар, эрк ва демократиянинг душманлари эканини асослашга интилади. Ушбу „буюк донишварлар“ тафаккурнинг ривожланишига улкан ҳисса қўшганлар, шубҳасиз, бироқ улар инсоният бошига оғир кулфатлар солган миллатчилик, милитаризм ва тоталитаризмнинг ҳам назарий асосчиларидир.

Буюк шахслар сифатида улар оддий ақл эгаларини ўзига итоат эттириш, чалғитиш, ўз назарияларини ҳаётга татбиқ этиш учун уларнинг омийлигидан фойдаланиш усулларини яхши билганлар. Мустақил фикрлаш ва изланишлардан узоқ бўлган, баъзан катта иқтидорли кишилар ҳам „буюк донишварлар“га чўқиниб келганлар, уларнинг ғайриҳаётий башоратларини илоҳий каромат деб билганлар ва суратларига то-

пинганлар. „Шунинг учун,-деб ёзади К. Поппер, — бизнинг цивилизациямиз буюк шахсларга сифинишдек номаъқул одатдан воз кечгандагина ўзини ҳалокатдан асраб қолади“.

Китобнинг биринчи жилди „Платон афсунлари“ деб аталади ва унда қадимги грек файласуфининг асарларидаги историцизм танқид қилинади. Историцизм, К. Поппер талқинига кўра, ижтимоий тарихий тараққиётни башорат қилишдир. Аслида „тарих ўз моҳиятига эга эмас“, „ягона инсоният тарихи ҳам йўқ“. Демак, тарихий тараққиётни башорат қилиш ҳам мумкин эмас.

Историцизм метафизик мушоҳадаларга, ақлу тафаккуррий изланишларга ундаса хавfli эмас, балки хурфикрлик нуқтаи назаридан фойдалидир. Аммо у жамиятни ўзгартириш усулига, социал технологияга айлантирилса хавfliдир. Чунки историцизм тараққиёт моделига айлантирилган заҳоти тоталитар бошқаришга эҳтиёж пайдо бўлади. Тўғри, ҳозирги пайтда тоталитаризмнинг бирдан пайдо бўлиши қийин, лекин социал технологияга айлантирилган историцизм аввал бюрократияни, давлатга қарамликни авж олдиради, буюк шахслар (автократизм ва тоталитаризм шароитида бундай „буюк шахслар“ кимлар бўлишини пайқаш қийин эмас) га сифинишни одатга айлантиради ва автократизмни мустаҳкамлайди. „Историцизм аслида „буюк донишварлар“ нинг ихтироси эмас, у барча даврларга ва деярли барча намояндаларга хосдир. Историцизм Платон, Аристотель, Гегель ва Маркс таълимотларида ёрқин намоён бўлади; ушбу мутафаккирлар ижтимоий фикрга катта таъсир ўтказганлари учун К. Поппер уларнинг қарашларини танқид остига олади.

Историцизмнинг негизи деярли ўн миллион йиллар давом этган, ғайриҳаётгий кучларга, сеҳргарликка топиниш авж олган ибтидоий даврга бориб тақалади. Ушбу даврда одамлар биргалашиб яшашга мажбур эдилар, жамоа тартиби, манфаатлари яккаю ягона муҳит, турмуш тарзи ва тирик қолиш шарти эдики, уларни бузиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган. Жамоа фикрига тўла итоат этиш ва эргашини историцизмнинг илк кўринишлари бўлган, коллективизм ва трайбализмни келтириб чиқарган. Бошқа даврлардаги автократизм ва тоталитаризмнинг кўринишлари ҳам улардан таянч қидиради.

Платон историцизми тушкунликка қурилган. У Гесиоддан, инсоният аста-секин жисмоний ва маънавий ҳалокатга бормоқда, Гераклитдан ҳамма нарса ўзгаришда ва ҳаракатда, деган фикрларни қабул қилиб, уларни бирлаштиради. Натижада ҳар қандай ўзгариш, ҳаракат ҳалокатга, емирилишга олиб келади, табоҳлик барча ўзгаришларнинг якунидир деган фикр пайдо бўлади. Гесиоднинг фикри Платоннинг ўша даврдаги руҳий-маънавий оламига мос эди, Гераклитнинг назари эса уни ўйлашга, мушоҳадаларга ундайди. Мудом ўзгаришда, ҳаракатда бўлган нарсалар, айниқса, ижтимоий ҳаёт, киши дилида қониқмаслик, ҳадик, кўрқув уйғотади, ҳар қандай ижтиҳодларни нокерак, ҳаётнинг ўзини эса беъмани қилиб қўяди. Платон ҳаётнинг қўнимсизлигини муқимлаштиришга, ўзгаришларнинг чексизлигини чегаралашга, тўхтатишга интилади ва ўзгармас, етук, муаббад „форма“, „ғоя“, „андоза“ деган тушунчаларни ўйлаб топади. Барча ўзгарадиган нарсалар „форма“, „ғоя“, „андоза“ларнинг қисмларидир. Шу тариқа Платон барча ўзгаришларни ўзгармас, етук, муаббад тушунчаларга қарам қилиб қўяди, қисмларнинг ҳаракатини, ўзгаришини ана шу тушунчалар идора этади. Етук, ўзгармас, муаббад нарсаларнинг қисмларга бўлинишини тасаввур қилиш мушкул. Бу ўринда Платоннинг лағвона сўз ўйинлари, идеализми аён бўлади.

Платон (эр. авв. 427—347 йиллар) ижтимоий-сиёсий ҳаётда чуқур инқирозлар юз берган, маънавий турмуш тарзи ўзгаришларга юз тутган, ҳокимият учун курашлар авж олган ўта мураккаб ва зиддиятларга тўла бир даврда яшади. Афинада қабилачилик анъаналари емирилиб тимократия (олижаноб жангчилар давлати) шаклланган, кўп ўтмай у ҳам таназулга юз тутиб олигархия (бадавлат оилалар давлати) ўрнатилган. Ҳокимият учун курашда демократларнинг қўли баланд келади ва, қисқа муддатга бўлса-да, халқ ҳокимияти қарор топади. Йигирма саккиз йил Спарта билан давом этган уруш натижасида эса ўттиз мустабид ҳокимияти-тирания ўрнатилади. Ушбу алғов-далғовлар файласуф қарашларига таъсир этган, шу боис у давлатнинг, ҳокимиятнинг етук кўриниши „инсониятнинг олтин даври“—ибтидоий жамоа тузуми даврида бўлган деган қарорга келади. Олигархия, тирания, шу жумладан, демократия ҳам, ана шу „етук давлат“нинг бузилган, емирилган, табоҳ кўринишларидир. Платоннинг ушбу назарларидан келиб чиқиб, К. Поппер қадим-

ги грек файласуфининг сиёсий фалсафаси етукдан емирилишга, табоҳга боришга қурилган, деб ҳисоблайди. Платоннинг „Олтин давр“даги етук давлатга қайтиш, тўғрироғи, ана шу ибтидоий даврдаги яшаш тарзини тиклаш ғоясини эса у „историцизм“ деб атайди. Демак, Платоннинг қарашига кўра, ижтимоий-сиёсий ҳаёт емирилиш, инқироз томон бормоқда, уни ҳалокатдан қутқариш йўли ибтидоий даврга қайтишдадир. Шу тариқа у кишилик жамияти олдинга, ибтидоий даврдан цивилизацияга, ижтимоий-тарихий жараёнларни онгли бошқариш, рационал ташкил этиш томон бо-раётганини рад этади. Мана Платон таълимотидаги сохта пайгамбарона каззоблик ва гумроҳлик.

Платоннинг „Давлат“ асарида баён этилишича, инсоният ҳаёти, ижтимоий-тарихий жараёнлар фаслларга ўхшайди, бири иккинчиси билан алмашиб туради. Ҳар бир ижтимоий-тарихий жараён ёки фасл 36 минг йилдан иборат. Кишилик жамияти олтин аср ва Кронос асрини босиб ўтиб, энди Зевс асрида яшамоқда. Зевс асрида кишилар ташлаб қўйилади, ерда ноҳақлик, ёвузлик, қирғинлар, табоҳлик авж олади. Инсониятни бутунлай ҳалокатдан фақат Худо қутқариб қолади. Кўриниб турибдики, Платон „Олтин аср“, „Кронос асри“ деганида ижтимоий ҳаёт муқим, турғун, ўзгармас ҳолда бўлган ибтидоий даврни, Зевс асри деганида ижтимоий ҳаёт ўзгаришларга юз тутган, инсоният цивилизацияга қадам қўйган даврни назарда тутди. Ибтидоий даврда у етукликни, ўзгаришлар бошланган цивилизацияда эса емирилишни, табоҳликни кўради.

Платон кишиликнинг табоҳликка юз тутишини жамиятнинг ахлоқий-маънавий бузилиши билан изоҳлайди. Ахлоқий-маънавий бузилиш давлатнинг, сиёсий тузумнинг инқирозига сабаб бўлади. (Айнан ушбу фикри учун Платонни кишиликни ҳалокатдан қутқариш йўлини кўрсатиб берган донишвар-гуманист деб билишади). Аммо инқирозларни тўхтатиш йўли бору „олтин давр“га қайтишдир. „Олтин давр“қусурлардан, иллатлардан холи, унда емирилиш, ўзгариш йўқ, турғунлик ва муқимлик ҳукмрон. Бу Платоннинг идеал жамият моделидир.

Платон асарларидаги историцизм инсоният ҳаёти, ижтимоий-тарихий жараёнлар, юқорида кўрсатилган тартибда, босқичларда кечади деб қарашдадир. Кишилар ўз ижтиҳодлари, рационал билими, онги билан уларни ўзгартиришга

қодир эмас. Улар худди шоҳ Эдип сингари, тақдири азал—босқичлар ҳукмидадирлар. Табоҳлик чўққисига чиққанида Худо дунёни қутқариб қолади. Тўғри, Платон емирилишни, ҳалокатни „олтин давр“га қайтиш билан бартараф этиш мумкин деб билади, аммо унинг фикри инсон ақлу идрокига ишонишдан эмас, балки, ўзининг шахсий сиёсий мақсадидан келиб чиқади.

К. Поппер Платонни, шубҳасиз, ижтимоий фикрга жиддий таъсир қилган, ўзининг идеализмини кишилик ҳаёти таҳлилига тадбиқ этган социолог деб билади. Унинг эзгулик ва донишмандлик қарор топган етук давлат қуриш ғояси ҳамон кишиларда ифтихор уйғотиб келади. Шу билан бирга К. Поппер Платон таълимотини, ўз моҳиятига кўра, ўзгаришларга зид, шахс эрки ва ҳуқуқини ижтимоий, давлат манфаатларига қурбон қилувчи тоталитаризмга мойил деб топади.

Платоннинг эзгулик ва ёмонлик, руҳ ва дунёнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари ҳам ўзгарувчан ва ўзгармас нарсалар ҳақидаги идеалистик тушунчаларидан келиб чиқади. Барча ҳиссий, яратилган нарсалар ўзгарувчан, емирилишга мойил, етук нарсалар — „форма“, „ғоя“, „андоза“ ўзгармас, муаббаддир. „Фақат илоҳий нарсалар абадийдир, ўзига ўзи айнандир; тана эса табиатдан бошқача қурилган“. Яратилган, ўзгаришга мойил нарсалар етукнинг, илоҳийнинг айнан ўзи бўлолмайди, чунки улардаги ўзгаришга мойиллик нарсаларни етукдан, асдан узоқлаштиради. К. Поппер фикрига кўра, Платон эзгулик нима эканлигини билмайди, шунинг учун у эзгуликни идеалистик иборалар билан ниқоблашга интилади.

„Қонунлар“ асарида Платон руҳ, жон ҳақида қуйидагиларни ёзади: „Барча нарсалар руҳга дахлдордир, улар қонунга ва тақдир ҳукмига мувофиқ ўзгарадилар. Ким ахлоқни кам ўзгартирса, у тепароқда бўлади, ким уни кўпроқ ўзгартирса, адолатсизлик ботқоғига чуқурроқ ботади“. Бу ўринда „адолатсизлик“ деганда ижтимоий-сиёсий ва маънавий руҳий ўзгаришлар назарда тутилади. Демак, бундай ўзгаришларга берилиш „адолатсизлик ботқоғига ботишдир“. Ўша жойда Платон фаслларнинг ўзгаришини, шамол ҳаракати, тана ҳаёти, инсон характери кабиларни ҳам емирилишга, ёвузликка мойил, етукни, илоҳийни эса эзгулик, муқимлик, турғунликдир деб талқин қилади.

„Тимей“ асаридаги дунёнинг яратилиши ҳақидаги фикрлар, ўз маъзига кўра, тафаккурга, идрокка зиддир. Унда, инсон Худо томонидан яратилган маҳлуқотларнинг энг юқори туридир, деб кўрсатилади. Қолган барча маҳлуқотлар баҳимлар инсоннинг емирилиши, табоҳликка юз тутиши натижасида пайдо бўлган. Аввал кўрқоқ ва фирибгар эркаклардан аёллар, ақлу идроки паст кишилардан паст — баҳимлар, беозор, аммо енгилтабиат кишилардан — қушлар, фалсафани ёқтирмайдиганлардан эса қуруқликдаги маҳлуқлар келиб чиққан. Балиқлар эса калтафаҳм нўноқлардан, дили нопок ва йўлдан озган кишилардан тарқалган... Дикқат билан назар солсак, Платоннинг дунё яратилишидан норози экани кўзга ташланади. Маҳлуқот ва баҳимлар инсоннинг емирилишидан келиб чиққан. Умуман, Платоннинг барча асарларида мавжуд тартиблардан норозилик, ҳаётдан қониқмаслик, тушкунлик, қандайдир сирли кучга, илоҳий мададга умидворлик сезилиб туради. Шунинг учун К. Поппер, Платон қарашларида тушкунлик билан бирга илоҳий иқдга, алоҳида табақа-файласуфларга умидворлик аралашиб кетади, деб кўрсатади.

Очиқ жамиятни барпо этиш муаммолари К. Поппердан ижтимоий-сиёсий таълимотларни ўрганишни тақозо этган. Шу нуқтаи назардан ҳам у Платоннинг ижтимоий-сиёсий қарашларини чуқур таҳлил қилади.

Платон давлат кўринишларини ибтидоий жамоа даври, тимократия, олигархия, демократия, тирания ва софократия кабиларга бўлади. Маълум бўладики, демократия ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг чўққиси эмас, агар давлат нопок ва бадният кишилар қўлига тушиб қолса, демократия тиранияга айланади. Платоннинг ушбу огоҳлантиришини ҳозирги демократик кучлар эса тутиши зарур. Бироқ ибтидоий жамоа тузуми давридаги идора усулини „етук“ деб топиши учун Платонда асос йўқ.

Платон ибтидоий даврдаги „етук давлат“га тимократия яқин туради деб ҳисоблайди ва ҳарбий тартибларга қурилган Спартани қўллаб-қувватлайди. Шу билан бирга тимократиядаги давлатни идора этишда „ғазнаси тиллага тўла айрим кишилар“ ҳам қатнашади. Бойликка ружу қўйиш, амволга ўчлик, иқтисодий омилларнинг етакчи ўринга чиқиши тимократияни олигархияга айлантиради.

Давлатнинг ҳарбийлардан бой-бадавлат кишилар қўлига ўтиши рўй беради. Давлат бошқарувига фақат жоҳпараастларнинг қўйилиши қолган табақалар ўртасида норозилик уйғотади, шу тариқа фуқаролар уруши келиб чиқади. Ушбу урушда кўпчилик, ғариблар, яъни фуқаролар ғолиб чиқади ва улар демократия ўрнатадилар. „Демократия,-деб ёзади Платон,- йўқсиллар ғолиб чиқиб, улар ўзининг баъзи душманларини йўқ қилгач, бошқаларни бадарға этиб, қолганларини ҳуқуқий тенглаштиргач, лавозимлардагини алмаштиргач юзага келади“. Ажабланарли ҳол шундаки, Платоннинг умумий назарий қарашларидан юлиб олинган ушбу сўзлар учун асрлар давомида файласуфлар, ёзувчи аҳли уни „демократ“ атаб келади. Аслида Платон демократиянинг ашаддий душмани бўлган. Буни унинг демократларни „ахлоқсиз, зикна, безбет ва шармсизлар, қутирган ёввойи ҳайвонлар, нопок ҳавасларини қондириш учун яшайдиган нас қуллари“ деб атаган таърифларидан билиш мумкин. Ҳатто Платон Афина демократияси қулликни бекор қилишгача бориб етганини ҳам ҳисобга олмай, халқ ҳокимиятини энг қабиҳ иборалар билан ҳақоратлашдан қайтмайди. Шунинг учун ҳам К. Поппер Платон фалсафасини „ахлоқан қариҳ, аслида бадахд“ топади.

Платон тарафдорлари унинг мустабидликка қарши чиққанини далил қилиб келтирадилар. Ҳақиқатан ҳам, Платон „Давлат“ асарида мустабидликни бошқаришнинг энг бад кўриниши деб атайди. Кўпгина тадқиқотчилар Платоннинг „ёш мустабид хотирали, билимли иштиёқманд, жасоратли ва табиатан эзгуликка мойил бўлсин“ деган талабидан келиб чиқиб, уни тарбия, маърифат орқали мустабидликни ўзгартириш мумкин, деган ғояни илгари суради деб билишади. Аммо Платон жамиятни ақлу идрок, қонунлар ва демократик йўллар билан ўзгартиришнинг (бу аслида Платон замондоши Периклнинг қарашларидир) тарафдори бўлмаган. Унинг мустабидлик ҳақидаги салбий фикри ижтимоий ўзгаришларга оид салбий қарашларининг давомидир.

Платон таълимотига кўра жамиятни, давлатни емрилишдан, табоҳликдан етукни, илоҳийни идрок этаоладиган, донишмандлик сирларидан воқиф файласуфлар қутқариши мумкин. Шу тариқа Платон ижтимоий-тарихий тараққиётнинг чўққиси софократия бўлишини башорат қилади ва уни ҳар томонлама асослашга интилади. Айнан софократияда Пла-

тон сиёсий фалсафасидаги тушкунлик, ижтимоий-тарихий ҳаёт емирилишга бормокда деган қарашнинг сири яширинган.

Платон назарида фақат файласуфлар (аслида файласуф) етукни, илоҳийни, бутунни бутунлигича англай оладилар. Бошқа кишилар эса бутуннинг айрим томонларини биладилар, холос. Бу биринчидан. Иккинчидан, давлат, айниқса, „олтин давр“ даги „етук давлат“ илоҳий хусусиятга эга. Бу хусусиятни фақат файласуфлар туйиш хислатига ва етук давлатни бошқариш салоҳиятига эга. Файласуфлар ушбу хусусиятларнинг талабларини тўғри пайқайдилар, улардан келиб чиқиб зарур қонунлар қабул қиладилар. Учинчидан, фақат файласуфлар жамиятни, давлатни емирилишдан, табоҳликдан қутқариш йўлларини биладилар. Ҳар қандай ижтимоий ўзгаришлар емирилишга олиб келади, шу боис файласуфлар муқимликни, турғунликни таъминлаш сирларидан хабардордирлар. Тўртинчидан, Платон файласуфи Пифагор файласуфи каби донишмандликни севувчи эмас, балки жамиятга, ҳикматга, ҳақу ҳақиқатга эгаллик қилувчи, яъни ҳукмдор-файласуфдир. Платон файласуфи етук, илоҳий билан мулоқотда бўлади, шу боис уни ердаги кишиларнинг ташвиши, ғами эмас, балки кўкдагини англаш қизиқтиради. Бешинчидан, Платон файласуфи таълим-тарбия ва евгеника (олий ирқ ҳақидаги назария) устидан ўз мақсадига мувофиқ назорат ўрнатади. Шу тариқа у давлат ишлари учун (аслида ҳукмдор-файласуф учун) зарур кишиларни тайёрлайди ва файласуфларни алоҳида табақа сифатида етиштиришни йўлга қўяди. Ушбу „асослашлар“ саволлар уйғотади. Нима учун энди айнан файласуфлар давлатни бошқариши зарур? Қолган кишилар, табақалар-чи? Бутуннинг бутунлигини фақат файласуфлар идрок этишга қодир деб қараш қолган кишиларнинг ақлу идрокини ерга уриш, камситиш эмасми? Етук давлатни идора этиш сирларидан фақат файласуфлар воқифлигининг исботи қани? Тарихда ушбу вазифани ўз устига олиб, уни тўла, бекаму кўст адо этган файласуф бўлмаган. Файласуфнинг жамиятни, давлатни емирилишдан, табоҳликдан қутқаришга қодир одил ҳукмдор, талантли сиёсатчи ва ташкилотчи, бошқариш сирларидан тўла хабардор ҳукмдор бўлишига ким кафолат бера олади? Умуман, инсониятни бало-офатлардан фақат файласуф қутқара олади деган назар ғайриҳаётий миф эмасми?...

Асрлар давомида давлатни файласуф ёки ҳукмдор-файласуф (Шарқона талқинда „донишманд подшо“, „аълам ҳукмдор“) бошқариши зарур деган назар у ёки бу кўринишда яшаб келади. Минг ваҳки, ушбу қарашнинг тарафдорлари уни шахс ҳуқуқларини менсимаслик, демократия нуқтаи назаридан балоқаш, бир табақанинг иккинчи табақа устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган бадният ғоя эканлигини ҳаёлига ҳам келтирмайдилар. Платоннинг айнан ушбу назари кейинчалик „буюк шахс“, „буюк халқ“, „буюк миллат“, „буюк давлат“ каби бошқаларнинг эрки ва ҳуқуқини топтовчи, улардан ўзини устун кўювчи, минглаб, миллионлаб омий кишиларни ўзига қуролга айлантирган таълимотларнинг юзага келишига асос бўлди. Сўнгги асрларда авж олган миллатчилик, автократизм ва тоталитаризм ҳам Платоннинг юқоридаги таълимотидан ўсиб чиққан. Ҳайратли томони шундаки, Платоннинг файласуф ҳукмдор бўлиши зарур деган назари ўзининг сиёсий мақсадларига етиш учун интилаётган айрим шахслар учун ҳамон дастак, йўлланма бўлиб хизмат қилади, омий кишилар эса уни ҳамон „ихтиро“, „кашфиёт“, жамият-ни одил бошқаришнинг ягона усули деб биладилар...

Платоннинг евгеника ҳақидаги фикрларини К. Поппер замонавий ирқчилик ва миллатчиликнинг боши деб қарайди. Платон давлат ишлари учун зарур бўлган файласуфларни тарбиялаш, етиштириш ҳақида қайғуради ва уларни алоҳида тарбиялаш йўлларини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу борада у ҳайвонларни чатиштириш орқали алоҳида насл олиш усулини кишилик жамиятига, ҳукмдор-файласуфлар етиштиришга қўллашни тавсия этади. „О, агар шундай бўлганида эди,— деб хитоб қилади Платон — бизнинг ҳукмдорларимиз қандай буюк кишилар бўлардилар!“ Мана сизга асрлар давомида кишилар номига сифиниб келган „донишманд“нинг жамият-ни бошқаришга оид амалий таклифи!

Платон назарида давлат ишлари билан банд кишилар, айниқса, уруш пайтларида ҳар қандай ахлоқсизлик (масалан, ёш болалар ва дуч келган аёллар билан яқинлашиши) қилишлари мумкин; бундан давлат фақат фойда кўради. Бу фикрлар ҳар қандай инсоний, ахлоқий қарашларга тўғри келмайди, улар оддий кишиларнинг инсоний ҳуқуқларини паймол қилишга жаҳрона даъват этишдан бошқа нарса эмас. Ғайриҳаётий тасаввурдаги етук давлат қуриш ғояси мана қан-

дай ғайриинсоний, ғайрияхлоқий ва ғайриқонуний оқибатларга олиб келиши мумкин... Ўзининг сиёсий мақсадига етиш ва уни оқлаш учун, дейди К. Поппер, Платон ҳатто устози Сукротга бадхоҳларча тухмат қилишдан ҳам қайтмайди. У Сукрот тилидан куйидагиларни ёзади: „Давлатда файласуфлар ҳукмрон бўлмагунларича (ё ҳокимиятга, ё фалсафага интилаётган ҳозирги кишилар, -улар беҳисобдирлар, -мажбуран четлаштирилмагунларича) давлат, бутун инсоният бало-офатлардан қутулолмайди“. Сукрот ҳеч қачон файласуф ҳукмдор бўлиши зарур деган ғояни илгари сурмаган, аслида у Платоннинг найрангидир. К. Поппер шундай хулосага келади: Платон назарда тутган „олтин давр“га қайтиш, ундаги „етук давлат“ни қайта тиклаш тараққиётни орқага суришдир. Жамиятни, давлатни емирилишдан, табоҳликдан, инсониятни бало-офатлардан қутқаришга қодир файласуф эса Платоннинг ўзидир. Нима учун Платон файласуфларни бошқа табақалардан устун қўйгани ва „давлатни файласуфлар (тўғрироғи, файласуф) бошқарсин“, деб талаб ва башорат қилганининг боиси энди аёндыр.

КАРЛ ПОППЕР ГЕГЕЛГА ҚАРШИ

(Иккинчи мақола)

Гегель ҳавойи сўзлар сеҳри ва жаргонга маҳлиё гирромлик, аввал тафаккурий, кейин эса ахлоқий-маънавий масъулиятсизлик натижаси бўлган янги даврни бошлаб берди.

Карл Поппер

Платондан кейин К. Поппер Аристотелнинг қарашларини таҳлил қилади. Аристотель ижтимоий фикрга улкан ҳисса қўшган бўлса-да, у, К. Поппер таърифига кўра, „Буюк ва бетакрор мутафаккир бўлмаган“. Тўғри, у мантиқ илмига асос солди, баъзи амалий билимлар доирасини кенгайтириб, уларга қизиқиш уйғотди, аммо ўзининг хатоларини ҳам таъкидлаб ўтди. Шунинг учун ҳам у ўзи „ихтиро қилган ва йўл қўйган хатоларга чуқур миннадорчилик ва илтифот билан ёндашишни“ сўрайди, бироқ ушбу хатолар, К. Поппер фикрига кўра, „жуда каттадир“.

Аристотелнинг асарларида ижтимоий-тарихий жараёнларни босиқлик, вазминлик билан баҳолаш кузатилади. У мантиқ кучига таянганича ўзидан олдинги назарларни, шу жумладан, устози Платон қарашларини ҳам таҳлил қилади; уларни маълум бир тартибга, тизимга солади. Шубҳасиз, Аристотель устози таъсири остида бўлган, унинг асарларидаги кўпгина фикрларни ўзлаштирган.

Аристотель ҳам устози каби кишилар ўртасида табиий ва ижтимоий тафовутлар борлигини, уларни бартараф этишни эмас, балки сақлаб қолиш ғоясини ҳимоя қилади. „Табиатан айрим кишилар эркиндирлар, — деб ёзади „Биринчи муаллим“, — бошқалар қулдирлар, уларга қул бўлиш ҳам фойдали, ҳам адолатлидир“. Қуллар ўз хўжайинларига хизмат қилиши, улар учун зарур бўлган маҳсулотларни етиштириши, қўл меҳнати билан шуғулланишлари лозим. Ақлу идрокки баланд юқори табақа эса давлатни бошқариш, ов қилиш, жанглар олиб бориш билан банд бўладилар. Аёллар кам ақлга, идрокка эга. Қуллар ва аёллар давлатни бошқариш ишларида қатнашмайдилар.

Худди шунингдек, Аристотель устозининг етук давлат ва уни файласуфлар бошқариши ҳақидаги назарларини ҳам давом эттиради. Тўғри, у ибтидоий даврга қайтишни талаб этмайди, аристократия, феодал ва демократия идора усуллари муросага келтириш тарафдори сифатида фикр юритади. Кўпроқ эса феодал идора усулига ён босади. Бу борада у Платоннинг айрим назарларини танқид қилади, аммо Аристотель ҳеч қачон демократ бўлмаган.

К. Поппернинг фикрига кўра, Аристотель ўзидан олдинги назарларни рад этишни муросага бориш билан уйғунлаштириш фазилатига эга бўлган. Унинг ушбу хислати Платоннинг „Файласуф давлатни бошқарсин“ ғоясини мавжуд ижтимоий-тарихий вазиятга мослаштирганида акс этади. Яъни файласуф давлатга, ҳокимиятни эгаллашга даъвогар бўлиши шарт эмас, унинг ҳукмдорга тарбиячи, маслаҳатчи бўлиши етарли. (Шу ўринда Аристотелнинг Александр Македонскийга тарбиячи, мураббий ва маслаҳатчи бўлганини эслаш мумкин). Агар Платон даврида ижтимоий-сиёсий ҳокимият бир қўлдан иккинчи қўлга ўтиб турган бўлса, Аристотель даврига келиб муқимлик, тез орада Филлип II, кейинроқ эса Александр Македонскийнинг мустабид ҳукмронлиги қарор

топади. Ушбу вазиятда Аристотель „Файласуф ҳукмрон бўлсин“ деган ғояни қўллаб-қувватлай олмасди, албатта.

Аристотель „Файласуф ҳукмдор бўлсин“ деган ғояни вазиятга мувофиқлаштиради ва „ҳукмрон табақа фалсафа билан бўш вақтида шуғулланиши мумкин“ деб эълон қилади. Худи шунингдек, у Платон фалсафасидаги тушкунликни ишонч билан алмаштиради, яъни нарсалардаги ўзгариш емирилишга эмас, ривожланишга ҳам олиб келиши мумкин. Шуларга қарамасдан, К. Поппер Аристотель историцизми Платон таъсиридаги историцизмдир, деб уқтиради.

Аристотель қарашлари, биринчидан, файласуфнинг ижтимоий ўзгаришларни историцизм нуқтаи назаридан ўрганишида ва тарихга „барча ўзгаришлар ҳаками“, „улкан театр майдони“ сифатида телбанамо сажда қилганида; иккинчидан, нарса, давлат, инсон моҳиятида, тақдирида ривожланишга, ўзининг табиий ўрнига элтадиган сир яширинган, деб тараққиётни олдиндан белгилаб берганида; учинчидан, ҳар бир киши ўзининг ҳақиқий мавжудлигини тасдиқлаши учун ҳаётда ўз ўрнини топишга (кейинчалик Гегель ҳар бир халқ, миллат ўз ўрнини топиши учун уруш қилиши мумкин деган фикрга келади) ва ўзлигини тасдиқлашга интилиши лозим деган қарашлардадир.

Гегель „буюк донишварлар“ Платон ва Аристотель назарларининг бевосита давомчисигина бўлиб қолмай, „замонавий историцизм ва тоталитаризмнинг отаси“ ҳамдир. „Унинг ютуғи ҳайратли ва сирлидир. Гегель мантиқни моҳирона эгаллаган, унинг кучли диалектикаси учун метафизиканинг бўм-бўш қутисидан тирик куённи чиқариш ҳеч нарса эмас“. К. Поппернинг танқиди ушбу кинояга тўла фикрни асослашга, „буюк диалектикачи“нинг сохта пайгамбар эканини исботлашга қаратилган.

К. Поппер Гегель идеализми тарқалишининг боисини, биринчидан, кишиларнинг мураккаб, ички зиддиятларга тўла борлиқни, ижтимоий ҳаётни идрок этишга тайёр эмасликларида ёки уларни идрок этишда содда ва осон талқинларга, таърифларга эргашишида; иккинчидан, Прусс мустабид ҳукуматида хизмат қилгани боис Гегелни монархнинг қўллаб-қувватлаганида деб билади. Ҳақиқатан ҳам, кишилар содда ва осонни тез қабул қилганлари учун ёки маълум бир маъсулиятни ўз устига олишдан қочганлари учун мураккаб ҳодиса

ларни бор мураккабликлари билан қабул қилишга хоҳиш билдиравермайдилар. Мураккабни содда тушунтирган назарлар улар орасида тез тарқалади. Аммо ушбу назарлар гоҳо чалғитиши, лақиллатиши, найрангбозлик билан алдаши мумкинлиги уларнинг хаёлига келавермайди. Гегелни „эволюционистлардан ташқари бирорта ҳақиқий олим жиддий қабул қилмаган“, аммо Гегель жаргонининг таъсири ижтимоий фалсафада, ахлоқий, айниқса, ижтимоий-сиёсий фанларда ҳали кучлидир“. Айниқса, кишилар орасида кенг тарқалган, фалсафа махсус тайёргарликни, идрокни, мушоҳадани талаб этади, уни айрим кишиларгина тушунади, деган инсоннинг ақлу идрокини камситувчи ва айрим қатламларни, яъни файласуфларни, бошқалардан юқори кўювчи фикр мавҳум ва мужмал Гегель фалсафасининг маъзи, унинг ҳануз яшаб келётганининг боисидир. Шунинг учун ҳам „Гегель ҳавойи сўзлар сеҳри ва жаргон кучига маҳлиё фирромлик, аввал илмий, кейин эса ахлоқий-маънавий масъулиятсизлик натижаси бўлган янги даврни бошлаб берди“.

Эрк, озодлик, тенглик ғоялари француз революцияси, айниқса, Наполеоннинг 1814 йилги мағлубиятидан кейин, Европадаги реакцион кучлар учун катта хавфга айланади. Французлар мустамлакасидан халос бўлган Пруссия ана шу шиорларга қарши кураш олиб борган Европадаги энг реакцион куч бўлиб чиқади. Давлат тепасига келган Вилгельм III ўз ҳокимиятини мустақкамлаш ва озодлик ҳаракатларини бўғиш сиёсатини тутади. Бу борада унга назариётчи, „идеолог“ керак эди. Сарой назари Гегелга тушади ва у зудлик билан чақиртирилиб, „биринчи файласуф“га айлантиради. Сарой эҳсонидан миннатдор Гегель ўз ҳукмдори Вилгельм III га сидқидилдан хизмат қилишга, унинг абсолютизмни ёқлашга тушади.

Хўш, Карл Поппер Гегелни қайси назарлари учун „сохта пайғамбар“, „очиқ жамиятнинг душмани“ деб атайди? „Замонавий историцизм ва тоталитаризмнинг отаси“ эканлиги Гегелнинг қайси қарашларида намоён бўлади?

Гегель фалсафасида ҳамма ўзгарувчан нарсалар, шу жумладан, давлат ҳам, ғоя, руҳдир. „Барча мавжуд нарсалар маълум бир ғоядир“. Аммо бу ғоя ривожланиш хусусиятига эга. Шунинг учун Гегель историцизмида, Платонниқидан фарқли тарзда, келажакка ишонч бор. Аммо ушбу ишончнинг

мақсади охир натижада „мутлақ ғоя“га ёки „ғоянинг айнан ўзига“ етишдадир. Ривожланиш диалектик бурама тарзда содир бўлади, иккинчи босқич биринчисининг бойиган тарздаги давомидир; ҳар бир босқич ўздан олдинги босқичдан фарқ қилади ва шу тариқа етукка, „мутлақ ғоя“га етади. Демак, тараққиёт қонуни диалектик тарзда „мутлақ ғоя“га етгунча давом этадиган ўзгаришдан, ривожланишдан иборат. Агар „мутлақ ғоя“нинг мавҳум ва мужмал ибора эканлигидан келиб чиқсак, ўзгариш, ривожланиш давом этаверади, уларнинг чеки йўқ. Чеки йўқ нарса, ҳодисалар киши дилига ғулу солади, ўз ижтиҳодларидан қониқмасликни келтириб чиқаради.

Гегель диалектикаси унинг билиш жараёнларига оид қарашларида янада аниқ акс этади. У билиш жараёнининг тезис, қарши тезис ва синтезлардан иборатлигини кўрсатади. Алҳаққи, ушбу ёндашиш билишнинг мураккаб, зиддиятли кечиш хусусиятларини очиб бериши билан қимматлидир. Уларни Гегель „диалектик учлик“ деб атайди. Ушбу назарга мувофиқ олдин тезис илгари сурилади, кейин унга қарши тезис келтирилади, охирида эса тезис ва қарши тезисларни ўз ичига олган, уларнинг муросаси, якуни сифатида синтез пайдо бўлади. Бу жараёнлар, то мавҳум ва мужмал „мутлақ ғоя“га етгунча давом этади.

Шунинг учун ҳам Гегель таълимотида „барча нарсалар зиддиятлидир“, унинг диалектик тараққиёт назарияси ана шу зиддиятларга қурилган. Аслида билиш, илм-фан мавжуд зиддиятларни аниқлаш ва бартараф этишга интилмайдими? Агар ушбу зиддиятлар, ҳатто янги кўринишда ва поғонада ҳам сақланиб қоладиган бўлса, билишнинг, илм-фаннинг нима кераги бор? Зиддиятларнинг мутлақ муқаррарлиги билишни, илм-фанни нокерак, шу тариқа эса тараққиётни йўқ қилади.

Айнанлик назарияси ҳам Гегелнинг лағвона хаёлий уйдирмаларидан келиб чиққан. Аслида у „ўтган файласуфларнинг адашган соялари ва ўтмишдаги таълимотларнинг заиф садоларига тўла боши-охири йўқ чалкаш кўча, Гегелнинг хаёлий, ҳатто ақлан заиф тўқималаридир“. У моҳият ва ғоя, умумийлик ва хусусийлик, шакл ва мазмун, субъект ва объект, ҳаракат ва турғунлик, материя ва руҳ каби тушунча ва воқеаларни таҳлил қилар экан, охир натижада „Нима

мавжуд бўлса онглидир, онгли нарса мавжуддир“ деган хулосага келади. Бундан Прусс мустабидлиги мавжуд, демак, у онглидир, оқилдир деган сиёсий талқин келиб чиқади. Гегель воқеа ва ҳодисалардаги айнанликни эмас, балки ўз ҳукмдорини, ҳокими мутлақни ҳимоя қилиш йўлини қидиради. „Монархия конституцияси, -деб ёзади у, — ривожланган онгдир, қолган барча конституциялар камроқ ривожланган онгга тааллуқлидир!“ У „Фалсафий фанлар энциклопедияси“да янада аниқроқ қилиб ёзади: „Қарор қабул қилишнинг охириги нуқтаси, бутунни мутлақ ҳал қилувчи шахс, монархдир. Халқ ўз монархисиз яшай олмайди, у монархсиз бешакл тўдадир“. Демак, Гегель Европада кенг тарқалган эрк, озодлик, тенглик ғояларига қарши ҳокими мутлақни, якка ҳокимлик ғоясини илгари суради. Давлат, ҳукмдор халқ учун эмас, балки, аксинча, халқ, кишилар давлат, монарх учун мавжуддир. Мана Гегель қарашларидаги ашаддий ғайриҳуқуқий қарашлар, тоталитаризм.

Гегель диалектикасининг инсон эрки, ҳуқуқлари ва ҳурфикрликка зид эканига яна бир мисол келтирамыз. У „Хуқуқ фалсафаси“ (270-§)да ёзади: „Давлат принципи моҳиятан фикрдадир, шундан аёнки, эркин фикрлаш ва фан давлатдан келиб чиққан. Шунинг учун давлат томонидан бўлган фан ҳам ўз ўрнини топади, чунки, фаннинг мақсади — билиш, айни чоқда фикрловчи объектив ҳақиқатни билишдир“. Ушбу сўзлардан давлат ҳурфикрлик тарафдори, таянчи деган фикр уйғониши табиий, бироқ, бир жумла ўтмай, Гегель давлатнинг „объектив ҳақиқатни ҳимоя қилишда“ ўз ҳуқуқига эга эканини ёзади. Биринчидан, „объектив ҳақиқат“нинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини тасаввур қилиш мушкул. Иккинчидан, у тақдирда илм-фаннинг объектив ҳақиқатни билиш вазифаси нимада бўлади? Давлатнинг объектив ҳақиқатни ҳимоя қилиши аслида унинг кишилар эрки, ҳурфикрлик устидан тотал бошқаришни ўрнатишга интилишидан бошқа нарса эмас. Шу тариқа фикрни, фанни ҳимоя қиладиган давлат ҳурфикрлик, фан устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиши зарур бўлган давлатга айлантирилади.

К. Поппер Гегель таълимоти миллатчилик ғоялари билан суғорилган, деб қарайди. „Миллатчилик ақлу идрокка, очик жамиятга қарши исёнга ўхшайди. Бизда қабилачилик туйғу-

ларини кўзгайди, кишиларни шахсий масъулиятдан холи бўлган ижтимоий ҳамда гуруҳий жавобгарликка таянадиган ҳис-ҳаяжонга, ибтидоий тасаввурларга қайтаради“. Миллатчилик ва тоталитаризм — опа-сингиллардир Гегелгача давлат тил, маданият, ҳудуд кабилар билан белгиланган. Гегель улар қаторига халқ, миллат белгисини ҳам кўшди. „Халқ (миллат)нинг туб мақсади давлат бўлиш ҳамда ўзини шу ҳолатда сақлашдир. Халқ (миллат) давлатсиз ҳеч қандай тарихга эга бўлмайди. Давлат халқ ҳаётининг, яъни санъат, ҳуқуқ, ахлоқ, дин, фаннинг асоси ва уларни ўз атрофига тўплайдиган халқ руҳидир“. Энг ғаройиби шундаки, Гегель ушбу „халқ руҳи“ни бошқа халқ (миллат)лар руҳи билан тўқнаштириб, ўзини намоён этади ва умумжаҳон тарихида ўз ўрнига эга бўлади. Ушбу тўқнашув очиқдан-очиқ уруш билан ҳал этилади, шу тариқа у маълум бир давлат (миллат)лар устидан ҳукмрон бўлади, деб тушунтиради. Гегель қайси давлат, қайси миллатни ҳукмрон бўлади, деб қараётганини англаш қийин эмас. Шунинг учун Карл Поппер ёзади: „Гегель миллатчиликнинг нафақат тарихий ва тоталитар назариясини яратади, шу билан бирга у миллатчиликнинг руҳий-таъсирий имкониятларини ҳам аниқ билган. У миллатчилик бир эҳтиёжга, яъни кишиларнинг бир жамоага бирлашиб, дунёда ўз ўрнини аниқлаш истагини қондиришга хизмат қилишини сезган“.

Ҳар бир киши, ҳар бир халқ ижтимоий-тарихий жараёнларда ўз ўрнини топишга интилиши мумкин, унинг хавфли томони йўқ, чунки дунё нафақат ҳамкорликка, шунингдек, рақобатга, „ким ўзди“ асосига ҳам қурилган. Аммо ушбу истак камситишга, паймол этишга қаратилса ёмон. Гегелнинг миллат, халқ, давлат ҳақидаги назарлари аслида ушбу мақсадга қаратилгани боис хавфлидир.

Гегель фикрига кўра, давлат бошқа давлатларга қарши туриб, улар билан тўқнашувларда, ҳатто уруш қилиб, мавжуд бўлиши мумкин. Давлатлараро муносабатларда „улкан миқёсда қизиқиш, эҳтирос, зўравонлик, адолатсизлик ва иллатлар“, „тасодиф ва ўзбошимчалик“ қатнашади, давлатларнинг мустақиллиги эса „улар ўртасидаги баҳсни куч ҳақидаги масалага, уруш ҳолатига айлантиради“. Натижада уруш, Гегель тушунтиришига кўра, албатта, „нафақат амалий эҳтиёж, у, шунингдек, назарий эҳтиёж ҳамдир“. „Дав-

латнинг бақувватлиги, — деб ёзади Гегель, - осойишталикда эмас, балки уруш ҳаракатларида акс этади; уруш чоғида бутун билан бўлак ўртасидаги жипслик намоён бўлади. Мабодо икки давлат (миллат) тўқнаш келса, улар ўртасидаги ҳақиқат, ҳуқуқ масалалари уруш билан ҳал этилади“. Шу тариқа дунёга маълум бир давлат (миллат) ҳукмрон бўлиши лозим.

„Урушнинг моҳияти шундаки, — деб давом эттиради „буюк файласуф“, - у халқларнинг маънавий софлигини сақлайди, узоқ давом этган тинчлик натижасида юзага келадиган емирилишнинг олдини олади, муваффақиятли урушлар ички ғалаёнларни бартараф этади, урушдан халқлар, миллатлар, ташқи юришлари туфайли, кучли бўлиб чиқадилар“. Мана „буюк файласуф“нинг „Ҳуқуқ фалсафаси“ асарида ҳимоя қилган ва асослашга интилган милитаризм, тоталитаризм ғояси!

Гегель давлат шакллари шарқ депотизми, грек-рим аристократияси ва демократияси, Прусс монархиясига ажратади. У монархияни ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг чўққиси, давлат кўринишларининг олийси сифатида қарайди. Бу унинг ўз ҳукмдори Вильгельм III га билдирган миннатдорчилигининг белгиси эди, албатта. Гегель бу билан чекланиб қолмайди, монархни худога тенглаштиришгача, „уни худонинг ердаги ғояси“ деб тилёғламалик билан мутлақлаштиришгача бориб этади.

Прусс мустабиди ўзининг реакцион ғояларини ёйиш ва Европада ўз ҳукмронлигини ўрнатишдан умидвор эди. Гегель унинг ушбу ниятини тўғри англайди ва уни назарий асослашга уринади. „Тарих, — деб ёзади у, - дунёга ҳукмронлик қилиш борасида миллатлар руҳининг рақобатлашувидир“. Демак, ижтимоий-тарихий жараёнларга миллатлар руҳи ҳукмрон, тўғрироғи, ушбу миллатлар руҳидан бири ҳукмрон бўлади. Ҳатто уни Гегель очиқ ҳам ёзади: „Герман руҳи дунё руҳидир; унинг мақсади чексиз эрkning ифодаси сифатида ўзи аниқлайдиган мутлақ ҳақиқатни рўёбга чиқаришидир“. Ушбу сўз ўйинларидан маълум бўладики, Гегель миллатчилик ва тоталитаризмни онгли тарзда ҳимоя қилган.

Гегель „мутлақ ғоя“, „мутлақ руҳ“, „соф фикр“, „умумжаҳон руҳи“, „умумжаҳон тарихий шахс“ каби мужмал ва мавҳум иборалари билан, биринчидан, фалсафани алоҳида

тайёргарлиги бор шахслар тушунади деган ғайриилмий фикрни мустақамлади; иккинчидан эса, ҳамма нарсани мутлақ ғояларга қарам қилиб қўйди. Шу тариқа у шахс эркини, ҳуқуқини, хурфикрликни менсимайди, уларни „мутлақлар“га қурбон қилади. У „мутлақ ғоя“га мансуб давлатни, монархни улуглар экан, давлат — ҳамма нарса, шахс — ҳеч нима деган фикрга олиб келади. „Умум давлатда мавжуддир. Давлат ердаги илоҳий ғоядир! Давлат худонинг ердаги кезишидир. Давлат ўзи учун мавжуддир.“ Карл Поппер ушбу сўз ўйинларини таҳлил қилар экан, „Гегель, менинг фикримча, талантли файласуф эмас. У, шубҳасиз, мутлақ ҳазм қилиб бўлмайдиган ёзувчидир“, деган хулосага келади. „Гегель асарларида ундан олдин ва ундан кўра яхшироқ айтилмаган нарса йўқ. Унинг апологетикасида унгача бўлган апологетлар билдирмаган фикр йўқ“. „Гегель фалсафаси ҳамма нарсани билади, унда ҳар қандай саволга жавоб бор“. Ҳамма саволларга жавоб беришга даъвогар фан, қараш қолганларнинг назарини ҳисобга олмайди, аксинча, у ўз қарашларининг ҳамма томондан „сўнгги ҳақиқат“ сифатида қабул қилинишини истайди. „Мутлақ ғоя“нинг ўзи ҳам Гегель таълимотининг мутлақ ҳақиқатликка даъвогарлигини билдиради. Унинг ҳақиқатни, мутлақликни қўллаб-қувватлаши ҳам ана шу таввурининг натижасидир.

Гегель аввалги фикрларининг аксини исботлашдек диалектик найрангбозликка уста. Ушбу фирромлигидан беҳабар кишилар уни конституция, шахс эрки, озодлиги, фуқаролик жамияти тарафдори бўлган деган фикрни келтириб юрадилар. „Ҳурлик ва тенглик конституциянинг охириги мақсади натижаси ва моҳиятидир...“ Ушбу фикрга қўшилмай бўлмайди. Кейин у ёзади: „Фуқаролик қонун олдидаги тенглиги ўзида юқори ҳақиқат сақлайди, аммо бу тарздаги ифодада у тавтологиядир, чунки бу билан давлатда қонуний тартиб устунлик қилади, қонунлар ҳукмрон дейилган бўлади. Бироқ айрим олган фуқарога нисбатан, қонун олдидаги тенглик умуман ундан ташқаридаги тенгликдир!“ Кейин Гегель хулоса қилади: „Қонунларнинг ўзи тенгсизлик ҳолатини тақозо қилади. Шуни айтиш керакки, юқори ривожланиш ва янги давлатлар маданияти ҳақиқатда индивидуалларнинг улкан аниқ тенгсизлигини туғдиради“.

„Буюк диалектик“нинг сўз яшаш маҳорати, олдинги фикрнинг бутунлай аксини диалектик тарзда ёқлаши К. Попперни Гегелнинг ушбу усули „шубҳасиз, хасталик аломатидандир“ деган хулосага олиб келади. „Сукрот фалсафани осмондан ерга туширди“ (Цицерон), Гегель эса мавҳум ва мужмал талқинлари, иборалари, сўз ўйинлари билан фалсафани ақлдан, идрокдан, ердан қувишга интилди.

Гегелни шахсан билган ва унинг назарларидан яхши хабардор бўлган Шопенгауэр Гегель фалсафасини, „Интеллектни емирувчи сохта илм, сийқа ақлий озуқа ва тилни бадхоҳона ва жинояткорона бузиш намунаси“, деб атади.

Гегелнинг оддий киши эрки ва ҳуқуқларини топтовчи „буюк шахс“, „буюк миллат“, „буюк халқ“ ҳақидаги фикрлари ҳам унинг демократия душмани бўлганини кўрсатади. „Буюк шахс, — деб ёзади у, — давлат манфаати нуқтаи назаридан ўз йўлида „беғуноҳ гул“ни топташга мажбур бўлади. Ушбу буюк шахс халқ эҳтиёжларига ва бошқа кишиларга энгилтак муносабатда бўлиши мумкин“. Демак, Гегель буюк шахс, монарх, давлат манфаатига нафақат оддий кишиларнинг, халқнинг манфаатларини, шу билан бирга уларнинг жонини ҳам қурбон қилишга шай. Бундай қарашлар интеллектуаллар — М. Хайдеггер, К. Ясперс, Э. Гуссерль ва М. Шелер фалсафасига ҳам таъсир этди. Табоҳлик, ўлим, куч, „олий миллат“ улуғланди, ақл, идрок, эрк, ҳуқуқ камситилди. „Ўз емрилишингиздан завқланинг!“ деган ғайриинсоний даъват пайдо бўлди.

„Гегелнинг зўр фирромлик фалсафаси авлодларни туганмас истехзолар манбаи билан таъминлайди“ (Шопенгауэр) деган башорат тўғри чиқди. Карл Поппердан бир аср олдин Гегель таълимотининг алдоқчи, ғайриилмий экани асосланган бўлса-да, автократизм ва тоталитаризмга мойил даврлар, шахслар тафаккурнинг битмас-туганмас хазинаси деб ундан ҳанузгача ҳикмат, ўзининг сийқа қарашларини асослаш учун таянч қидирадилар...

КАРЛ ПОППЕР МАРКСГА ҚАРШИ

(Учинчи мақола)

Шубҳасиз, барча афзалликларига қарамай мен Марксни сохта пайғамбар деб биламан. У тарихнинг қайси томонга боришини башорат қилди, ammo унинг каромати рўёбга чиқмади.

Карл Поппер

К. Поппернинг эътирофига кўра, Маркс таълимоти негизида оддий кишиларнинг оғир аҳволига ҳамдардлик, уларни бедодликдан озод этиш нияти ётади. Маркс кенг салоҳиятли назариётчи, йирик социолог, интеллектуал соф, илм-фанга чуқур ишонган мутафаккирдир. „У кўзимизни очиб, нигоҳимизни ўткирлаштирди. Ижтимоий фалсафа муаммоларини ўрганувчи мудаққиқларнинг барчаси, баъзилари буни сезмасалар-да, Марксдан қарздордирлар“.

Маркс капитализм оддий кишилар меҳнати ҳисобига бойлик, амвол орттиришга ружу қўйган даврда яшаган. Ҳатто 6-8 яшар болалар 15-16 соатлаб ишлашга мажбур эди. Эксплуатация ва қашшоқликнинг иқтисодий негизларини тадқиқ этган Маркс жамиятни инсонийлаштириш учун 48 соатлик иш ҳафтасини ва прогрессив солиқни жорий қилиш, болалар меҳнатидан фойдаланишни чеклаш, ерга ҳусусий мулкчиликни ва мулкларга меросхўрликни бекор қилиш, барча муҳожир ва исёнчилар мулкни мусодара этиш, давлатга тегишли завод ва фабрикаларнинг қўпайишига эришиш, барча болаларни бепул ўқитиш ва тарбиялаш ғояларини илгари суради. Марксдан кейингина Европадаги айрим давлатлар ушбу ғояларнинг аҳамиятини англаб етдилар ва ҳаётга тадбиқ этдилар. То 1883 йилгача маърифатпарвар Европа ваҳшатона эксплуатацияни чекловчи меҳнат ҳақида қонун қабул қилинишига қарши чиқиб келди. Аввал иқтисодга аралашмаслик сиёсатини олиб борган Англия, АҚШ, Швеция мулкий табақаланиш тараққиёт учун ғов бўлаётганини пайқаб, кейин интервенционизмни (давлатнинг иқтисодни бошқаришга аралашуви) кенг амалга оширишга ўтдилар.

Маркс капитализмни ҳамма нарсани бойлик, пул билан ўлчаши, ҳатто инсоннинг ўзини ҳам товарга айлантирилга-

ни учун ёмон кўради. Бу тузум ҳатто капиталистнинг ўзини ҳам бойликка банди этиб кўяди. Давлат йирик капиталистлар кўлида, суд, полиция, оммавий ахборот воситалари, парламентлар уларнинг манфаатини ҳимоя қилади. Оддий маърифатли киши сифатида ҳам Маркс капитализмнинг ушбу иллатларига қарши чиқмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун К. Поппер Марксни „ўз ғоялари билан инсониятни бедодликдан озод қилишга интилган мутафаккир“, лекин унинг таълимоти аслида „ҳақиқий историцизмдир“ деб баҳолайди.

Маркс ижтимоий-тарихий тараққиёт қонунларини кўрсатиб беради ва, капитализмдан кейин синфсиз жамият қурилади, деб башорат қилади. Бундай ғоя метафизик мушоҳадалар, баҳслар ва рационал изланишларга олиб келса яхши, аммо у амалга оширилиши зарур моделга, социал технология усулига айлантирилиб, жамиятга зўрлаб тадбиқ этилса даҳшатли оқибатларни келтириб чиқаради.

Маркс ўз таълимоти негизига иқтисодий омилни асос қилиб олади. У иқтисодий муносабатларга қараб ижтимоий-тарихий жараёнларни, босқичларни аниқлаш назариясини тарихий материализмни яратади. Ушбу назарияга мувофиқ мулккий тенгсизлик, бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилиши эксплуатация манбаи бўлиб келган. Шунинг учун мулккий тенгсизликни тугатмай, эксплуатацияни, синфий тузумни йўқ қилиб бўлмайди.

К. Поппер ҳам иқтисодий омилнинг аҳамиятини инкор этмайди. „Ким ортиқча бойликка эга бўлса, у ҳеч қандай куч ишлатмасдан қорни очни ўзига қул этиши мумкин“. Аммо у қашшоқлик мавжуд тузумни зўравонлик билан ўзгартиришга асос бўлолмайди деган хулосага келади.

К. Поппер Марксни танқид қилар экан, унинг қарашларидаги уч йўналиш устида тўхталади. Биринчиси, капиталистик муносабатлар натижаси сифатида тарих саҳнасига икки рақиб синф — буржуазия ва пролетариатнинг чиқиши; иккинчиси, социал инқилобнинг муқаррар экани; учинчиси, охир-оқибат синфсиз жамият қурилиши.

Капиталистик жамиятнинг икки рақиб синфдан иборат экани ҳақидаги нуқтаи назар Маркс социологиясининг заиф томонидир. У пролетариатга синфий онглилиги, уюшқоқлиги ва ижтимоий мавқеи нуқтаи назардан буржуазияга қарши турадиган ягона синф, кучдир деб қарайди. Бу фикр Пла-

тоннинг файласуфлар давлатни бошқариши, Гегелнинг буюк миллат жаҳонга ҳукмронлик қилиши зарурлиги ҳақидаги қарашларига ҳамоҳанг. Демак, Маркс фақат ишчиларни тарихни яратувчи куч деб билади, бошқа ижтимоий табақалар уни қизиқтирмайди. Аммо Марксдан кейинги тараққиёт кўрсатдики, айнан бошқа табақалар, айниқса ўрта синф жамиятдаги ички зиддиятларнинг кескинлашувига йўл қўймайди, уларни қонун ва демократия воситалари орқали ҳал этишга интилади. Капитализмда майда ва ўрта мулкдорларнинг синиб пролетариат сафини тўлдириши ҳақидаги Маркс башоратларини ҳам ҳаёт тасдиқламади. Капиталистик давлатларнинг бирортасида пролетариат сонининг кўпайиши кузатилмайди.

Социал инқилобнинг муқаррарлигини Маркс пролетар оммасининг қашшоқлашуви билан изоҳлайди. Қашшоқлик пролетариатни буржуазияга қарши чиқишга ундайди, шу боис Маркс ишчиларнинг баттар қашшоқлашишини истайди. Ана шунда революция „пишиб етилади“, „эксплуататорлар экспроприация қилинади“. Минг афсуски, Маркс башорат қилган қашшоқлашиш рўй бермади, балки, аксинча, ишчиларнинг моддий аҳволи яхшилана борди. Маркс пролетариатнинг моддий аҳволи яхшиланса нима бўлади деган саволни ўз олдига қўймади. Чунки Марксни ишчиларнинг реал аҳволи эмас, балки буржуазияни куч билан ағдариб ташлаш, социал революция ғояси кўпроқ қизиқтирган. „Коммунистлар ўз ниятларини яширмайдилар, — деб ёзади у, — улар мавжуд ижтимоий тузумни ағдариб ташлаш ўз мақсади эканлигини очиқ айтадилар“.

Социал революциянинг муқаррарлиги ғоясида Гегелнинг таъсири бор. Маълумки, ёшлигида Маркс ҳам гегелчи бўлган. Гегелнинг буюк миллат бошқа миллатлар билан урушиб жаҳонга ҳукмрон бўлади деган қараши Маркснинг икки синф курашиб охир-оқибат пролетариат ғолиб чиқади деган ифодасида давом этади. Худди шунингдек, Марксга XIX асрга келиб Европадаги эрк, адолат ва тенглик учун авж олган халқ ҳаракатлари, айниқса француз революцияси жиддий таъсир кўрсатганини унутиб бўлмайди.

Маркс, социал революция иқтисодий инқироз авж олганида содир бўлади, деб кўрсатади. Шу билан бирга у ушбу вазиятни кутиб ўтирмасдан революцион ташвиқотлар юри-

тиш, сиёсий ташкилотлар тузиш ва қуролли қўзғолонга тайёрланиб боришга даъват этади. Демак, революция учун қулай вақт келишини кутиш шарт эмас, онглилик, уюшқоқлик ва ҳаракат бўлса бас. Бироқ ҳаёт кўрсатадики, чуқур иқтисодий инқироз қаттиқ норозиликларни келтириб чиқарса-да, у бутун ижтимоий тузумни ағдариб ташлашга қаратилган социал революцияга бориб етмайди. „Синфий онглилик“ ва „синфий уюшқоқлик“ деган иборалар Маркснинг лағвона, ҳаёлий ўйдирмаларидир. Алҳаққи, кишилар синфий мансублигига қараб эмас, балки ўз манфаатлари ва қизиқишларига қараб уюшадилар.

Маркс капитализмдан интиқом олиш ҳақидаги ўйларга берилиб жамиятни ўзгартиришнинг сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий воситалари ҳам борлигини унутиб қўяди. Бу воситаларни К. Поппер „социал технология“ ёки „социал инженерия“ деб атайти. Социал технология социал революциядан кескин фарқ қилади, яъни у жамиятни тинч, тинмай ислохотлар ўтказиш ва демократик институтларини кенгайтириш йўли билан ўзгартириш усулидир. Социал революция, интиқом эса тоталитаризмга олиб келади, бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлигини ўрнатиб, инсонпарварлик ғояларини топтайди ва жамиятдаги зиддиятларни кескинлаштиради. Шунинг учун Маркснинг социал революция ҳақидаги таълимоти унинг бадахд ва балокаш башоратлари сифатида тараққийпарвар кучларда салбий муносабат уйғотади.

Синфсиз жамият қуриш негизда аслида инсонпарварлик ғояси ётса-да, у инсоният тараққиётига хизмат қилмайди. Айнан меҳнат тақсимотининг юзага келиши натижасида шаклланган синфлар инсониятни ибтидоий турғунликдан ҳалос қилган, уни цивилизация томонга йўналтирган. Синфларни йўқ қилиш меҳнат тақсимотини, кишиларнинг ўз иқтидори ва қизиқишига қараб меҳнат турини танлаш эркини, охир натижада эса ижтимоий тараққиёт манбаини ҳам йўқ қилишдир. Тўғри, Маркс асарларида синфсиз жамиятда „ҳар кимнинг эҳтиёжига ва ҳар кимнинг меҳнатига яраша“ деган принцип амал қилади, „гармоник ривожланган шахс камол топади“, „барчанинг эркин ривожланиши ҳар бир кишининг ҳам эркин ривожланишининг шартига айланади“ деган умумий баённомалар қўплаб учрайди. Бироқ улар келгуси синфсиз жамият қандай бўлади ва қандай қурилади деган саволларга жавоб беролмайди.

Умуман марксизм синфсиз жамиятнинг аниқ тасвирини беролмайди. Октябрь революциясидан кейин Ленин ҳам, марксизм амалий иқтисодни ҳал этишга ёрдам беролмайди, деб тан олишга ва „янги иқтисодий сиёсат“ни (НЭП) жорий этишга мажбур бўлган эди.

Синфсиз жамият қуриш Маркснинг хом, булҳавас хаёлининг маҳсулидир. Биринчидан, социал революциядан кейин синфларнинг барҳам топишига ким кафолат бера олади? Ҳеч ким. Ижтимоий ҳаёт ўз анъаналари ва тарихий-маданий тажрибаларига эга мураккаб бир тизимки, ундаги шаклланган муносабатларни, ҳаёт тарзини бир ҳамла билан ўзгартириб ёки улардан воз кечиб бўлмайди. Иккинчидан, революциядан кейин давлат тепасига келган гуруҳ, синф вакиллари ўз манфаатларига эга алоҳида бир қатламга айланмайдими? Тарихий тажрибалардан аёнки, давлат тепасига келган шахслар ўз манфаатларига зид келган заҳоти ҳамкасбларидан, шиорларидан, ҳатто ичган қасамларидан ҳам осонгина воз кечадилар. („Ҳукмдорнинг дўсти бўлмайди“ деган нақл шундан келиб чиққан).

“Эксплуатация буржуазия билан йўқ бўлмайди, — деб ёзади К. Поппер, -революциядан кейин давлат тепасига келган кишилар қолганларни эксплуатация қилиш ёки шунга тенг имтиёзни қўлга киритадилар“. Шу тариқа улар ҳукмрон синфга ёки алоҳида мавқега, имтиёз ва имкониятларга эга қатламга айланади. Уларнинг мужоҳада билмас истакларга берилишини айтмаса ҳам бўлади. Учинчидан, марксистлар иқтисодий ҳокимиятни сиёсий ҳокимиятдан устун қўядилар ва сиёсий ҳокимият ғофил ва бадният кишилар қўлига тушса, аянчли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини англаб етмадилар. Улар енгилган буржуазия қаршилигини бостириш учун пролетар диктатураси ўрнатилишини қонуний деб билладилар, аммо пролетар диктатураси охир-оқибатда тоталитаризмга олиб келиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмадилар. Шунинг учун К. Поппер, „Ҳар қандай ҳокимият хавфлидир“, деб ёзади. Хавф ҳокимиятнинг мавжудлигида эмас, уни рационал идора этиш мумкин. Хавф ҳокимият баданият кишилар қўлига тушса, у ғайриинсоний ва ғайриқонуний тартибларни ҳам улуғлаб раиятни чалғитиши, демократик ўзгаришларни номақбул топиб, уларга бутун ту-

зумни қарши қўйиши мумкинлигидадир. Яна Ҳокимиятнинг ялтоқлари ва арзимаган „садақаси“ учун исматидан, инсоний сифатларидан кечиб унга хизмат қилишга шай турадиган малайлари кўп; у ҳар қандай ғофиллик ва калтафаҳмликини халқ, демократия номи билан буқаламунона хаспўш-лаш имкониятларига эга бўлгани учун ҳам хавфлидир...

Жамият давлатсиз яшай олмайди. Аммо очиқ жамиятда муаммо ким ҳукмрон бўлиши керак деган масалада эмас, балки қандай йўллар билан ҳукмдорнинг авбошлиklarини чеклаш мумкинлигидадир. Раият давлат тепасига ким келишини, у қандай шахсий ва ижтимоий сифатларга эга эканлигини деярли билмайди. Ҳокимият учун курашнинг оддий халққа номаълум ихтифолари борки, сиёсий курашда маснадгўй ўз истакларига етиш учун энг маккорона, энг бешарм усулларни қўллашдан, ҳатто бир қўлида демократия шиорини ушлаган ҳолда иккинчи қўли билан муҳолифи кўксига ханжар санчишдан ҳам қайтмайди. Шундай йўл билан давлат тепасига келган шахсни мунсиф билиб, элга хизмат қилади деб ўйлаш лақмаликдир. Очиқ жамиятдагина раият ким маснадга даъвогар бўлаётганини билади, чунки унинг шахсий ва ижтимоий сифатлари ошкора муҳокама қилинади, халқ эса найрангбоз ҳукмдорни ағдариб ташлаш ҳуқуқига эга бўлади, демократик институтлар давлат устидан ўз назоратини ўрнатади. Ушбу назоратдан бирорта ҳам амалдор чеккада қолмайди, ижтимоий фикрнинг сергаклиги, кузатуви ва очиқ танқидигина ҳукмдорни авбошликдан сақлаб туради.

Маркс ижтимоий-тарихий тараққиётни башорат қилишда, жамиятнинг иқтисодий қонунларини очиб беришда социал детерминизмга таянади. К. Поппер ушбу ёндашувни танқид қилади. Унинг фикрига кўра, социал детерминизм метафизик мушоҳадалар уйғотса зарарли эмас, аммо ундан ижтимоий-тарихий тараққиёт моделларини яратишда, жамиятни ўзгартиришда социал технология сифатида фойдаланиб бўлмайди. Маркс таълимотидаги хавфли томон шундаки, у социал детерминизмдан коммунизм ҳақидаги ғайриҳаётий ғояни келтириб чиқаради ва уни ижтимоий тараққиётнинг талаби, муқаррар натижаси сифатида социал технологияга айлантиради. Натижада у коммунизм ўрнига бошқа, яъни тараққиёт мантиғидан келиб чиқадиган босқич, тузум бўлиши мумкин деган фикрга ўрин қолдирмайди. Шу нуқтаи назардан ҳам марксизм догмадир.

Коммунизм қуриш эса социал технология сифатида қандай аянчли оқибатларга олиб келганини собиқ СССР тажрибасидан билиш мумкин.

Марксизм ва коммунизм ҳурфикрликка, демократик ўзгаришларга, рационал танқидга қарши амалдаги автократизмдир. Марксизм ҳам, автократизм ҳам танқидни, мусоҳабани, мустақил фикрни ёқтирмайди. Уларга ўз алфозларига маҳлиёлик, арзимас ютуқларни кўкка кўтариб мақтаниш, кўзбўямачилик ва манманлик хос. Улар ўзига ибодона хизмат қиладиганларга мурувват кўрсатадилар, ялтоқларга ҳомийлик қиладилар; ғайриҳаётий ғояга ва ҳукмдор шахсига сиғиниш уларнинг бош хусусиятларидир.

К. Поппер уларга тинмай изланишга, мусоҳасага мойил Сукрот рационализмини қарши кўяди. Сукрот шахс онги, идроки чекланганини тан олади, у баҳс, мунозара билан ҳақиқатга етиш йўлини ҳимоя қилади. Сукрот рационалиزمни камтаронадир — „Ҳеч нарсани билмаслигимни билдим“.

Ҳақиқий рационализм ақлга, идрокка кўп ишонавермайди, айниқса, уларни илоҳийлаштиришга қарши. Ақл, идрокни илоҳийлаштириш автократизм ва тоталитаризмга олиб келади. У Платоннинг файласуфлар давлатни идора қилишга қодир, Маркснинг пролетариат сиёсий онгли, уюшқоқ ва тарихни яратувчи куч деган қарашларида, Гегелнинг фалсафани (уни алоҳида ақл, идрок соҳаси деб қарагани сабабли) мавҳумлаштириши ва мужмаллаштиришида намоён бўлади. Ушбу таълимотларга фикр устидан мутлақ ҳукмронлик қилишга интилиш хос, ҳурфикрлик улар чизиб берган модель доирасидагина мумкин. Шу боисдан ҳам К. Поппер автократизмни замонавий тоталитаризмнинг кенг тарқалган кўринишларидан бири деб ҳисоблайди. Аслида ижтимоий тараққиёт, жамият ҳақидаги моделлар фақат метафизик мушоҳадаларга мавзу сифатида қаралиши зарур. Баҳс, мунозара, раддия тараққиёт моделларининг табиий ҳолати бўлмас экан, улар осонгина догмага айланади. Догма ўзига зид фикрларни ёқтирмайди, ўз эркидан тўла фойдаланмоқчи бўлган кишини кўпчилик — халқ, давлат номидан бадном этади, ҳатто „халқ душмани“ деб аташдан, бу билан ўзини тоталитаризм тарафдори ва демократия душмани эканини очик намоён этишдан ҳам қайтмайди.

Замонавий автократизм бюрократияни кучайтириш ва ўзига маъқул қонунлар қабул қилиш орқали шахсни, кишиларни тўла итоатда ушлаб туришга интилади. Натижада „қонун устуворлиги“ автократияни мустаҳкамлашга қаратилган тоталитар бошқариш усулига айланади. Шахс эрки, ҳуқуқи ва манфаатлари автократияга қурбон этилади...

К. Поппер, дунёни яхшилашга қаратилган рационал режа бўйича тарихни яратиб бўлмайди, деб таъкидлайди. „Аммо онгли тарзда очиқ жамият қуриш бизнинг ижтимоий жараёнларни билишимизга боғлиқдир. Биз олдиндан кўра олишга ўрганишимиз зарур, зеро биз кўролмайдиган оқибатлар муҳим бўлади. Шунинг учун ижтимоий фанлар, таълимотлар инсон фаолиятининг биз олдиндан кўролмайдиган ижтимоий жараёнларнинг табиий оқимига, мантиғига таяниши керак“. „Очиқ жамият“ назарияси ижтимоий ҳаётни маълум бир режалар, моделлар ва назарларга мувофиқ ўзгартириш мумкинлигини рад этмайди, аммо у демократик институтларни ва уларнинг давлат устидан назоратини кенгайтириш, бирор-та мақсад, манфаат амалда шахс эрки, ҳуқуқи, манфаатларидан устун қўйилмаслигига эришиш тарафдоридир. Бу борада у тинмай демократик ислохотлар ўтказиб боришга даъват этади. Кишилар ўз жонини ташқи тажовузлардан қандай ҳимоя қилсалар ўз эрки, ҳуқуқи ва демократик институтларни ҳам автократизм ва тоталитаризмнинг ҳар қандай кўринишидан шундай жон-жаҳди билан ҳимоя қилишлари зарур.

КАРЛ ПОППЕР ВА ПОППЕРИЗМ

(Тўртинчи мақола)

Ўз ишлари устидан ҳеч ким ҳакамлик қилмаслиги керак; мен ушбу вазифани ўқувчиларимга қолдираман.

Карл Поппер

„Очиқ жамият ва унинг душманлари“ асарида шахс ақлу идроки, эрки, ҳуқуқи ва ҳурфикрлик ҳимоя қилинади. К. Поппер ушбу қадриятларга зид ҳар қандай қарашни, тузумни, давлатни танқид қилишга тайёр. Ушбу ёндашувга кўра у Фарб индивидуализмининг ёрқин намояндаси сифатида ке-

лади. Бироқ файласуф индивидуализми шахс „мен“ ини мутлақлаштириш эмас, балки у инсоннинг ақлига, маънавий кучига, ўз келажагини ўзи яратишига ишончдир. XX асрнинг иккинчи ярмидан кейин юзага келган барча ижтимоий-фалсафий назарларда у ёки бу даражада К. Поппернинг таъсири бор.

Коммунистик идеология ҳукмронлик қилган даврда К. Поппер фалсафасига антимарксистик, ревизионистик таълимот, фальсификационизм сифатида қаралган. Шу билан бирга совет файласуфлари К. Поппернинг позитивизм ва танқидий рационализмини чуқур ўргандилар. Минг афсуски, К. Поппер фалсафаси, айниқса унинг очиқ жамият ғояси ва историцизми ҳали ўзбек тадқиқотчиларининг эътиборига тушгани йўқ. Миллий фалсафанинг илмий методологик ва концептуал йўналишларини аниқлашга интилиш шаклланаётган ҳозирги пайтда К. Поппернинг ижтимоий-фалсафий ва гносеологик қарашларини ўрганиш, унинг танқидий рационализм усулидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

К. Поппер шахс эрки, ақлу идрокини историцизмдан қутқаришга интилади. Историцизм негизида ижтимоий воқеаларнинг заруриятини тарихий нуқтаи назардан асослаш ва шу тариқа уларнинг келажагини башорат қилиш ётади. Башорат, албатта, келажакни эмас, орқага қайтишни ҳам олдиндан айтиши мумкин. Масалан, Платон келажак, бахтли ҳаёт, етук давлат ибтидоий даврда, инсониятни бало-офатлардан ана шу давр тартибларига, бошқариш усулларига қайтиш орқали қутқариш мумкин, деб билади. Маркс эса тараққиётни олдинда, синфсиз жамиятда кўради. К. Поппер фикрига кўра, башорат ижтимоий-тарихий жараёнларни маълум бир қолипга, тартибларга, андозаларга солишга олиб келади, кишиларда ушбу қонунларни ўзгартириб бўлмайди, улар муқаррардир, деган тушунчалар пайдо бўлади. Оқибатда кишилар ақлу идрокка мувофиқ ҳаётни ташкил этиш, бошқариш мумкинлигига ишонмай қўядилар. Шунинг учун файласуф ижтимоий-тарихий жараёнларни башорат қилиш ўрнига уларни ақлу идрокка мувофиқ рационал бошқариш ғоясини илгари суради.

К. Поппернинг рационал бошқариши жамиятшуносларнинг башорати, илмий бошқаришидан фарқ қилади. К. Поппер шахс идроки ва манфаатларига мувофиқ бошқаришни

назарда тутади, жамиятшунослар эса шахс ҳуқуқи ва манфаатларини умумий қонунлар ва эҳтиёжларга сингдириб юборадилар.

К. Поппернинг рационализи индивидуализмдан келиб чиқади, жамиятшуносларники-ҳамжамоалик, коллективизмдан. Биринчиси шахс ақлу идрокини улуғлайди, иккинчиси авторитар фикрга эргашади. Чунки авторитаризм шахс эркини ўзига итоат эттириш асосига қурилади. Шу боисдан ҳам К. Поппер коллективизмни қабилачилик даври ҳаёт тарзи деб билади ва унинг кўринишларига қарши чиқади. У ҳар бир индивидни, шахсни тарихни яратувчи кучга айлантиришга интилади. Қандай жамият қуриш кишиларнинг ўзига, уларнинг ақлу идроки, масъулиятни ўз устларига олишларига боғлиқдир деган фикр попперизмнинг асосий ғояси ҳисобланади.

Шахсни тадқиқот марказига қўйган заҳоти унинг давлат, гуруҳ, жамият билан алоқадорлик масалалари кўндаланг бўлади, чунки улар ўртасидаги муносабатлар ижтимоий-тарихий жараёнларнинг йўналиши ва тақдирини белгилайди. Минг ваҳқи, К. Поппер ушбу муносабатларни ўрганмайди, у историцизм муаммоси билан шунчалар бандки, шахс-гуруҳ-давлат-жамият тизими очиқ жамият учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмасдек.

Файласуф келажакни башорат қилиш мумкинлигини инкор қилмайди. Унинг қарашларидан баъзан шундай фикр туғилади. У башоратни, айрим таълимотни социал технология сифатида ўзгартиришнинг назарий асосига, усулига айлантиришга қарши. Башорат илмий баҳслар, турли метафизик мушоҳадалар уйғотса, баҳсга ундаса, келажак ҳақидаги ҳар хил қарашлар ва назарияларни пайдо қилса яхши. Аммо жамиятшунослик, сиёсий тузум, давлат уни жамиятни ўзгартириш ёки бошқаришнинг тайёр андозаси сифатида қабул қилиши мумкин эмас. Акс ҳолда ушбу андоза бошқа фикрга, ёндашувга ўрин қолдирмайди, натижада ранг-баранг хусусиятларга ва йўналишларга эга ижтимоий ҳаёт ўша андозага сунъий тарзда мослаштирилади, унинг устидан бир, кўпинча, сийқа фикр ҳукмронлиги ўрнатилади. Агар ушбу ёндашувдан келиб чиқсак, К. Поппер жамиятни маълум бир моделлар, назарлар, тайёр режалар асосида ўзгартириб, бошқариб бўлмайди, деган фикрнинг тарафдори экан-да, де-

ган савол уйғониши мумкин. К. Поппер илмий, назарий моделларга қарши эмас, аммо моделларнинг ягона йўл-йўриқ сифатида қабул қилинишига қарши. Агар бошқариш модели бошқа фикрларни ва ёндашишларни қабул қилса, уларни ҳисобга олиб борса, ижтимоий ва шахс эҳтиёжларига монанд ўзгарса, у қўрқинчли эмас. Платон, Аристотель, Гегель ва Маркс қарашлари ўзгармас таълимотларга, социал технологияга айлантирилгани учун ҳам К. Поппер ўз танқидини атайин уларга қаратади.

К. Поппер шахс—гуруҳ—давлат—жамият тизимидаги муносабатларни бевосита тадқиқ қилмаса—да, уларни қонунлар асосида йўлга қўйиш мумкин, деб қарайди. Унинг фикрига кўра, синфий, мулкый ва барча ижтимоий зиддиятларни қонунлар асосида ҳал этиш мумкин. Шу тариқа қадимги юнон демократи Перикл илгари сурган ғояни Поппер деярли 25 аср ўтгач, қайта тиклайди. Алҳаққи, ушбу ғоя, ўз моҳиятига кўра, қимматлидир. Бироқ файласуф қонунларни кимлар ва қандай тарзда қабул қилишларини эсдан чиқаради; у қонунлар ижтимоий ҳаёт талабларига, шахс манфаатларига зид келса, улар айрим гуруҳлар, айниқса, давлат тепасидаги махсус шахслар ниятини акс эттирса нима бўлади, деган саволларга жавоб изламайди. У қонунларининг фақат позитив хусусиятларини ҳисобга олади, холос.

Бундан ташқари, очиқ жамиятни фақат қонунлар, ижтимоий-сиёсий ислоҳотлар билан барпо этиб бўлмайди, чунки жамият, ижтимоий ҳаёт қонунлари ва ислоҳотлардан кенгдир. Жамият, ижтимоий ҳаёт ҳар бир соҳа, ҳар бир институт, ҳар бир шахс ва унинг ҳар бир ижтиҳоди, ҳатто ҳар бир оннинг ўзига яраша интилишлари, муаммолари бор, деб қабул қилишни, шу тарзда тафаккурий изланишларнинг чексизлигини тан олишни талаб этади. Демак, Маркснинг иқтисодий омиллари ҳам, Поппернинг ижтимоий-сиёсий ислоҳотлари ҳам чеклангандир. Ҳар бир жамият ўзининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, руҳий, тарихий-маданий тараққиёт хусусиятларига эгаки, уларни кенг ҳисобга олгандагина очиқ жамият барпо этиш ҳақида фикр юритиш мумкин. Шунда ҳам ушбу фикр сўнгги ҳақиқат бўлолмайди.

К. Поппернинг Гегелга муносабати ўта салбийдир. Ҳатто у „буюк диалектик“нинг фуқаролик жамиятини тадқиқ этишга боб бағишлаган „Ҳуқуқ, бурч ва дин ҳақида таълимот“ деб

аталган асари борлигини тилга ҳам олмайди. Тўғри, ушбу асари ҳам Гегелнинг мавҳум ва мужмал сўз ўйинларига қурилган, унинг бошқа „дурдоналари“ дан фарқ қилмайди. Асарнинг биринчи жумласидаёқ Гегель эълон қилади: „Хуқуқ тушунчаси яккаларнинг интилишларига боғлиқ бўлмаган ва ҳокимлик хусусиятига эга куч сифатида фақат фуқаролик жамиятида ҳақиқийликка эгадир“. Биринчидан, бу ўринда „тушунчаси“ деган сўз ортиқча. Иккинчидан, хуқуқ „яккалар“, яъни оддий кишиларнинг интилишларига боғлиқ эмас. Ҳа, кўпинча хуқуқ умумнинг, яъни давлат, халқнинг иродаси, хоҳиши ёки асрлар давомида амал қилиб келинаётган нормалар сифатида келгани боис, „яккалар“ иродасига боғлиқ эмас. Бироқ хуқуқнинг ушбу хусусиятини мутлақлаштириш ёки, Гегель қилганидек, давлатнинг, монархнинг иродаси билангина боғлиқ қилиб қўйиш ҳам тўғри эмас. Учинчидан, хуқуқ фуқаролик жамиятидагина „ҳақиқийликка эга“дир. Назариётчилар илгари сураётган фуқаролик жамияти барпо қилинган бирор мамлакат бўлгани ҳали тарихга маълум эмас. Бу ўринда Гегель Прусс монархиясини ҳам назарда тутаётганини унутмаслик керак. Хўш, хуқуқнинг „ҳақиқийлиги“ нима ўзи? Хуқуқнинг ноҳақиқийлиги ҳам борми? Гегелнинг „Демократия катта бўлмаган давлатларда фақат айнамаган ва оддий хуқуқда юзага келиши ҳамда сақланиши мумкин“, „Бошқа давлат тузилишлардан кўра манархияда фуқаролар эрки кўпроқ ҳимоя қилинади“ каби мужмал ва асоссиз сўзлари ҳам фикрни чалғитади. Шунинг учун ҳам Шопенгауэр ва Поппернинг Гегель фалсафаси ақлни, идрокни чалғитишнинг энг қулай воситасидир, деган фикрларига қўшилмай бўлмайди.

К. Поппернинг сохта пайгамбарлар ҳақидаги қарашлари шахс хуқуқи ва ҳурфикрликни ҳимоя қилишга қаратилган. Кишилар буюк шахслар борлигини тан олган заҳоти ўз идрокини камситишга, буюкликка даъвогар шахсларнинг, даҳоларнинг қарашларини илоҳий каромат, пурҳикмат ҳақиқат, деб қабул қилишга мажбур бўладилар. Шу тариқа автократизм, шахсга сиғиниш юзага келади, бу эса замонавий тоталитаризмнинг кўринишларидир.

Ҳар бир соҳада ўз касбини етук даражада ижро этадиган ва биладиган, бошқалардан улкан салоҳияти ва ишчанлиги билан фарқ қиладиган кишилар бўлади, шубҳасиз. Баъзан

улар етуклик тимсоли каби қолганларга қандай яшаш ва нималарга интилиш мумкинлигини кўрсатиб турадилар. Маданият, санъат, адабиёт, техника, архитектура, деярли барча ижодий соҳаларда ўз касбини мукамал эгаллаган шахслар бўлиши табиийдир. Бироқ ижтимоий-сиёсий соҳада жамиятни бошқариш ва ўзгартиришда, келажакни барпо этишда бундай шахслар бўлиши шубҳалидир. Ҳа, ижтимоий ҳаётнинг айрим йўналишларини тўғри башорат қилган ёки белгилаб берган талантили сиёсатчилар, давлат арбоблари, жамиятшунослар бўлиши мумкин, аммо бутун ижтимоий-тарихий тараққиётни қамраб олган ва уни тўғри башорат қилган назариялар ҳам, назариётчилар ҳам бўлган эмас. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Шундай таълимот ёки шахс пайдо бўлган заҳоти илм-фан, ижодий изланишларга, авлодларнинг нималарнидир истаб ва нималарнидир яратишга ҳолат қолмайди, чунки инсониятнинг, жамиятнинг қаерга бориши маълум бўлиб қолади. Айрим олган шахс ўз ижтиҳодларининг эртага, бир ойдан кейин қандай натижаларга олиб келишини билиши ёки уларни тахмин қилиши мумкин ва фойдалидир, лекин унинг турли, гоҳо қарама-қарши мақсадларга эга ижтимоий уюшмаларнинг, жамиятларнинг қаерга боришини тўғри башорат қилиши амри маҳолдир. Шу нуқтаи назардан ҳам К. Поппер „Тарих ўз моҳиятига эга эмас“, „Инсониятнинг ягона тарихи йўқ“, деб ёзади. Минг ваҳки, кишилар „буюк шахслар“ ни яратиш одатидан воз кечадиганга ўхшамайдилар. Энг хавфли томони шундаки, ижтимоий ўзгаришларга, инсон ҳуқуқларини таъминлашга масъулдор томон турли йўллар билан „буюк шахс“ ни яратишга, у орқали кишиларнинг мустақил изланишини, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишларини, керак бўлса, ҳукуматни алмаштириш ҳуқуқларини чеклашга, ҳатто йўққа чиқаришга интилади. Оми кишилар эса „буюк шахс“ авторитаризминини давлатни идора этишнинг энг оқил, тарихий-маданий анъаналаримизга мос келадиган, давр талабига жавоб берадиган усули сифатида сўқирона қабул қиладилар; улар ҳукмдор ҳам ўз истаклари ва манфаатларига эга оддий зот эканини, у ҳам нафс бандаси, адашиши, танбалликка, фирромликка, ўзбошимчаликка, манманликка ва барча кишиларга хос иллатларга берилишини ҳаёлига ҳам келтирмайдилар. Ҳукмдорларнинг ушбу иллатлари тараққиётга тўсиқ бўлмас-

лиги ва жамиятда зўравонлик идора усулига айланмаслиги учун К. Поппер демократик ташкилотларнинг давлат устидан назоратини ўрнатиш чора тадбирларини кўриш зарур деб ҳисоблайди.

Ҳеч ким, шу жумладан К. Поппер ҳам, давлатнинг ижтимоий адолат ўрнатиш, шахс эрки ва ҳуқуқини таъминлашдаги аҳамиятини инкор қилмайди. Аммо давлат „ўзини ўзи мустаҳкамлаш“ билангина банд бўлса ёмон. Мустаҳкам давлат ихтиёрий тарзда ўз мавқеини фуқароларга бериб қўймайди. Қонунлар қабул қилиш ҳам унинг ихтиёрида эканини унутиб бўлмайди. Давлат истаган пайтда демократияни ғайридемократияга, шахс эркини умумий иродага бўйсундириши, қонунларни бюрократияга асосланган ўзбошимчалик ва зўравонликка, ҳуллас, озодлик, эрк, ҳурфикрликни авторитаризм ва тоталитаризмга айлантириши мумкин. Демак, эркини, ҳуқуқини, ҳурфикрликни қўлга киритиш ва ҳимоя қилиш, энг аввало, кишиларнинг очиқ жамиятда яшаш истакларига боғлиқдир. Демократияни ҳеч ким: на тепадан, на ташқаридан келиб жорий қилиб бермайди; кишиларнинг ўзлари, ҳар бир шахс ҳурликда яшаши учун жон-жаҳди билан курашиши зарур.

"Давлатни илоҳийлаштириш, — деб ёзади К. Поппер, — қуллик ва истибдодлик даврдан қолган кишилар саждапарастлигининг энг бад кўринишидир." Ихтиёрлари ва ҳуқуқларини давлатга топширган кишилар ўзининг тарихни яратувчи куч эканини инкор этадилар. Йирик кучга эга давлат олдида ўзини ожиз сезиш кишиларни давлатни илоҳийлаштиришга, унга сўқирона чўқинишга олиб келган, натижада давлатга ҳам, уни бошқараётган ҳукмдорларга ҳам топиниш, сиғиниш пайдо бўлган. Бу, К. Поппер иборасига кўра, „қуруқ масҳарабозликдир“. Файласуф давлатни, айрим шахсларни илоҳийлаштиришга қарши чиқар экан, агар кишилар, демократик ташкилотлар сергак бўлмаса, ҳар доим авторитаризм ва тоталитаризм қайта бош кўтариши мумкин, деб огоҳлантиради. Чунки „историцизм барча даврларга ва барча намояндаларга хос“ ҳодиса бўлиб қолмоқда. Очиқ жамиятнинг душманлари бугун Платон, Аристотель, Гегель ва Маркс эмас, улар бир ниқобдир, балки попперизмнинг фаол тарғиботчиларидан бири, профессор М.Ноттурно фикрига кўра, ҳозирда кенг тарқалаётган Авторитет, Ҳамжамоа ва Бюрок-

ратиядир. XXI асрдаги тоталитаризм XX асрдаги тоталитаризмдан фарқ қилади, у энди агёрона синфлар курашига, ҳарбий кучга ва концлагерларга таянмайди, ҳар ҳолда Европа демократик кучлари таъсиридаги давлатларда шундай, у халқ, демократия номидан қонун устуворлигини таъминлаш шиори остида авторитетга сифиниш, ҳамжамоани улуғлаш ва бюрократияни кучайтириш орқали ўз мақсадига етишга — барчани ўзига мутеларча итоатда ушлашга интилади. „Шарқ социалистик ғоядан қутилаётган бир пайтда, — деб ёзади М.Ноттурно, — Ғарбда кишиларни умумий ғоялар қўйнига қайтаришдек, шахс эрки ва ҳуқуқига зид даъватлар пайдо бўлмоқда“. Гўёки, кишилар бундай ғояларсиз яшай олмас эмиш. „Кишиларни ҳамфикрликка чорлайдиган ғоялар охир натижада шахс эрки ва ҳуқуқини топтамаслигига, қандай қурбонлар эвазига қўлга киритилган ҳурфикрликни янада йўқотишга олиб келмаслигига ким кафолат бера олади?“ ...

Адабиётлар

1. Поппер К. Открытое общество и его враги. Чары Платона. Т.1—М.: Международный фонд „Культурная инициатива“, 1992.
2. Поппер К. Открытое общество и его враги. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракули. Т.2 —М.: Международный фонд „Культурная инициатива“, 1992.
3. Поппер К. Нишета историцизма. — М.: Изд. Группа „Прогресс“ VIA, 1993.
4. Поппер Карл Р. Предположения и опровержения. Рост научного знания.—М.: 000 „Изд-во АСТ“, 2004.
5. Ноттурно М. Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия.// „Вопросы философии“, 1996, № 3.

ФРИДРИХ НИСШЕ ЁХУД „ЕВРОПА БУДДА“ СИ

(Биринчи мақола)

Мен Европа руҳини ўзимга жо этдим,
энди эса унга қарши зарба бераман.

Фридрих Нисше

Тафаккур тарихида мавжуд анъаналарни, назарларни, эътиқодларни тубдан ўзгартирган донишварлар етарлича топилди, лекин уларнинг ҳеч бири немис шоири, филологи ва файласуфи Фридрих Нисше каби бежилов фикрларига мутеларча эргашишни ўз қисматига айлантормаган.

„ Мен фикрлар телбасиман! „ Иқроп-қуруқ сўз; фикрлар телбаси бўлиш учун фикрларни телбанома севиш ва телбанома улуғлай олиш ҳам даркор. Унда ҳам фикр излаш телбалиги кишини қавқайн сирларига тўла ошно этолмайди; начора, киши оламни идрок этиш учун онг, ақл, тафаккурга эга бўлса-да, унга борлиқни тўла англаш қудрати берилмаган.

Фридрих Нисше 1844 йил 15 октябрда протестант мазҳабидаги руҳоний оиласида дунёга келади. „О, худо марҳамат қилган октябр! — деб қувонади унинг волиди. — Сен менга мудом омад келтиргансан. Қиролимиз ҳам октябрда туғилган, дунёга келган ўғлимнинг унинг хотирасига бағишлаб Фридрих Вильгельм қўяман.“ Тавқим бўйича октябрда туғилганлар „ тарози“ ҳисобланади; уларга бир жойда ва бир фикрда муқим турмаслик, тарозининг паллаларидек ўзи билан ўзи тортишиб, аҳдида, қарорида иккиланиб, ҳеч нарсадан тўла қониқмай яшаш хос. Нисше ҳам ушбу хислатлардан холи эмас.

Оилавий анъанага мувофиқ, Нисше пастор бўлиши зарур эди. Бироқ унда муқаддас битикларни ёдлашдан кўра мусиқага кўпроқ иштиёқ уйғонади. Мактабда ўқиётганидаёқ шеърлар, қўшиқлар, ҳатто поэмалар ёзиб, уларни куйга солади, ҳаваскорлик театри ташкил этиб, асарларини саҳналаштиради. Диний китобларни мутоала қилиш аста-секин дунёвий билимлар, бадий адабиёт ва санъат билан қизиқишга айланади. У келажаги ҳақида ўйга тушади. „ Ҳаёт — кўзгу. Унда

ўзлигини топиш бош ҳаётий мақсаддир; ҳар биримиз шунга талпиниб яшаймиз."

Бадий ижод кишида ён-атрофга, ҳаётга катта қизиқиш уйғотади, унинг туйғуларини нозиклаштириб, қўлига қалам, най ёки мўйқалам олишга ундайди. Нисше бутун борлиги билан жаҳон адабиёти ва маданиятини, илм-фанини ўрганишга тушади. Ўзи учун Гумбольдни кашф этади, Шиллер, Гёте, Гёльдерлин, Байрон унинг севимли адибларига айланади. Қадимги Греция ва Рим мутафаккирларининг асарларидан ҳайратга тушиб, уларга тақлид драмалар ёзади, хуллас, Нисше туяди — келажаги бадий ижод билан боғлиқ. Шу мақсадда у 1862 йили Бонн университетининг филология бўлимига ўқишга киради ва уни Лейпциг университетиде яқунлайди. Талабалик йилларидаёқ Нисше қалбини ҳаётдан қониқмаслик, улуғвор ниманидир яратиш ва излаш ўйи безовта қила бошлайди.

„ Мени тез-тез умидсизлик тўла чулғаб олади, — деб ёзади у синглисига, — аммо қалбимда ҳақиқатга, нафисликка, эзгуликка, мангуликка чорловчи бир иқд яшайди. У мени қайга етаклар экан? Дунёни илоҳий куч қутқаради деган Худо ҳақидаги эски тушунчагами? Осойишталикками? Бахтиёр бўлишгами? Йўқ, биз, қанчалик машаққатли ва ёқимсиз бўлмасин, ҳақиқатга интилишимиз даркор. Бахтиёр бўлишни ва қалб осойишталигини истасанг худога эътиқод қил, ҳақиқатни эъзозласанг-излан... „Ҳаёт чорраҳасида „қай томонга юрсам экан“ деб иккиланиб турганида Нисше Шопенгауэрнинг „ Дунё ирода ва тасаввурлар тарзида „ деган асарини ўқиб қолади. Буюк файласуфнинг руҳий тушқунлик ва изтироблардан туғилган ҳаёт ҳақидаги фикрлари Нисшенинг ҳам дилидаги, аммо ҳали ўз ифодасини тополмаган фикрларига айланади. У ниҳоят ўзига жолис топганидан хурсанд — қазо қилган волиди ўрнига Шопенгауэрни „падарим“ деб эълон қилади ва то умрининг охиригача ундан далда, илҳом олиб яшайди.

„Шопенгауэрни ўқиганимдан бери мен ҳаётга дадил ва беҳадик қарайдиган бўлдим, шундан бери мен ушбу қоронғи дунёда ўзимни ўз уйимдагидек ҳис қиламан.“ Лекин Нисше мусиқа ва филологиядан воз кечмади, у ички бир туйғу билан сездик, излаётган улуғвор нарса, мақсад санъатдаги лиризм, филологиядаги поэтика ва фалсафадаги фикр излаш синтезидан туғилади.

„Илм, санъат ва фалсафа менинг қалбимда шундай ча- тишиб кетдики, — деб ёзади у кейинчалик, — мен дунёга кентавр етиштиришни ўйламоқдаман“.

Табиийки, даҳолар кўкдан тушмайди, уларнинг шак- лланишига даҳолар сабабчи бўлади. Нисше тафаккурига, руҳий оламига буюк немис композитори, санъатшуноси ва файласуфи Рихард Вагнер беқиёс таъсир кўрсатган. Беш йил- лик ҳамкорлик, ижодий суҳбат, дўстлик Нисше учун бетақ- рор ҳаёт ва ижод мактаби бўлди; У Вагнер билан бўладиган илк учрашувини кутган онларини эслаб ёзади: „Мен бутун- лай романтик кайфиятда эдим; ҳеч ким яқинлашишга журъ- ат этолмайдиган қаҳрамон билан танишишимда афсонага монанд нимадир бор эди.“ Бошқа жойда у: „Вагнер қалбида шундай мутлақ, идеализм, чуқур ва таъсирчан инсонийлик бор эдики, мен ўзимни илоҳият олдида тургандек сезаман,“ дейди. Ҳақиқатан ҳам Нисше „худосифат одамга яқинлаш- ган, Вагнернинг даҳолигини ҳис қилиб, бор қалби билан унга мафтун бўлган“ (Д.Галеви). Шунинг учун у Вагнер- нинг ижоди ва назарларини ўз асарлари билан тарғиб қилишга киришади.

Шу даврда ҳали унверситетни тугатмаган, энди 24 ёшга кирган Нисшени Базел университетига профессорлик лаво- зимига таклиф этишади. У илмий ижодий изланишларга етак- ловчи ушбу таклифни қабул қилади ва Лейпциг универси- тети унга муддатидан илгари, битириш имтиҳонларини топ- ширтирмай филолог дипломини беради. Бироқ Нисше қалби эркинликка, ташқи тазйиқлар ва вазифалардан холи ижо- дий изланишларга мойиллигини пайқайди, „ланъати уни- верситет иши“ қимматли вақтини олаётганидан афсусга, ан- духга ботади. Бунинг устига боз хасталиги ҳам кўшилади, натижада у истеъфога чиқади. Шубҳасиз, истеъфо унга се- вимли ишлари билан шуғулланиш ва моддий таъминланиш имконини беради, бироқ у Нисше руҳиятидаги аҳадликнинг авж олишига сабабчи ҳам бўлади. Нисше ҳали илмий ижо- дий муҳитдан узоқлашаётганини, ёзганларини фақат ўзи ўқишдек қисмат кутаётганини билмайди.

„Энди биз икковмиз, — деб ёзади у кейинчалик ўки- ниб, — мен ва ёлғизлик“. Нисше қалбида уни маҳдудотга, борлиққа қарши чиқишга тинмай ундаган, андишаларини

йўналтириб, уларга гоҳ меҳрли, гоҳ қаҳрли тус бериб турган ўжар руҳ — демон яшаган. Ушбу демон фақат эркни олий неъмат деб билади, мутеликка етакловчи ҳар қандай нарсани — дўстликни, ваъдни, шарафни, ахлоқни ҳатто заминни ҳам рад этади, унга мутлақ ҳурлик зарур; у чекланган ёки истаган онда топталадиган ҳурликдан нафратланади, агар унга ақлу идрок жилов солмоқчи бўлса, у ақлу идрокдан ҳам воз кечишга шай. Вагнернинг шахсини қанчалик севмасин, санъатини қанчалик улуғламасин, бир кун келиб Нисше уни тарк этиши табиий ҳол эди. Эрка, ҳурликка интизор ақл, айниқса даҳоликка, мангуликка даъвогар қалб унга ҳаммаслак, ҳамроҳ бўлаётганида бошқа ақл истаклари ва амрига буткул итоатда қололмайди. Вагнерга такаббурилик, ён-атрофдагиларни ўзига хизмат қилдиришдек бағри-тошлик хос; Нисше сезмайди — даҳолик маълум даражада ёвузликдир. У устозидан норози; „Вагнер атрофидаги кишиларни эркин ва буюк қилиш қобилиятига эга эмас; у кишиларга ишонмайди, уларга калондимоғлик ва шубҳа билан қарайди“. Бу шогирд ўйида туғилган илк исён эди. Бироқ бир марта, ҳатто ногоҳон уйғонган шубҳа мутлақ беиз кетмайди, у онг тубидан жой олиб, ўзига шерик ва куч йиғади, қулай пайти келиши биланоқ шиддатли, кескин тўқнашувларга, гоҳо эса фожиаларга олиб келади.

1878 йили Нисше „Инсоний, ўта инсоний“ асарини ёзади. Уни „Ҳур ақллар учун китоб“ деб номланиши ёш олимнинг устози даврасидан кетганини англатади. Козима Вагнер, композиторнинг хотини, табиий равишда эрининг таъсирида, балки тазйиқида китобни, „сўник софизм ва охир натижада у фақат ачиниш уйғотади“ деб баҳолайди. Аслида эса Нисше Вагнердан қанча қочган ва нафратланган бўлса, уни шунча севди ва улуғлади ҳам.

Қалбидаги демон файласуфни ўз хасталигидан ҳам ғайримантиқий тарзда зиддайнлар — изтироб ва қувонч, азоб ва лаззат, тушкунлик ва кўтаринкилик, ўлим ва илҳом излашга мажбур этди. „Фикрларимиз хасталигимиздан яралиши керак; уларга волидадек ўзимиздаги қон, юрак, олов, қувноқлик, эҳтирос, изтироб, виждон, тақдир ва қисматимизни бахшида этишимиз даркор“. Ҳатто бутун ҳаётини зиддиятларга айлантирди: немислар уни — поляк, поляклар немис; файласуфлар — филолог, шоир, ёзувчилар-файла-

суф, объективист; христианлар-дахрий, антихрист, атеистлар-протестант, мажусий; социал шовинистлар-миллатпарвар, олий ирқ тарафдори, социал революционерлар-миллатчи, милитарист; қадриятшунослар — нигилист, маданиятшунослар — позитивист; Европа, Алподам /„Сверхчеловек“/, „худоликка даъвогар телба“, деб атади, Шарқ эса Нисше деган файласуф борлигини хаёлига келтирмаган. Хасталигига кўра Нисше бир жойда муқим туриши лозим эди, бироқ у умри бўйи шаҳарма-шаҳар, юртма-юрт дарбадар кезиб яшади; фалсафий муаммолар билан қизиқди, лекин уларни профессионал файласуф эмас, балки филолог-стилист, лирик сифатида тадқиқ этди; сернафис дили чиройли бир аёлга зор бўлди, китобларида эса аёл ҳақида кескин фикрлар билдирди; дўстсиз, аёлсиз, бекастликдан изтироб чекди, аммо ўзи кишилар даврасидан аҳадликни маъқул топди, китобларини ҳеч бўлмаганда ватандошлари ўқишини орзу қилди, валеқ бутун Европада ёзганларини тушунадиган тўрт китобхон ҳам тополмади.

Бу ҳаётнинг бешавқат ўйини, яъни, маҳдудотда ўз мустабиллигини ўрнатишга интилаётган реаллик билан беадад кенгликка, мутлақ ҳурликка интилаётган фикр, руҳ ўртасидаги зиддият, беаёв кураш эмасми? Ушбу курашдаги фожиа шундаки, унинг голиби ҳам, мағлуби ҳам Нисшенинг ўзи эди. Шахс сифатида Нисше ҳар қандай тазйиққа муносиб жавоб беришга, турмуш муаммоларини мустақил ҳал этишга, ҳаётнинг ҳар қандай ёвуз ҳужумларига иродасини, ақлини, куч-қувватини қарши қўйишга тайёр, лекин у ўз фикрларига, руҳига ҳукмрон демон олдида мутлақ ожиздир.

Мана ўзининг иқрори: „Менинг асарларимни шубҳалар уяси, жирканчли фикрлар макони, гоҳо жасорат ва тўрслик сабоғи деб аташади. Чунки менингдек ҳеч ким, ҳеч қачон дунёга чексиз шубҳа билан қарамаган; менингдек ҳеч ким, ҳеч қачон иблиснинг оқловчиси, худонинг қораловчиси, сўроққа тутувчиси бўлмаган ... Қандайдир телбанома куч, ҳукм ўйларимни ҳеч ким етолмаган кенгликларга, бундан кейин ҳам бирор кимсага насиб бўлмайдиган уфқларга судрайди. Ушбу куч, бешавқат демон олдида мен кимман? Гоҳо инсониятни ҳам ана шундай демон ўз кетидан эргаштириб юради...“

Мен — ерли бандамга азоб ва кулфат
 Мен эрку идрокнинг шоҳиман мутлақ !

(„Демон“ М.Ю.Лермонтов.)

Руҳий хасталикдан ўлиш ё наслий қисмати, ёки вужуди-га, фикрларига ҳукмрон демон даъватларининг мантиқий якуни бўлишини файласуф яхши билган. Волиди Карл Людвиг Нисше 36 ёшида руҳий хасталикдан қазо қилган. Буни 36 ёшга тўлаётган Нисше унутолмайди. Шу билан бир-га у реаллик, ақлу идрок доирасидан чиқишга интилаётган бежилов фикрларининг ҳам бир кунимас бир куни фожиалар келтиришини сезади. Нажот қайда? „Ёзиш керак! Орқамда ажал турибди, у менга тикилган. Истифрокдан мен гўё кип-қизил чўғ устида яшамоқдаман.“

Хасталик, тушкунлик ва андуҳлар чекинган кунларда Нисшеда излаш, ёзиш, янги режалар тузиш иштиёқи кучаяди. „Денгиз сатҳидан 6500 фут тепаликда“, ҳатто ундан ҳам, инсонлардан ҳам юқорироқда“ уни шиддатли фикрлар чулғаб олади. „Бундай фикрлар ўзимда туғилишига ҳеч қачон шубҳа қилмаганман. Мен инсониятга етказишим вожиб фикрлар билан тўлиб тошмоқдаман.“ Бу ўринда у „Зардўшт таваллоси „асарини ва унга кирган „абдий такрор „ғоясини назарда тутати.

Мангулик бор, нарсалар мавжуд экан уларнинг қайта такрорланиши муқаррардир. Воқеа ва ҳодисалар ҳам шундай. Демак, борлиқдаги ҳар бир нарса, ҳодиса, одам ҳаёти маълум бир даврдан кейин, маълум бир дақиқаларда айнан мавжуд бўлади, такрорланади. Борлиқ устидан ҳеч қандай сирли, мавҳум, илоҳий куч ҳукмрон эмас, ундаги барча нарсалар, шу жумладан, кишилар ҳаёти ҳам „абдий такрорланиш“ қонунига итоат этади. Борлиқ, ҳаёт, инсоният ана шу дақиқаларда сон-саноксиз такрорланиши орқали муаббаддир, ҳар бир дақиқада мавжудлик билан келажак уйғун. „Ҳа, ҳамма нарса тўхтовсиз такрорлансин, у ҳозир билан келажакнинг олий даражада яқинлашишидир; ушбу абдий такрор тафаккурнинг олий нуқтасидир.“

Ушбу метафизик, исботлаш мушкул, шу боис ишонини ҳам қийин ғоя ҳаётнинг муаббадлигини, инсон амаллари, айниқса эзгу ижтиҳодлари беиз кетмаслигини уқтириши билан қимматлидир. Агар ушбу ғояни, ҳатто у ғирт ёлғон

бўлса-да, инсон дилидан қувсангиз, унда фақат „Ҳаёт — бемаъни“ ёки „Ўзим учунгина яшашим керак“ деган лағвона ва таккабуруна фикр қолади, холос.

Нисше ҳаёлини „Зардўшт таваллоси“ шунчалик чулғаб оладики, асарини тезроқ яқунлаш учун у дўстлари билан учрашиш имконидан ҳам воз кечади; ғабр образидаги демони уни ўрмонлар чеккасига, қоялар устига, денгиз соҳилларига бетўхтов етаклайверади. Уфуриб турган фикрларига хасталиги жилов солганида тушкунликка тушади, шу дамларда у нафақат ўзини, касаллигини, шу билан бирга атрофидаги одамларни, уларнинг соғ-саломатлигини, ҳатто бутун инсониятни ёмон кўриб кетади. Хасталик азобидан, иродасининг демони олдидаги ожизлигидан халос бўлиш учун у икки бор жонига қасд қилади, бахтли тасодиф туфайли фожиа рўй бермайди. Агар ўжар демон, бежилов андишалар ирода, ақлу-идроқдан устун келса, нажот қайда?. Оддий ақл нажот қидирмайди, нажотнинг ўзи уни осонгина топади, даҳолар учун эса у ўзини ўзи ўлдиришда ёки ақлдан озишдадир.

Ўн ҳафтада „Зардўшт таваллоси“нинг қўлёзмаси тайёр бўлади, „шу ондан бери Европада маҳобатли ва эзуликка давватгар Алподам („Сверхчеловек“) руҳи ҳукмрон“ (Н.Бердяев). Нисшенинг ўзи эса китобини „Инжил“га тақлид „Христос Хуш хабари“ дан ўтадиган бешинчи Хуш хабар“ деб атайди. Минг ваҳқи, „Зардўшт таваллоси“ ҳам ўзига муносиб китобхон тополмади. „Мен қирқ йилдан кейингина Европанинг энг машҳур кишисига айланаман,“ дейди унинг муаллифи алам билан. Ана шу алам билан тағин у Европани таназулдан қутқарувчи бир китоб ёзишга, Европа эъзозлаётган қадриятларни, анъаналарни, ахлоқни, маъданиятни қайта кўриб чиқишга киришади. Шу тариқа унинг 1884—1888 йилларда ёзган афоризмларини ва талқинларини ўз ичига олган, кейинчалик „Ҳокимиятга йўналган ирода. Барча қадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси“ деб номланган асари юзага келади.

Нисше яратилган барча фалсафий — ахлоқий таълимотларни ўрганади, улардан ҳаёт мағзини, инсон шахсини таназулга олиб келган омилларни қидиради. У ўзининг „сиёсатга аралашма, ҳеч кимни камситма, сен раиятни севишинг ҳам, ундан нафратланишинг ҳам мумкин эмас,“ деган ўғитла-

рини унутади; асрлар довомида яратилган қадриятларнинг халқ, ирқ ва миллатлар тарихидаги ўрнини, ирода билан ҳокимиятга интилишнинг уйғунлигини, Европанинг „зўрғанафас олаётганини“ очиб беришга интилади.

... Нисше профессионал файласуфлар тасавуридаги бирорта фалсафий асар ёки тугалланган, ҳар томонлама асосланган бирорта илмий таълимот яратмади; унинг фикрича, динга асос солиш-омий авомнинг иши. Табиий тарзда савол уйғонади, хўш, шунча азоб-уқубатлар ва сон-саноксиз ҳасталикларга гирифтор ҳолда ўткинчи дунё лаззатлари ва қувончларидан воз кечиб, дўстсиз, ёрсиз, бирор соҳибҳолсиз, ошёнсиз, ҳатто ҳаётига мағз, дилига ором берувчи дину эътиқодсиз, вожиботсиз у нима қидирди ўзи?

Нисшега илмий-фалсафий асар, таълимот яратиш қийин эмас, лекин қалбидаги фикрларни бир системага солиши амри маҳол эди, унинг демони адабиёт, санъат ва фалсафани уйғунлаштириб, ўзлигини излашни, ақлу идрокнинг чегарасига етишни, бу чегарани гайримантиқий ва такаббуруна бузиб бўлса-да, фикрларига мутлақ ҳурлик, эрк топишни талаб этди. Шу ваздан файласуфнинг афоризмлар ва лўнда талқинлардан иборат асарлари ўзликни излашнинг, фикрлар қудратининг бетакрор намунасидир. Эсдан чиқармаслик зарурки, Нисшенинг фикрлари мутлақ эрк, ҳурлик талаб этган, шунинг учун унга камдан кам мутафаккир ақлу идроннинг сўнгги чегарасига яқинлашиб, унинг аянчли, аммо маҳобатли ва улуғвор завқини тотиб кўрган.

Шубҳасиз, фикрлар, ўйлар, хаёллар идрок доирасида бўлиши вожиб, бироқ демон, мутлақ эрк, ҳурлик-талаб этаётган фикрлар Нисшенинг идрокига, иродасига бўйсунмай қўйди. Мен анархистман, мен динамитман, мен Дионисман, мен Христосман, мен ... 1889 йили файласуф ақддан озди. У яна ўн йил умр кўрди, лекин уларнинг энди Нисше учун ҳам, унинг ўқувчилари учун ҳам ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Ҳайратли томони шундаки, тириклигида бирорта асарини ўқишга, бирорта фикрини тинглашга ўзида куч тополмаган Европа XX асрда уни ўзининг Буддаси—набисига айлантирди.

ЗАРДЎШТ ЁХУД АЛПОДАМ ТАВАЛЛОСИ

Мен сизларни Алподамга ўргатаман.
Алподам — замин мағзи.

Фридрих Нисше

«Аёл олдига бормоқчимисан, — деб ёзади Нисше Зардўшт тилидан, — қамчини унутма». Бундай кескин фикрга аёлдан мутлақ кўнгли қолган эркак келиши мумкин. Қалби нозик ҳис-туйғуларга тўла Нисшенинг аёлга бефарқ қолиши мумкин эмас, лекин манбаларда 38 ёшга чиққан файласуфнинг 20 яшар Лу Саломэга бўлган муҳаббатига оид тафсилотлар сақланиб қолган. Ҳар томонлама яхши тарбия кўрган, зоҳиран фариҳ бўлмаса-да, очиқ чехралигидан илиқ таассурот қолдирувчи Лу Саломэни Нисше илк учрашганидаёқ севиб қолади. Қиз қалбида ҳам файласуфнинг қарашларига ва ёлғизликдан халос бўлиш истакларига бошда хайрихоҳлик уйғонган, бироқ у Нисше билан яқин танишгач, унинг маҳобатли, ҳар қандай ақл ва иродани ўзига итоат эттиришга қодир фикрларидан ҳайиққан. Бунинг устига боз файласуфнинг ошёнсиз, ватансиз, ҳатто эътиборсиз турмуш тарзи ҳам кўшилади. Хуллас, юракни эзувчи ёлғизлик энди нафис ва мафтункор туйғулар билан алмашаётганида Лу Саломэ фақат яқин дўст бўлиши мумкинлигини хабар қилади. „Бугундан мен учун танҳолик бошланади“, деб ёзади Нисше дўстига «бир яхши аёл топиш» умидининг барбод бўлганидан аламга ботиб. Ушбу изтиробли кунларда уйғонган фикрларини у қоғозга кўчириш билан таскин топиши мумкин, акс ҳолда унинг қалбига ҳукмрон демони ақлу идрок доирасидан чиқишга етаклаши муқаррар эди. Ҳис-туйғулар, ўйлар уфуриб турганида „тип мисоли“ Зардўшт пайдо бўлади, ҳатто, „У мен билан гаплашди“, деб ёзади файласуф. Мутахассисларнинг таъкидлашича, „Зардўшт таваллоси“ни тушуниш ҳам, таржима қилиш ҳам осон эмас. Воқеаларнинг тафсилотини ва тадрижий ривожланишини кузатишга ўрганган киши асарни дарров қабул қилолмайди, айниқса ундаги кинояли фикрлар, пародоксал талқинлар, неологик иборалар ва бадий тасвирларга йўғрилган фалсафий ғоялар „Зардўшт таваллосини“ „Инжил“ каби шошмай, йиллар давомида ва қайта-қайта ўқишни тақозо этади. Дарвоқе, Нисшенинг ўзи ҳам

асарини „Инжил“га монанд ёзилганини эслатиб, уни „бешинчи „Хуш хабар“ деб атаган.

Нисшенинг Зардўшти ҳам, „Авесто“нинг Зардўшти ҳам эзгулик тимсолидир, бироқ файласуф қахрамонининг ҳаёти, деганлари, фикрлари зиддайнларга тўла. Чунончи, „Авесто“ пайгамбари яккахудоликни тарғиб қилса, Нисшенинг қахрамони „Худо ўлди“ деб, христианликка, унинг анъаналари ва қадриятларига қарши жанг эълон қилади. Шунинг учун Нисше Зардўштининг «Авесто» Зардўштига ўхшашлиги мажосийдир.

Инсонларни қандайдир улуғвор, гўзал, сирли ва порлоқ келажакка етаклаш Нисшенинг ўйини мудом банд этган. Алподам („Сверхчеловек“)ана шундай эзгу ниятларни ўзига жо этган образ туюлади. Алподам аниқ бир ҳаётий мақсадга эга бўлмаса-да, у келажакка, одамдан ўзиб яшашга, яратиб изтироб чекишга даъват этиши билан қизиқиш уйғотади. „Мен сизларни Алподамга ўргатаман, — дейди Зардўшт халойиққа қарата, - одам ўзиши зарур бир нимадир». Зардўшт назарида барча мавжудот ўзишга интилади, ўзганлар ниманидир ярата олади. Шундай экан, нима учун одам ўзишга интилмайди? Ўзишга интилмагани учун бижин одамга қанчалик масхара ва иснодли кўринса, одам ҳам Алподам учун шунчалик масхара ва иснодли кўринмайдими? Тўғри, одам қумурсқадан инсон даражасига етгунча анча йўл босиб ўтган, аммо у қумурсқа хислатларидан бутунлай халос бўлмаган. Ҳа, қачонлардир одам бижин ҳам эди, лекин у ҳали маймундан узоққа кетмади. „Алподам — замин мағзи. Сизни иродангиз ҳам таъкидласин: ҳа, Алподам замин мағзи бўлсин!... Мен сизларни ўз борлигингиз мағзи бўлишга ўргатаман“. Кўриниб турибдики, одамларни Нисше ҳали ўзи ҳам, қахрамони ҳам тўла англаб етмаган, фалсафий ибора доирасидан чиқмаган бир мақсадга етакламоқчи. Ушбу мақсадни эзгулик, ёруғлик, янги ахлоқий тасаввурлар ва қадриятлар тарзида изоҳлаш мумкин, баъзи тадқиқотчилар шундай ёндашадилар ҳам. Лекин файласуф Алподамни тугалланган бир таълимотга айлантормаганини эсдан соқит қилиб бўлмайди. Алподамнинг сифатлари мажҳул, Нисше уларни турлича: „замин мағзи“, „улкан денгиз“, „мамақалдироқ“, „дўст“, „гўдак“, ҳатто „телбалик“ деб ҳам атайди.

Умуман Нисшега ўз назарларини асослаб, мантиқий ривожлантириб бирор тугалланган илмий таълимот яратишдан

қалбини чулғаб олган ҳис-туйғулар, андишалар, фикрлар кетидан чопиш хос. Баъзан филолог Нисше қаердаю файласуф Нисше қаердалигини тополмайсиз; афоризмларида унинг ўз фикрларини тезроқ қоғозга туширишга шошилиши сезилиб туради.

Алподам Нисшенинг „барча қадриятларни қайта баҳолаш“га, инсониятнинг адашиш йўлидан ривожланиб келганини исботлашга қаратилган нигилистик фикрларини мантиқан давом эттиради. Инсоннинг мавжуд ҳолатидан қониқмаслик, барча қадриятларни рад этиш файласуфни қандайдир андозани, ғояни, ахлоқни, назарий бўлса-да, тавсия этишга олиб келиши шарт эди.

„Одам лойқа селдир“, „одам ўлимга маҳкум ва ўтиш кўприги“, „одамдаги хайрли куч — бу ёвузлик“, „ҳайвонлар ичидан кўра одамлар ичида бўлиш хавфлидир“, одамлар „юк ортилган ғаройиб эшак ва мочалар“, деб ёзади Нисше. У гоҳо ёруғликдан ярим тунни, тинчликдан урушни, мавжудликдан ўлимни, емирилишни устун қўяди, унинг назарида „дунё, барча негизига кўра, дард-аламдир“. Гуноҳдан пайдо бўлган ва бадсифатларга чулғанган одам ўрнига файласуф Алподамни, дард-аламли ҳаёт ўрнига „нафратланиб“, „ўлиб“, „изтиробга ботиб“ бўлса-да, яратиб яшашни таклиф этади. Валек унинг ушбу таклифи ҳаёт ва ақлу идрок талабларини қондирмайди, унда мавхумлик кўп. Ҳатто қаҳрамоннинг „Худо ўлди“; энди биз Алподамнинг яшашини истаймиз“ деган сўзлари ҳам ишонч уйғотмайди, уларда ҳам, Алподам тимсолида ҳам илоҳийлик йўқ. Тўғри, Алподам файласуфлар ўйини тортган баҳсли мавзулардан бирига айланди, ҳинд файласуфи Шри Ауробиндо эса уни тугал таълимот даражасига кўтаришга уринди, аммо ҳеч ким Алподамни мавжуд одам зотидан фарқ қилувчи, қандайдир янги сифатларга эга мавжудот эканини исботлаб бера олмаган. Демак, Нисшенинг Алподами ақлу идрокнинг хаёлот ўйинларига эргашишидан, „лирик шоирнинг орзуидаги ёлғонидан“ /Д.Галеви/ бошқа нарса эмас.

Ўттиз ёшига етган Зардўшт зоҳидликни ихтиёр этади, ўн йил давомида борлиқдан, ҳаётдан маъно қидиради, оқиллиги тўлиб-тошгач, уларни кишиларга етказиш мақсадида паства, адирга тушади.

Ўрмон чеккасида Зардўшт авлиё чолга дуч келади. „Мен сени танияпман, — дейди у Зардўштга. — Сен тоғ тепасига ўз ҳоқингни судраб кетувдинг, энди эса қирга ўз оловингни

олиб бормоқдамисан? Наҳотки ўт қўювчи сифатида жазола-нишдан қўрқмасанг?... Сен ухлаётган одамлар орасида нима топасан?» „Мен одамларни севаман.“ „Мен ҳам одамларни жуда севаганмидим? Энди мен худони севаман; одамларни севайман. Одам мен учун бағоят номукамалдир. Одамни севиш мени халок қилган бўларди.“ „Мен кишиларга ҳады элтмоқдаман.“ „Уларни ёнига борма, ўрмонда қолавер! Яхшиси ҳайвонлар ёнига бор.“ „Авлиё ўрмонда нима қилади?“ „Куй, гиря, ғулдурашлар билан мен Худони, менинг Худойимни шарафлайман. Айтчи, сен бизга нима ҳады олиб келаяпсан?“ Мўйсафиднинг шамасини сезган Зардўшт наломат билан дейди: „Мен сизларга нима ҳам берар эдим! Ижозат этинг, сиздан ниманидир олмасдан, тезроқ кетай!“.

Зардўшт чолнинг художўйлигидан, зоҳидлигидан, одамлар ҳақидаги бад фикрлари устидан кулади, бироқ ўзи ҳам тез орада одамлардан безади, уларнинг аҳмоқлиги ва баддигидан ўртаниб, танҳоликдан ҳикмат, иймон, қувват излаб яшашни маъқул кўради. Бозордаги халойиқ уни масхаромуз қарши олади, ҳикматларини бефарқ эшигади, кўплари тушунмайди ҳам. Ахир у шунча йиллар давомида йиққан ҳикматларини уларга ўргатмоқчи эмасмиди? Одамдан ўзиб яшаш, Алподамни англаш буюк кашфиёт эмасмиди? Нега кишилар ишратпарастлик, давлатпарастлик ва худбинликка берилган, одамдан ўзишни истамайдилар, ҳатто Алподам бўлишлари мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар? Зардўштнинг халойиқдан кўнгли қолади. „Одамда севиш мумкин нарса фақат шуки, у йўлак ва табоҳдир.“

Бу кишилардан мутлақ воз кечиш эмас, Зардўшт қалби одамнинг яратиб яшашига, ўзидан ўзишига ишонч билан тўла. Айнан ушбу ишонч уни тоғдан қайта ва қайта кишилар ёнига тушишга ундайди. Нисше Зардўшти, баъзи тадқиқотчилар уқтирмоқчи бўлганидек, худо эмас, унда ҳеч қандай илоҳий белги йўқ, у — замин фарзанди, у одамларсиз яшай олмайди. Шунинг учун у халойиққа, заминни севинг, заминда — умид ва нажот бор, деб ёлворади.

Нисше назарида инсон адашиб келади; у бедорликдан кўра уйқуда яшашга ўрганган. Ҳатто одамлар эзгуликни ҳам яхши, чуқур уйқу бахш этишига қараб баҳолайди. Ким яхши ухлашга даъват этса, у оқил. „Ёмон ухлайдиганлардан ва кечаси бедорлардан қочинг!“ деб хитоб қилади ана шундай оқиллардан бири.

Яхши ухлай олиш осон эмас, бунинг учун кун бўйи бедор юриш, ўн марта ўзини енгиш, ўн ҳақиқатни топиш, ўн марта кулиш, худо, қўшни ва қўшнининг шайтони билан иноқ бўлиш, бошлиқларга бўйсунуш, яхши ном орттириш, ёлғон гувоҳлик бермаслик, биродарнинг чўрисини истамаслик, эр-хотинлик аҳдини бузмаслик қабилар зарур. „Шараф ва уят уйку олдида!“ Ушбу ваъзни эшитган Зардўшт оқилни «нодон» топади ва шу пайтгача халойиқ „оқил“ деб атаган кимсалар интибоҳ эмас, аслида „яхши уйку ва оғуга ўралган эзгуликни қидирганлар“ деган хулосага келади. Ҳамма нарсаларга, қадриятларга шубҳа билан қарашга мойил файласуфнинг „Уйқудагилар бахтиёрдирлар, негаки, улар тез ора бурни билан чўқилашга тушадилар“ деган фикри яратиш завқидан, ҳамдардлик ҳиссидан узоқ кишиларга қарата айтилган киноя, таъна бўлиб эшитилади. Умуман „Зардўшт таваллоси“ кинояли парадоксал фикрларга тўла, уларни тўла англаш учун Нисшенинг, оқибатини била туриб, нимадан ўзишга журъат этганини туйиш ҳам вожиб.

„Қадрлаш бу яратишдир! — дейди Зардўшт. — Қадр — барча қадрланган нарсаларнинг дурдонаси ва жавоҳири. Қадр қадрлаш орқали намоён бўлади; мағзсиз ёнғоқда қадр йўқ“. Қадрлаш яратувчининг фазилатидир; яратувчи кишигина қадриятларни йўқота олади. Илгари яратувчи халқ эди, энди айрим кишиларгина яратадилар; яратувчи кишигина одамлар орасида энг ёши, айнан улар халқни бирлаштиради, уни қадриятларни қадрлашга ўргатади, эски қадриятларни рад этиб, янги қадриятлар яратади, ўз „мен“ини ошкор кўрсади. Фақат соф виждонгина „мен“ дея олади, меҳрсиз „мен“ эса халойиқ боши эмас, балки уни ҳалокатга етакловчидир. Севувчилар мудом яратувчилар бўлган, улар яхшилик ва ёмонликни яратганлар. Барча эзгу номларда меҳр олови ва қаҳр олови ёниб туради. Зардўшт кўп мамалакатларни ва кўп халқларни кўрди; заминда севувчилар измидан кучли нарсалар борлигини топмади, ушбу нарсаларнинг номи „яхшилик“ ва „ёмонлик“ дир.

Ёруғлик кетидан қоронғулик эргашиб юрганидек, яхшилик ва ёмонлик ҳам ажралмасдир; ҳар қандай эзгулик кимгадир, нимагадир нисбатан ёвузлик ҳамдир. Бир-бирини севувчилар фақат яхшилик яратувчилар эмас, ахир кимдир,

кимгадир итоат этиши, ўз ҳоҳиши, орзу ва манфаатларидан вақтинча бўлса-да, воз кечиши керак, акс ҳолда севгининг ўзи ҳавойи бир нарсага айланадики, унда зиддайнлардан моҳият, маъно изловчи инсон қалбини жалб этувчи сир қолмайди. Ҳа, севги, муҳаббат кишилардаги энг қудратли ва фахрли туйғу, аммо уларни Нисше Исодек „ўз яқинларингни эмас, яқинларинг бўлмаганларни, яъни „йироқдагиларни сев“ тарзида тарғиб қилади. „Мен сизга айтаман, — дейди у Исога тақлид, — яқинларингизни севишингиз аҳмоқона севишдир... Мен сизларга яқинларингиздан қочишни, йироқдагиларни севишни маслаҳат бераман! ...Одамга муҳаббатдан мен нарсаларга ва шарпаларга муҳаббатни юқори қўяман». Бу заҳарли киноялар нафақат христианликка, шу жумладан, Вагнер ва Лу Саломэга ҳам қаратилганини пайқаш қийин эмас. Вагнер Исо ва исавийликни тарғиб қилишини Нисше эсидан чиқармаган, «нарсалар ва шарпалар» эса христианликдаги хоч, черков, авлиёлар руҳига чўқиниш эди.

Муҳаббат одамни ўзига, яқинларига, эътиқодига ёки топганларига банди этиб қўяди, уни ушбу тимсоллар ва қадриятлар таъсиридан халос қилиш душвор. Нисше учун эса инсон руҳининг хурлиги, эрки муҳим, ҳатто у йироқдагиларни севишга даъват этганида ҳам уларни эсдан чиқармайди. Муҳаббат бандиликка, қарамликка эмас, хурликка, яратишга олиб келиши билан эъзозлидир.

Шунинг учун Зардўшт „нимадан эркин“ деб эмас, „нима учун эркинсан“ деб савол қўяди, унинг учун эркинликдан кўзланган мақсад муҳим. Нисше аслзодаларни, «олий кишилар»ни оломонга, тўдага, халойиққа қарши қўйганида ҳам ана шу мақсаддан келиб чиқади.

Хурлик, эрк яратишсиз, ижодсиз қадрият бўла олмайди, бироқ ҳамма ҳам яратишга, ижод қилишга қодир эмас. Оломонда, тўдада, хурлик, эрктан тўла баҳраманд бўлиш туйғуси йўқ. Демак, хурлик, эрк ҳамма учун тенг қадрият бўла олмайди, яратувчиларгина улардан тўла баҳраманддирлар. Одамлар тенг эмас, тенг бўлмасликлари ҳам керак, акс ҳолда одам, халойиқ билан Алподам ўртасида фарқ қолмайди. „Майли, урушлар, нотенглик“, „мозорлар бўлсин“, чунки улар, Нисше назарида, „ҳаётнинг қайтадан ўзини енгиши, „ҳаётнинг қайта тирилиши“ учун зарур. Аслида зўравонликни,

нотенгликни қўллаб-қувватловчи бундай фикрлар талайгина. Бир томондан эзгулик ва яратишни улуғлаган Нисше, иккинчи томондан зўравонлик, нотенгликни ёқлаб ёзади. „Мен кураш ва шаклланиш, мақсад ва мақсадлар қарама-қаршилиги бўлишим керак“. Ҳақиқатан ҳам, нафақат „Зардўшт таваллосида“, балки бутун ижодида Нисше ана шундай зиддайнларга эргашади, бир-бирига зид фикрлари билан ўқувчиларини чалғитиб келади.

Зардўшт эзгулик тимсоли сифатида инсондаги „уч лаънати нарсалар“ — шаҳватпарастлик, ҳокимпарастлик, худбинликни қоралайди. Шаҳватпарастлик «тубан кишилар учун аста куйдирувчи олов», „сўнаётганлар учун ширин оғу“, „иродали кишилар учун ширакайф ичимликдир“. „Бироқ мен, — дейди Зардўшт, — ўз фикрларимни ва сўзларимни ҳам асрашим керак; менинг боғимга чўчқалар ва ишратпарастлар кирмасин“. Ҳокимпарастликни ҳам Зардўшт „ловуллаётган офат“, „оғир жазо“, „ёвуз жилов“, бироқ „мафтункор чўққи-га элтувчи ердаги роҳат-фароғат“ деб атайди. Кишилар ушбу икки дардга азалдан мубталодир, айнан улар боис яхшиликдан ёмонлик, ҳақиқатдан ноҳақлик, адолатдан адолатсизлик ҳамиша устун келади. Бу аслида Нисшенинг инсоният уйқуда, адашиб яшайди деган фикрларига монанддир.

Зардўшт худбинликни, ўзини ўзи севишни „кучли қалбдан отилиб чиқадиган булоқ“, худолар олдида тиз чўкишга, сохта донишмандликка, бемағз фикрларга, барча қуликка қарши турадиган куч деб билади. Ким худбинликда роҳат-фароғат кўрса, у ҳақиқатдан ҳам „буюк чошгоҳ келишини аниқ билади“. Лекин қаҳрамон яратувчи худбинлик тарафдоридир. Ҳамма худбинлик ҳам интибоҳга, ярашишга олиб келавермайди; ўз „мен“ини янги қадриятлар яратишга қаратган худбинлик „уйқудаги“ тўда, оломондан устун туради. Агар акси бўлса, „мен“ иродасиз, „мен“идан махрум тўдага мутедир, бундай кимсалар нафақат куйи, худди шунингдек, юқори тоифа, аслзодалар вакиллари ҳам бўлиши мумкин.

„Ким яратувчи бўлмаса, яхшилик нималигини билмайди. Ким инсонга мақсад, ерга мағз ва келажак берса, у яратувчи ҳамдир“. Айнан яратиш ниятида Нисше мавжуд қадриятларни рад этади, уларни беаёв емирилишини истайди. Шу ни-

ятда у эзгуликни тарғиб қилувчи муаллимлар, аъламлар ус-тидан кулишга, эски минбарларни ағдариб ташлашга, барча каломдимоғ фикрлардан воз кечишга, ўтмишнинг барча чириган, гумбази ялтиллаган ибодатхоналарини йўқ қилишга тайёр. У муқаддас битиклар ўйилган „кўҳна тош лавҳаларни „Синдилинг, синдилинг!“ деб ҳайқиради. У барча ўтмишни зўрлик билан рад этувчи «буюк мустабид», янги тош лавҳаларга «олийжаноблик» деган сўзни битувчи, нигоҳини ўтмишга эмас, фақат олдинга тикувчи янги тоифа, аслзодалар келади деб башорат қилади. Айрим мутахассислар файласуфнинг ушбу башоратида XX асрда рўй берган инқилоблар ва жаҳон урушларини кўрадилар. Яратувчи одам ўзининг кучли томонларини ҳам, заиф сифатларини ҳам яхши билади; у иложи борича заиф сифатларини ҳаёт, келажак эҳтиёжларига мувофиқ тўлдириб боради, кучли томонларидан эса одамдан ўзишда фойдаланади. Шу тариқа яратувчи одам эса нажотни ҳам, қувватни ҳам ўзидан қидиради ва ўзидан топади. Илоҳий кучга сажда қиладиган иродасиз одам нажотни кўкдан қидиради, валеқ топа олмайди. Инсонни ушбу ёлғон тасаввурдан халос қилиш даркор. Энг даҳшатлиси шундаки, иродасиз одам худо менинг барча амалларимдан, ичимдаги барча ўйларимдан хабардор деб ўйлайди. Барча амалларингдан, сирларингдан хабардор зотга банди бўлмай, унга мутеларча хизмат қилмай, умр бўйи чўқинмай бўладими? Яратувчи бўлиши учун, Нисшенинг фикрига кўра, одам ўз тақдирини ўзи қургани, ҳатто унинг ўзи худо бўлгани маъқул. Учишга ўрганмагanning қисмати — кулаш...

Д. Галевининг ёзишича, Нисше асарини гофил, бадахд оломон томонидан Зардўштнинг ўлдирилиши билан тугатмоқчи бўлган. Барча эзгу тилаклари бенаф кетганини кўрган Зардўшт елкасидаги моҳга қўлини чўзади, моҳ уни чақади, ўз навба-тида илонни бургут майдалайди, бургутни эса бабр ғажийди. Файласуф ҳақ бўлиб чиқади: ҳаёт — бешавқат, куч — тараққиёт, яратиш, тантана гарови, аҳамияти йўқ: бу жисмоний куч бўладими ёки маънавий-руҳий, энг муҳими, у мангуликни сақлаб қоладиган куч бўлиши керак. Асар охиридаги Зардўштнинг «Тур, турсанг-чи, буюк чошгоҳ!» таваллоси ва горини тарк этиши Алпдамнинг ёхуд Нисшенинг ана шундай куч ва ёруғ кунлар келишига ишончи эмасми?

„ИНСОНИЙ ЁХУД ЎТА ИНСОНИЙ“

... Ҳаёт шундай қурилганки, у одоб-ахлоққа асосланмаган; у адашиш излайди ва адашишдан барқарор.

Фридрих Нисше

Нисше профессионал файласуф эмас, у мухолифларига: „Мен файласуф эмасманми? Бунинг нима аҳамияти бор?“ деб жавоб беради. Нисше профессионал файласуфлардек субъект ва объект нима, ким қайси „изм“ нинг тарафдори, методи объективми ёки субъективми деган ўқувчи қалби ва онгига ҳеч нарса бермайдиган саволларга жавоблар, таърифлар беришга эмас, балки ақлу идрок доирасини, ҳатто гайримантикқликка ва зиддайнларга тўла бўлса-да, кенгайтирувчи, бетакрор ва ноодатий фикрлар излашга мойил. У қолипга тушган „муаммо — ечим“ қидирмайди, ақлни чалғитувчи мавҳум таълимотлар яратмайди, қисқа афоризмларида ва лўнда талқинларида бадий фалсафий ифоданинг маҳобати ва қудратини намоён этади. Нафақат Европанинг, балки бутун тафаккур оламининг насибига айланганига юз йилдан ошган бўлса-да, бирорта ҳам профессионал файласуф Нисшени ўрганолган, тўла идрок этаолган эмас, чунки унинг маданий-фалсафий мероси қурумсоқ ва чекланган ақл, мантиқ доирасида фикрловчи „мутахассислар“ нинг тасаввурларидан кенгдир. Шунинг учун Нисше фалсафасидан таълимот, система, метод эмас, фикр, қарши фикр, фикр тубидан фикр излаш вожибдир. „Мен, — деб ёзади у, — ўз стилимда клавиатурадагидек ўйнашим зарур; аммо ёдланган пьесаларни эмас, балки эркин фантазияга, тўла маънода ҳурликка, мантиққа ва чуқур асосга эга фикрларни чалишим керак.“

Нисше „Инсоний, ўта инсоний“ асарини „Хур ақллар учун китоб“ деб номлаганида эрк талаб қилган демонининг, туғёнли фикрларининг даъватларидан келиб чиққан. У Вагнер атрофида ва таъсирида қолишни ҳур ақл учун зарарли топади, унга, адашишлар ҳисобига бўлса-да, ўз эҳтиросларини, тасаввурларини, ҳаёт ҳақидаги қарашларини эркин баён қилиш, шу тариқа ҳур ақлларнинг туғилишига йўл очиш қизиқарли“. Ҳали ҳур ақллар йўқ“, —деб ёзади у, —

валек чексиз хасталиклар, ноқулайликлар ва ёлғизлик эзаётган бир пайтда „хур ақллар“ни ўйлаб топишим, улар билан истаган мавзуда бемалол суҳбат, мубоҳаса қуришим лозим эди. Мен шундай ақлларни Европада борлигига шубҳа билан қарайман, бироқ улар аста-аста пайдо бўлаётганини кўриб турибман; мен уларнинг тезроқ келишига ёрдам бераман.“

Нисше ўзини ва фикрларини нафақат Вагнерга, шу билан бирга мавжуд барча анъаналар, қадриятлар, ахлоқий назарларга қарши қўйишга журъат этади. „Барча қадриятларни ағдар- тўнтар қилиш мумкинми? Ва, мабода, эзгулик ёвузликдир? Худо иблиснинг макри ва ҳийласи эмасми? Балки ҳамма нарса, ўзининг охири асосига кўра, ёлғондир? Мабода биз алданган чиқсак, шу алдоқчи ҳам ўзимиздир. Аслида биз ёлғончи бўлмаслигимиз зарур эмасмиди?“ Кўри-ниб турибдики, хурликка интилаётган ақл мавжуд ҳаёт ва тарихий-маданий тажрибалар билан дадил беллашишни, „хавф-хатарга берилиб яшашни“ ўйлайди. Файласуф барча тарихий — „маданий қадриятларни ҳеч қандай асоссиз рад этмайди, лекин у илгариги қадриятларнинг ақлу идрок, ҳаёт ва тараққиёт талабларига тўла мос келишини шубҳа остига олади. У, файласуфларда „Тарихий ҳис-туйғу“ йўқ, тил, маданият, метафизика, эзгулик ва ёвузлик, мантиқ ва мантиқсизлик, тараққиёт, одоб-ахлоқ, интеллект, тарихий ҳурфикрлик, хуллас, ҳаётга тааллуқли барча қадриятларни баҳолашда янгича „тарихий-фалсафий фикрлаш“, таҳлил лозим деган яқунга келади.

Тилни Нисше „сохта фан“ деб атади. Унинг назарида тил борлиқни тўла ва тўғри ифода этмайди. У нотўғри қарашларни кўпайтиради. Шунинг учун кишилар тилга ишониши орқали хатоларни беқиёс кенгайтдилар“. Албатта, бу фикрларга эътироз билдириш, уларнинг баъзи томонларини инкор этиш мумкин. Тил, худди шунингдек, ақлу идрок борлиқни айнан ифода эта оладими? Инсонда маҳдудотни, ҳис-туйғулар ва фикрларни тилдан бошқа восита билан тўла ифодалаш имкони бормиди? Тил фақат хатоларни кўпайтирадими? Минг ваҳки, Нисше ўз фикрларини давом этирмайди, акс ҳолда у ушбу саволларга, шубҳасиз, дуч келган бўларди.

Фалсафа ҳақиқат излайди, у табиий-равишда барча тан олган пайқаш, кўриш мумкин бўлган зоҳирий ҳақиқатлар билан чегараланиб қололмайди. Нисше, сезилмайдиган бо-

тиний ҳақиқатлар ҳам бор, улар инсон маънавий оламидадир; маданиятнинг юксаклик белгиси ботиний ҳақиқатларни юқори баҳолашдадир, деб билади. Нигоҳимизни зоҳирий ҳақиқатлар (тананинг гўзал тузилиши, архитектура иншоотлари ва б.) қанчалик шод қилса, ботиний ҳақиқатлар ҳам маънавиятимизни шунчалик улуғвор қилади; ўтган даврларда ушбу маънавий гўзалликнинг ҳаётга ижобий таъсири пайқалмаган; энди фалсафа маънавиятда ўз таянчини топади. Бу ўринда Нисше фалсафасига хос позитивизм кўзга ташланади. Нимани, қайси қадриятларни одам ўз юрагига яқин тутса, уларни нарсаларнинг моҳияти, юраги деб ўйлайди. Аслида улар, Нисшеннинг фикрига кўра, инсонда омад ва омадсизлик ҳиссини уйғотади ва уни шу тариқа алдайди. Қадриятлар борлиқнинг асл моҳияти, айнан ўзи эмас, аслида улар инсонда борлиқнинг юрагига етаяпман деган ўткинчи ўй, ёлғон ҳис-туйғулар уйғотади, холос. Оламини, маҳдудотни инсон метафизик идрок этади. Келажак метафизикадан воз кечолмайди, чунки „нарсаларнинг ўзи учун“, „ўзи ўзида мавжуд“ лиги ҳақидаги илмий назарлар кишилар ақлуидрокини бир томонлама бойитади; дин, эътиқод, санъат, астрология, психология каби инсоннинг ботиний оламини ўрганувчи илмлар бор экан, уларнинг йўқ бўлишини ҳеч ким асослай олмайди, метафизика ҳам муқаррардир. Демак, келажак учун метафизиканинг мавжудлиги эмас, балки унинг йўқлиги аянчлидир. Шу билан бирга Нисше, метафизикани субстанция ва ирода эркинлиги ҳақидаги илк қарашларга асосланган фан сифатида одам адашишининг маҳсули деб билади. Чунки билим борлиқнинг ўзидан, уни айнан акс эттиришдан эмас, балки инсоннинг ўз тасаввурларини борлиққа тадбиқ этишидан келиб чиққан.

„Инсоний, ўта инсоний“ илмий асар эмас, бироқ ундаги афоризмлар ва талқинларда ички бир тартиб, яъни барча анъаналар, ахлоқ ва қадриятларни танқид остига олиш мавжуд. Тўғри, ушбу танқид, субъектив, гоҳо эса ўта субъективдир. Бундан ташқари файласуфнинг ўз танқидида нимага асосланганини, таянганини топиш ҳам мушкул. Инчунин, у, диндан илмий дунёқарашга ўтиш „мажбурий сакраш“ орқали амалга оширилган, шундай зўровонлик бўлмаслиги учун „ўтиш воситаси“ сифатида санъатдан фойдаланиш зарур, „санъатдан эса ҳақиқий ҳур фалсафий илмга ўтиш осон бўла-

ди“, деб ҳисоблайди. Ёки дейди: „Йўқолсин „оптимизм“ ва „пессимизм“ деган эскириб кетган алфозлар! Кундан кунга уларни ишлатишга эҳтиёж кам; фақат маҳмадоналар улар-сиз яшай олмайдилар. Агар мукамал дунё яратишга ваъда берган худони ҳимоя қилишга энди ҳожат бўлмаса оптимист, худони оқловчи файласуфларга илтижоларинг бекор кетса, ҳаётда зўравонлик, изтироблар муқаррар турса пессимист бўлишдан наф борми?“ Шубҳасиз, ушбу фикрлар ўзининг ноодатийлиги билан қизиқиш уйғотади. Санъатда диний-мистик ва фалсафий мушоҳада чатишиб келишини инкор қилиб бўлмайди; оҳанглар ва товушларнинг нафислиги боис мусиқа ҳаёлот оламига, рангларнинг жилоси, рангбаранглиги боис рангтасвир илоҳий улугворликка, комилликка чорлайди. Лекин санъат, Нисше назарда тутганидек, илмий дунёқарашга эмас, балки ғайриҳаётийга, трансценденталга қизиқиш уйғотсачи? Нафосат аҳлида ғайриҳаётий символларга, ҳаёлот оламига, енгил жунбушга берилиш юқори эканлигини унутиб бўладими? Оптимизм ва пессимизм ҳақида ҳам шундай фикрларни билдириш мумкин. Балки „оптимизм“ ва „пессимизм“ тушунчалар сифатида истеъмолдан чиқар, бироқ уларнинг инсон руҳиятига оид ҳодисалар сифатида қолиши муқаррардир.

Бу, Нисше ўйлаганидек, билишнинг чекланганлиги, ақлу идрокнинг ибтидодан адашганлиги ёки инсоннинг моҳиятан „номантиқий, шунинг учун ноадолат мавжудотлиги“ билангина эмас, энг аввало, оптимизм ва пессимизмнинг борлиқдаги номураттаблик ҳамда маънавий-руҳий кечинмаларнинг таркибий қисмлари эканлиги билан ҳам боғлиқдир. Нисше бутун кишилик ҳаёти чуқур ҳақсизликка, адолатсизликка ботган деганида моҳиятан юқоридаги зиддайнлардан келиб чиққан.

Файласуфнинг фикрига кўра, шу пайтгача кишини айрим олган яхши ёки ёмон хатти-ҳаракатига қараб баҳолаганлар, бунда хатти-ҳаракатни келтириб чиқарган боислар ҳам, унинг оқибатлари ҳам ҳисобга олинмаган. Кейин маълум бўлганки, киши хатти-ҳаракатлари учун жавобгар эмас, чунки у ўтмиш ва мавжуд шарт-шароитлар таъсири маҳсулидир. „Шу тариқа англанадики, —деб ёзади Нисше, — одоб-ахлоқ, ҳис-туйғулар тарихи адашишлар тарихидир...“ Бу ўринда, биринчидан, киши хатти-ҳаракатларига ўтмиш ҳам, ҳозир ҳам баб-баробар масъул, чунки инсон тарихий шарт-шаро-

итлар маҳсулидир; иккинчидан, инсоннинг адашиши унинг табиий ҳолати; аслида янглишиш инсоннинг ибтидога бориб тақалувчи тарихий қисматидир деган хулосага келамиз. Шу нуқтаи назардан „одоб-ахлоқнинг ўзи ҳам мажбурий ёлғондир. Агар ушбу ёлғон бўлмаганида ичимиздаги бабр бизни тилка-пора қиларди. Одоб-ахлоқ негиздаги ушбу янглишларсиз одам баҳим бўлиб қолаверади.“ Демак, одоб-ахлоқ ҳам бошдан адашишларга қурилган бўлса-да, у башардаги инсоний сифатларни асраб қолишга, уларнинг кўпайишига хизмат қилган. Нисше уқтиради: „Ҳозирда бор бераҳм кишилар аввалги маданиятларнинг сақланиб қолган намуналари сифатида қаралаши даркор...

Қолоқ кишиларнинг мияси, авлодлар ўтишига қарамай, турли тасодифлар боис етарли даражада нозик ва ҳар томонлама ривожланмай қолган. Улар бизни кўрқитиб, илгари ким бўлганимизни кўрсатиб турадилар.“

Нисше яхшилик ва ёмонликнинг келиб чиқиши бир томондан, ҳукмронлик қилишга интилган яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик билан жавоб бериб, ҳақиқатда ўч ола биладиган, бирлашиш ҳиссига эга бўлган,“ раҳматли ва кек сақловчи уруғ, тоифа, иккинчи томондан, заиф, интиқомга қодир бўлмаган, бирлашиш ҳиссидан маҳрум тўдага бориб тақалади, деб ёзади. „Яхшилик юқори тоифанинг моҳиятидир, ёмонлик — тўданинг; яхшилик ва ёмонлик маълум бир вақт давомида аслзодалик ва ҳақирлик, тўра ва кул билан айнандир. Бизнинг ҳозирги ахлоқимиз юқори тоифанинг ҳукмронлиги негизда юзага келган.“

Ҳа, Европа ахлоқи, маънавияти табақавий фарқлар, синфий манфаатлар, гуруҳий ўзига хосликларга қурилган. Ҳар ҳолда Нисше яшаган давргача ана шу тартиб ҳукмрон эди. Валек Нисшенинг қуйи гуруҳга менсимай қараганига, унга мансуб кишиларни „виждонсиз, зўравонликка мойил, қаҳрли, маккор“ деб аташига ҳам дуч келамиз. Бундай бадсифат кишилар ичида нафақат қуйи табақа, худди шунингдек, юқори тоифа вакиллари ҳам бўлиши мумкин. Аслида Нисше аслзодалар турмуш тарзи, маданий ҳаёти ва фалсафий қарашларининг тарафдори бўлган, шу боис унинг асарларида авомга, тўдага ишончсизлик, ҳазар билан қараш учрайди. Айнан ушбу фикрлари учун баъзилар Нисшени ғайриинсонийликда айблашади. Башар ҳаёти қанчалик адашишларга қурилган

бўлмасин, ақлу идрок адашишлар кетидан сўқирона эргашиб кетавермайди, (даҳо шахсларнинг тарихий тажрибаларни қайта баҳолашга интилиши ибратли мисолдир), даҳо шахсларнинг ижтиҳодлари тарихни кескин олдинга силжитади.

Шарт-шароитлар, бутун маънавий ҳаёт жирканчли, ҳур фикрга, ўзлигини ошкор этишга ҳеч қандай имкон қолмаган бўлса-да, бир бор эрк гаштини тотган руҳ, ақлу идрок қайта ҳурлик қўмсамай қолмайди. Даҳо шахслар ана шу истакнинг, ҳар бир ақлнинг эҳтиёжига айланишини тезлаштирадилар.

Бутун Европа тафаккури ва фалсафаси дин, диний қарашлар билан яқинлашиб ёки баҳслашиб ривожланиб келган. Ушбу жараёнлардан қадриятлар ҳам чеккада қолмаган, шунинг учун файласуф динга ўз муносабатини билдириши вожиб эди.

Нисше, диний тушинчалар қўрқувдан, муҳтожликдан, онгнинг адашишидан келиб чиққан, илм-фан билан дин ўртасида „яқинлик ҳам йўқ, биродарлик ҳам йўқ, рақобат ҳам йўқ; улар турли сайёрада яшайдилар,“ деб ёзади. Христианлик ўтмиш сифатида черков ҳайбатида ва мис жомларнинг жаранглирида ҳамон яшаб келади. У Исонинг ўғитлари ва кароматларини эслаб киноя билан дейди: „Шундай нарсаларга ҳамон ишонаётганларга ишониш мумкинми? „ Ҳаёт ташвишлари билан мудом банд, у ёки бу нарсани яратишни мақсадига айлантирган кишининг динга эътиқод қилиши уни безайди; ҳаёти зерикарли, яратиш иштиёқидан узоқ кишининг динпарастлиги унинг мутелигидир, ҳатто диний ахлоқ ҳам уни безамайди. „ Христианлик юракни дардлардан бўшатиш учун юзага келган, энди эса у ушбу вазифани бажариш учун аввало юракни андуҳларга ботириши лозим.“

Инсон меҳрга, муҳаббатга зор, у аслида диндан ҳам меҳр-муҳаббат қидиради. Лекин унинг ўз меҳр-муҳаббатини ғайриҳаётий тасаввурларга исроф этиши файласуфда таажжуб уйғотади. „Дунёда муҳаббат ва хушдиллик ғайриҳаётий мавжудотларга исроф қилиш мумкин даражада кўп эмас“. Содда ақллар ушбу нозик туйғуларни ўзлари кўрмаган, билмаган, мажҳул тушунчаларга ўралган символларга сарфлаб ўзларини гуноҳлардан холи қилмоқчи бўладилар. Бироқ гуноҳдан халос бўлиш шахснинг ўз ихтиёрида эмас; одамнинг гуноҳлардан холи бўлиши маҳдудотнинг ҳам гуноҳлардан тўла холи бўлишини тақозо этади, бу эса амри маҳолдир. Ушбу чексиз зиддайнлар Нисшени Калдероннинг „Одамнинг энг катта

айби унинг дунёга келганидир, “ деган сўзларини келтиришга мажбур этади.

Асарда адолат, айб, ноҳақлик ва ҳаққоният, бахт ҳақида ҳам талайгина фикрлар бор. Унда ахлоқий хатти-ҳаракатлар билан интеллектуал билимлар ўртасида мудом алоқа бўлиши зарур, адолат ушбу алоқани тўғри англаш чегарасидир. „Абадий адолат йўқ, адолат ўзгариб турувчи ахлоқий хатти-ҳаракатлар билан интеллектуал билимлар уйғунлигидир,“ демак, адолатнинг ўзи ҳам ўзгарувчандир, деб уқтирилади.

Нисше адолатсизликка табиий-тарихий ҳодиса деб қарайди. Агар бадавлат киши камбағалнинг маҳбубасини тортиб олса, у кейингиси учун ўта адолатсизлик, ёвузлик туюлиши турган гап. Валек Нисшенинг фикрига кўра, „бадавлат кишилар қадимдан кўп нарсаларга эгалик қилишга ўрганган. Аслида эса қудратли кишиларнинг адолатсизлиги, тасаввур қилишганидек, улкан эмас. Ўзининг юқори эҳтиёжларга эга эканлиги ҳақидаги туйғунинг наслий ўтиши бадавлат кишини адолатсизликка совуққон ва виждонини бефарқ қилиб кўяди; ахир биз виждонимиз қийналмай чивинни ўлдирганимизда ҳеч қандай адолатсизлик сезмаймизку?“

Чунки, „барча юришларга чексиз ишончсизлик ва қўрқоқлик билдиргани учун ўғлини падаридан тортиб олиб уни тилка-тилка қилишга буюргани Ксеркснинг адолатсизлигидан гувоҳлик бермайди (уни ҳатто греклар мутлақ олижаноблик деб аташади), бу ҳолатда айрим киши ёқимсиз қумурсқа сифатида мавҳ этилади; у паст тургани учун жаҳонгирни оғир ғамга солмайди.“ Демак, Нисше адолатсизликнинг юқори тоифа томонидан содир этилишини табиий ҳол деб билади. Унинг оддий кишиларни чивинга, ёқимсиз қумурсқага қиёслагани, қумурсқани ўлдириш билан одамни ўлдиришни айнанлаштиргани ачинарлидир, албатта.

Худди шунингдек, Нисше тоифалар, бадавлат ва камбағал кишилар ўртасидаги маълум бир шартномага асосланган ҳуқуқлар бўлишини тан олган ҳолда, „Кулнинг зарурлиги тўрасига унинг қанчалик фойдали ва лозимлигидир“, деб ҳисоблайди. Нисше икки томоннинг бир-бирига қанчалик зарурлигидан эмас, балки аслзода учун қулнинг қанчалик зарурлигидан келиб чиқади; бу, шубҳасиз, адолат негизидagi тенгликнинг аксидир. Файласуф назарида бадавлат ва камбағал, тўра ва қул, аслзода ва куйи табақа кишиси ҳуқуқда

тенг эмас, иккинчиси биринчисининг манфаатларига хизмат қилиши зарур, чунки ҳар ким ўз кучининг аҳамияти меъёрида ҳуқуқга эга“ (Спиноза). Зўравонликни, адолатсизликни „Қониқиш олиш, изтироблардан қутулиш“, „Ҳар қандай ҳолда ўзини асраш“, бир кишининг ёки тоифанинг иккинчи киши ёки тоифадан устунлигини ҳаёт, тараққиёт учун зарур деб талқин қилиш эътирозлар уйғотмай қолмайди. Умумий ҳуқуқий тенгликни таъминлаш мақсадида куч, айрим шахслар манфаатига нисбатан адолатсизлик зарур, вале адолатсизлик ижтимоий-ахлоқий норма сифатида тарғиб қилинмаслиги керак.

Нисше учун ақлу идрокни янги-янги тўсиқларга, мавзуларга, изланишларга етаклаш, мажбур қилиш муҳим. Эркин, ҳур руҳ беором изланишлар орқали фикрни қотиб қолишдан асрайди, у „шиддатли кўчки“ сифатида ақлни эски тасаввурлар билан, ҳатто адашса-да, курашиб, бир фикрдан иккинчи фикрга кўчиб, ўзгаришлардан маъно-мағз излаб яшашга ундайди. Башарга кураш ва изланишлардан, чексиз изтироблардан ҳузур топиб яшаш имконигина берилган.

Нисше беҳуда ёзмайди: „ Ҳузур-лаззатсиз ҳаёт йўқ, ҳузур-лаззат учун кураш ҳаёт учун курашдир.“ Тўғри, бу кураш ҳаммага ҳам ҳузур бахш этавермайди, унда хавф кўп, адашиш кўп, аммо ушбу азалий қисматидан қочиб инсоний сифатлар топган ва инсоний сифатларини намоён этган бирорта ақл бўлганмикан? ...

ҲОКИМИЯТГА ЁХУД ҲАЁТГА ЙЎНАЛГАН ИРОДА

... Ҳаётнинг ўзи ҳокимиятга
йўналган иродадир.

Фридрих Нисше

Тўлиб-тошиб турган фикрларини тўла ифодалаш ва илмий асослаш учун афроизмлар етарли эмаслигини туйган Нисше „Ҳокимиятга йўналган ирода. Барча қадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси“ деб аталган назарий-фалсафий асарини ёзишга киришади. У, ўз одатига кўра, тараққиётни, барча фалсафий, илмий, диний ва ахлоқий таълимотларни беаёв танқид қилишга, кишиликни янги қадриятлар яратишга ўргатишга аҳд қилади.

Нисше назарида Европа кўпдан бери қандайдир изтиробли тангликка, инқирозларга шиддатли оқимдек интилиб келади, ушбу танглик нималарга олиб келишини Европа билмайди, билишга унинг вақти ҳам, ҳоҳиши ҳам йўқ. „Нигилизм, — деб ёзади у, — эшик қоқмоқда, у барча меҳмонлардан мудҳишидир“. „Нигилизм — олий қадриятларнинг ўз қадрини йўқотишидир. ҳаётий мақсад йўқ, нимага яшайбман деган саволга жавоб ҳам йўқ“. Европани чулғаб олган ушбу руҳий-маънавий тушкунликнинг негизи христианлик ва христиан динига оид қадриятларнинг қадрсизланишидадир. „Ибтидо“га кўра, худо меҳр-муҳаббат ва бахт-саодат тўла мукаммал дунё яратишни мақсад қилган. Эзгулик, ўзаро ёрдам, ҳамжиҳатлик ҳаётда ҳукмрон бўлиши вожиб эди, лекин худонинг ушбу нияти амалга ошмади. Кишилар ўртасида рақобат, ҳазз-ҳузурга берилиш, зўравонлик авж олди.

Христианлик, дунё яхлит, уни Якканинг ўзи — Худо бошқаради, кишилар қисмати, амаллари Унинг амри ва хоҳишидадир, деб ўргатди. Шу тариқа дунё, ҳаёт олий қадриятга айлантирилди. Бироқ илм-фан, техниканинг ривожланиши билан инсон дунёни бошқаришга даъвогар бўлиб чиқди, энди, Худога ҳожат йўқ. Худони инкор қилиш эса икки минг йилдан бери яшаб келаётган қадриятларни ҳам рад этишга олиб келди.

Христианлик ҳалоскорнинг келишини ва нариги дунёда жаннатда яшашни ваъда қилди. Диний қадриятларни ва худони рад қилган ақл жаннатни „Худонинг навбатдаги найранги“ деб қабул қилиши табиий ҳол эди. Демак, христианлик ваъда қилган дунё ҳам, унинг олий қадриятлари ҳам, жаннат ҳам йўқ, кишилар икки минг йилдан бери алданиб ва адашиб келадилар. „Икки минг йил христиан бўлганимизнинг ҳаққини тўлаш вақти келмоқда, — дейди Нисше истеҳзо билан, — биз ҳаётга мақсад берган муқимликни йўқотдик, маълум вақтга-ча биз қаерга бораётганимизни англай олмаймиз“.

Нимагадир шошиб, ниманидир улуғлаб келган одам ушбу „нималар“ни йўқотганида гангиб қолади, бешавқат ҳаёт нажотга муҳтож қалбни изтиробларга солади, руҳни тушкунлик босади. Ахир йигирма асрдан бери муаббад ва муқаддас саналган қадриятлар лағвона, бемағз чиқса, қалб, руҳ нимадандир далда, мадад олиши керакку! Бундай пайтда тушкунликдан ҳам яхши юпатувчи йўқ. Европа ана шундай туш-

кунликдан туғилган нигилизмга рўпара турибди. „Нигилизм кишининг ҳаётга тушкунлигидир. У ҳаёт яшашга арзийдими деган саволга олинган рад жавобидир“.

Нисше нигилизмни „фаол“ ва „нофаол“ кўринишларда мавжуд деб билади. Тўда, халойиқнинг тарих саҳнасида пайдо бўлиши ва ўз тасаввурларини қонунлаштириши, Нисше фикрига кўра, „ҳаётни ёввойилаштиради“, натижада асрлар давомида инсон ҳаётига маъно, мағз бахш этиб келган ахлоқий қадриятларни, аристократик қарашларни рад этувчи „нофаол нигилизм“ юзага келади. „Нофаол нигилизм“ яратмайди, у аристократик қарашларни сийқалаштиради, холос. „Фаол нигилизм“ эса ижодкор руҳ сифатида янги қадриятларни яратиш мақсадида эски қадриятларни бузади ва буза туриб, ҳаётнинг олға силжишига туртки беради. Нисше „Мен Европанинг биринчи тугалланган нигилистиман“ деганида ўзини „фаол нигилизм“ тарафдори эканини таъкидламоқчи бўлган.

Асарда одоб-ахлоқ, маънавият билан боғлиқ қадриятлар таҳлил қилинади. Нисше ушбу қадриятлар ҳақида ҳам кескин фикрлар билдиради. Христиан ахлоқи, шубҳасиз, инсонийликни қарор топтиришга улкан ҳисса қўшди. Унинг ўлдирма, ўғирлик қилма, бировнинг молига ва хотинига кўз олайтирма, яқинларининг сев каби ахлоқий қадриятларининг ҳамон эъзозланиб келаётгани шундандир. Файласуф эса эзгуликка, фидойиликка ва ҳамдардликка чақирган христиан қадриятларини „сўнганлар қадрияти“ деб атайди. Унинг назарида, худо инсонни ўз иродасини, кучини заифлаштиришга ўргатди, у кишиларни „яхши одам“ бўлишга чақириб, улар онгини заҳарлади, чунки христианликдаги „яхши одам“ камтар, тиришқоқ, хушхулқ, холис кишидир. Рақобатга, зўравонликка, курашга қурилган дунёда эса бундай „яхши одам“ ўлимга ёки бошқаларга мутеларча хизмат қилишга маҳкумдир. Шунинг учун, деб ёзади Нисше, „яхши одам менга идеал қул, келажак қули бўлиб кўринади. Чунки у ўзлигидан кечишга даъват этувчи ахлоққа мойил“. У христианликка ўта салбий муносабатини билдириб ёзади: „Мен бутунлай янги, кучли ва соғлом идеаллар учун христианлик идеалига, христианлик ахлоқининг мустабидлигига қарши уруш эълон қилганман“.

Нисше динга қурилган ахлоққа аслида ахлоқсизлик деб қарайди. Диний эзгуликни тарғиб қилувчилар эзгуликнинг

ашаддий душманларидир, чунки улар ахлоқни барчага тааллуқли идеал сифатида тарғиб қиладилар ва шу тариқа ахлоқдаги ноёблик, истиснолик, бетакрорлик, аслзодаларга мафтункорликни йўқ қиладилар. Аслида эса эзгулик: 1) ўзини аён қилишга интилмади; 2) дуч келган жойда ўзини эмас, балки бошқа бир сифатини намоён қилади; 3) эзгуликнинг йўқлигидан афсусланмайди, балки шу тариқа у кишиларни биридан бирини фарқлайди ва ўзига ҳурмат уйғотади; 4) тарғибот билан шуғулланмайди; 5) ўзига ўзи эзгулик, шунинг учун ҳеч ким унга ҳакам бўлаолмайди; 6) халойиқ тартибларига зид нарсаларни қилади; 7) панд-насихатлардан уйғониш давридагидек озоддир. Кўриниб турибдики, Нисше эзгуликни аслзодаларга хос ҳодиса деб қарайди. Дин оммага йўналтирилгани боис эзгуликдаги аслзодаларга хос белгиларнинг йўқолишига олиб келади. Шунинг учун ҳам Нисше динга қарши чиқади.

Нисше нигилизми ўтмишни мутлақ инкор қилиш эмас, у аслида „янги дунё“ яратиш учун ўтмишни рад этади. Унинг фалсафасидаги ушбу жиҳатни унутган заҳоти нигилизм қадриятларни топтовчи, маккор ва зўравонликни тарғиб этувчи назарга айланади. Диний, ахлоқий қадриятларни танқид қилиш Европа илмий маданиятига хос хусусиятдир, Нисше эса ушбу анъанани давом эттирди. Кишилар яшаётган кўҳна замин, дейди файласуф, ҳали тўла забт этилмаган, унда саргузаштларга чорлаётган бепоён кенгликлар бор, биз ана шу кенгликлар орқали „янги дунё“ очишимиз керак.

Минг афсуски, файласуф ушбу „янги дунё“ни қандай тушунишини, ундаги ижтимоий ва шахсий ҳаёт, муносабатлар қандай бўлишини очиб бермайди, натижада у таклиф этаётган ҳаёт модели мавҳум бир тушунча, кишиларни янги қадриятлар яратишга ўргатиш нияти эса шунчаки истак бўлиб қолади. Лекин Нисше куч ва зўравонлик билан бўлса-да, янги ахлоқий қадриятларнинг шаклланишига ишонади. Янги одоб-ахлоққа, деб ёзади у, „барча ғалабаларда бўлгани каби ноахлоқий воситалар билан эришилади; уларга зўравонлик, ёлғон, бўҳтон, адолатсизлик киради“.

Файласуф назарида мавжудот „қуйидан юқорига ривожланмаган, барча жонзодлар ва нарсалар бир вақтда, аралашқуралаш, чатишиб, бири иккинчиси устидан ҳокимлик қилишга интилиб яшайди. Гоҳо тарихни олдинга силжитган

шахслар ва воқеалар бўлса-да, уларга яшаш мақсади, мағзи эмас, ҳаётга эса ирода маъно беради. „Ҳаёт ҳокимиятга интилиш поғоналаридан бошқа қадриятларга эга эмас, ҳаётнинг ўзи ҳокимиятга йўналган иродадир“.

Асарда „ҳокимиятга йўналган ирода“ тушунчаси бутун борлиқда ва инсоният ҳаётида кечадиган жараёнларни англашга ёрдам берадиган методологик принцип сифатида ишлатилади. Мавжудликда, борлиқда, инсоният ҳаётида илоҳий куч ўрнатган тартиб, қонун йўқ; улардаги барча жараёнлар мантиқсиз, бетартиб, айрим кучлар эса бирлашиб, сон-саноксиз комбинацияларни ташкил этади. Демак, шаклланишда барча жараёнларни йўналтирадиган мақсад йўқ, вале мавжудлик бор. Уни Нисше „беғубор мавжудлик“ деб атайди. Ушбу „беғубор мавжудлик“ да инсон учун ўзлигини ёки „ҳокимиятга йўналган иродаси“ ни намоён қилишга имкон бор, холос.

Нисше Дарвиннинг турлар курашида тараққиёт кучлилар, омадлилар томонида, оддий организмдан ривожланган организмлар пайдо бўлган деган қарашларига кескин қарши чиқади. У, тарих ўзаро курашда „омадли комбинациялар ва олий типларнинг ҳалок бўлишини, уларнинг ўрнига ўртача, ҳатто ундан ҳам паст типларнинг ҳукмронлиги“ қарор топишини кўрсатади, деб ёзади. Қадриятлар дунёсида ҳам устунлик руҳан заиф, тушкунлар томонидадир, чунки улар жамиятда сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этади. Нозик дидга, чуқур инсоний туйғуга қурилган қадриятлар мудом кам ва мудом хавф остида бўлган.

„Ҳокимиятга йўналган ирода“ эҳтироснинг ўта содда кўриниши, қолган барча эҳтирослар эса унинг ўзгарган кўринишларидир. Барча мавжудот, Нисшеннинг фикрига кўра, ҳокимиятга ва юқори ҳокимиятга интилади. Барча ҳаракатдаги кучлар ҳокимиятга йўналган иродадир, ундан ташқарида ҳеч қандай жисмоний, динамик ва руҳий кучлар йўқ“. Демак, Нисше кишиларнинг барча хатти-ҳаракатларини, эҳтиросларини, ҳаётдаги қониқиш ва қониқмасликларини ҳокимиятга интилиш билан боғлайди. Албатта, бу бир ёқлама, инсон ҳаётини субъектив тасаввур қилишдан келиб чиққан, моҳиятан чекланган қарашдир. Инсон фақат ҳокимликка интилиб яшамайди, унинг маънавий-руҳий оламида рангбаранг истаклар, беғараз ниятлар, олийжаноб мақсадлар ҳам муқаррарлигини пайқамаслик ёки инкор этиш мумкинми?

Ҳокимият — куч; куч қадрини билган кишигина ҳокимиятга интилади, бор иродасини ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратади. Заиф одамнинг ҳокимиятга интилиши ўз „мен“и учундир; кучли одам ҳокимиятдан барча учун фойдаланади ва иродасини „янги дунё“ яратишга сарфлайди. Заиф одам, ҳатто у ҳокимиятга эга бўлганида ҳам, ҳаётдаги тасодифлардан, номукаммаликдан, ўзгаришлар ва бурулишлардан қўрқади, у турғунлик тарафдоридир. Кучли одам аксинча номукамалликни, тўқнашувларни табиий ҳол деб билади, ҳаётдаги бемаъниликлар уни чўчитмайди, ҳатто унга „уруш керак“, чунки курашлар унинг иродасини мустаҳкамлайди, ғалабалар эса ҳокимиятнинг янада ошишига олиб келади. Шунинг учун Нисше, заиф индивидлар кучли индивидларнинг мақсадларига қурбон қилинади, „буюк жараён“ — тарихнинг давом этиши учун халойиқ кучли, қадрли индивидларга материал бўладилар. Қадрли индивид уруғдан ҳам, халойиқдан ҳам кучли, „унинг ўзи ўзига мақсаддир“, деб кўрсатади. Ҳа, ҳаётни илгари силжитиш учун халқ кучли одамларга муҳтож бўлган, уларнинг атрофида бирлашиб, улар кўрсатган мақсадларга етиш учун нафақат борини, ҳатто жонини ҳам аямаган. Халқсиз кучли одамнинг ўзи ҳам ҳеч кимдир, жуда нари борса, бундай одам халқсиз ўзига ўзи ҳаммаслак, ўзига ўзи ҳамсуҳбат зоҳид бўлиши мумкин. Минг ваҳки, Нисше бири-бирига диалектик боғлиқ ушбу икки томоннинг биринчисини, яъни кучли одамнинг етакчилик қилишини тан олади, холос.

...Нисше фалсафаси мавжудликдан, ҳаётдан қониқмай, уларни кескин танқид қилиш ва адашиш ҳисобига бўлса-да, ақлу идрокни, тафаккурни тинмай янги-янги идеаллар излашга ўргатади. Идеалига эга ақлгина ўзидан ва идеалидан ўзишга ўзида куч топади.

Адабиётлар

1. Ницше Ф. Соченения В 2 т. Т.1 -М.: „Мысль“, 1990.
1. Ницше Ф. Соченения в 2 т. Т.2. -М.: Мысль, 1990.
2. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переценки всех ценностей (1884-1888). -М.: 000 „Транспорт“, 1995.
3. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше. Жизнеописание. -М.: „Советский писатель“, 1991.
4. Цвейг С. Фридрих Ницше. — Таллинн, 1990.

ЭПИКУР

(Биринчи мақола)

Ёшлигида ҳеч ким фалсафа билан шуғулланишни кейинга сурмасин, кексайганида эса фалсафа билан шуғулланишдан толмасин.

Эпикур

Элни машҳур қиладиган унинг буюк фарзандларидир. Илму маърифат излашни ҳаёт мағзига айлантирган, тақдирнинг бераҳмлиги, замондошларининг ғофиллиги ва телбалигига қарамай ўз эркини эъзозлаб мағрур яшаган фарзандлари борлигидан Афина инсоният учун тараққиёт тимсоли бўлиб келади. Унинг ҳар бир эркесвар фарзанди нимаси биландир ҳаётдан маъно-мағз излаётган ёш қалб учун намуна бўла олади, аммо Эпикур бутун ҳаёти, борлиги, ўю хаёллари, ва инсоний хислатлари билан 23 асрдан бери қалбида жиндек эрк учкунни бор ҳар бир киши ва халқ учун андуҳосо машаққатларни мардона энгишга ўргатувчи маёқ мисолдир.

Эпикур эр. авв. 341 йили Саносда камбағал афиналик Неокл оиласида туғилади. Ўн уч — ўн тўрт ёшидан борлиқ, коинот, ҳаёт мағзи ҳақидаги таълимотлар билан қизиқа бошлайди. Жисмонан заиф, касалманд, ўспирин бор умрини олам сирларини билишга, мавжудликнинг ўлмас, муқаддас негизини топишга бағишлашга аҳд қилади. Унинг кўз ўнгида маҳобатли борлиқ, беадад коинот, сир-асрорларга тўла ҳаёт, инсон умри бор ранг-баранглиги, турфа жилвалари ва ақлни лол қолдирувчи зиддайнлари билан намоён турардики, фақат ўта нозик дил, ноодатий тасаввурларга эга ақл, мавжудликнинг буюклигига, мангулигига даъвогар ҳур руҳга эга кишигина улардан маъно топиши мумкин эди. Буюкликка, мангуликка мунтазир қалб, ақлу идрок учун муаббаднинг ўзи зарур, ана шундагина улар шараф топиб тинчланади, акс ҳолда, Нисше айтганидек, „демон измидаги ақл ва ирода яратишдан табоҳликни, севишдан нафратланишни, келажакдан ўтмишни улуғлашга“ ўтади. Ахир кимдир, қачондир буюкликни, мангуликни нафақат мўътабар тимсолдек улуғлаши, севиши, шу билан бирга унга етиши ҳам зарур-

ку! Шундай бўлмаса, одамнинг буюклик, мангулик ҳақидаги фикрларининг бари ёлгон, унинг ақлу идрокка қаратилгани бўҳтондир!

Эпикур Афина демократияси емирилаётган, эрксевар халқнинг македонияликлар бандисига айланаётган, замондошларининг манфур кучлар даъватларига эргашиб инсоний сифатларидан воз кечаётган бир даврда яшади.

Тўхтовсиз ички ва ташқи курашлар осуда, фаровон халқ ҳаётини алғов-далғов қилиб юборади; маснад учун қон тўкиш, оға-иниларини маҳв қилиб якка ҳокимликка интилиш, арзимаган лавозим, совға, тортиқ учун ҳар қандай сотқинликка, ёвузликка бориш оддий ҳолга айланадики, Эпикур Афина фуқароси, мутаффақкир сифатида уларга ўз муносабатини билдирмай қололмади. Ақлу идрок етолмайдиган қандайдир ёвуз, бешафқат бир куч озод кишилар руҳига таҳлика солиб, уларни македониялик босқинчиларга муте қилиб қўйганидан нафратга тушган Эпикур ижтимоий ҳаётга аралашидан воз кечади, мангуликни изловчи озод руҳининг даъватларига бўйсуниб, аҳад яшашга ўтади. Бу аслида донишварнинг якка ва умр бўйи чўзилган исёни эди.

Улуғлик аҳадликда эмас, балки аҳадликдан ҳикмат топишдадир. Тўғри, аҳадлик жабрига чидаш ҳам матонат, лекин ундан маъно топиб, унга маъно бахш этиб ва ҳақу ҳақиқат излаб яшаш матонатдан ҳам улуғ хислатдир. Бундай хислатга етиш ҳаммага ҳам насиб этавермаган. Пифагор топиб айтган: „Ҳаёт ўйинга монанд, бировлар унга беллашиш учун келади, бошқалар . — савдолашиш учун, энг омадлилар кузатиш учун; баъзилар қуллар каби, очкўз ва шуҳратга ўч, фақат файласуфлар ҳаётга ҳақиқат, истиҳқоқ излаш учун келади“.

Эпикур фалсафага оид илк дарсни Навзифандан олган, деган хабар манбаларда сақланиб қолган. Худди шунингдек, у Памфил, Ксенократ, Аристотель маърузаларини ҳам тинглаган бўлса керак, бироқ у ўзини Гераклит каби „устоз кўрмаган“ ҳисоблайди. Шунинг учун айрим замондошлари уни Демокрит қарашларини ўзлаштирган, „фалсафага ҳеч нима киритмаган“, „чала мулла“ деб аташади. Лукреций, Марк Аврелий, Дидро, Гольбах, Монтень, Гердер, Лессинг, Руссо, Гассенди, Фейербах, Маркс, Рассел уни оригинал донишвар, „атомистик назарлар билан ақлу идрокни бемаъни идеализмдан халос этган файласуф“, Афина-

нинг буюк фарзандларидан бири, Плутарх, Эпиктет, Тимократ, Сенека, Цицерон, Лейбниц, Беркли, Юм, Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель эса инсонга муносиб бўлмаган „хайвоний фароғат таълимоти“ тарғиботчиси, ўта шаккок, даҳрий деб билган.

Файласуф руҳ эркинлигини ҳимоя қилиб, уни ҳар қандай шараф, ҳазз, бойликдан устун қўяди, умрининг охирига келиб эса ўз таълимотини догмага, Б.Рассел ибораси билан айтганда, „диктаторлик догматизмига“ айлантиради. Васиятига мувофиқ Лукреций Кар, 200 йил ўтишига қарамай, унинг қарашларини поэтик асаарида айнан ифодалашга мажбур эди. Начора ранг-баранг ҳаётдан, кишилар ташвишларидан узилган, ўзи-ўзи билан банд ҳар қандай ғоя, ҳатто у инсон руҳини улуғлашдек олижаноб мақсадни назарда тутган бўлса-да, охир натижада догмага айланади.

Қашшоқлик нафақат иллатларнинг, худди шунингек, фазилатларнинг ҳам онасидир. Эркидан маҳрум греклар македонияликлар ҳукмига ва „истакларига мувофиқ яшашга мажбур. Қашшоқ Неоклнинг бир парча ердан бошқа бойлиги йўқ эди. Македонский сатрапларига хизмат қилса, у турмуши яхшиланишини биларди, лекин унинг қалбида Афинанинг озод фуқаросига лойиқ ғурур яшарди; турмуш машаққатларига қарамай у тўрт ўғлига ҳам ушбу ҳис-туйғуни сингдиради. Эпикур қалбидаги македонияликларга ўчмас нафрат ҳам шундан. Қашшоқлик иродани чиниқтиради, аҳдлик ўйни чархлайди. Файласуфга қашшоқлик ҳам, аҳдлик ҳам муносибдир. Эпикур кун кўриш учун мактаб очиб дарс беради, бўш вақтида эса қалби тубидан жой олган саволларга жавоб излайди. Демокрит, Гераклит, Пифагор, Платон, Аристотель фалсафасидан фарқ қилувчи, ҳали бирорта ҳам аклу идрок англаб етмаган Коинот, Борлиқ ҳақида таълимот яратиш йўлларини қидиради.

Эпикур 300 га яқин асарлар ёзган, лекин улардан айрим қисмлар ва хатлар бизгача етиб келган. Тадқиқотчилар Эпикур фалсафасини асосан Лукрецийнинг „Нарсалар табиати“ асари орқали таҳлил қилишади. Албатта, Эпикур догмасини ҳар қанча бузмасликка интилмасин ўтган икки аср Лукреций тафсилларига таъсир этмаслиги мумкин эмас. Бундан ташқари, Эпикур фалсафаси Уйғониш даврига келиб ўзига хос мактаб сифатида ўрганила бошланди. Бунга ҳам Лукреций асари туртки бўлган.

Эпикурнинг оилавий ҳаёти, турмуши ҳақида жуда кам маълумот сақланиб қолган. Унинг оила қургани, фарзандлари бўлгани маълум эмас. Бир хатида у ўзининг ёлғизлигини эслаб ўтади, холос. Мутахассисларнинг фикрига кўра, файласуф ижод билан оила, мангулик билан ўткинчи ўртасида боғлиқлик йўқ, донишманд ўз бахтини, умрини оилдан юқорироқ бир нарсага бағишлаши даркор деган тасаввурда бўлган. Чамаси Демокритнинг, оила ортиқча ташвиш, ғам ва хавфдир, унда „Кувонч кам ҳамда жуда арзимас даражададир“ деган қарашини ўзлаштириб олганга ўхшайди. Касалмандлик ва қашшоқлик ҳам унга оила қуришга имкон бермаган. Бундан ташқари Эпикур, зурриёт қолдириш уни мутеликда яшашга олиб келади, бу эса Афина душманларига қўл келади, деб ўйлаган бўлса ажаб эмас. Донишварга нафақат ўзининг, шу билан бирга фарзандларининг ҳам македонияликлар тазйиқи остида яшашига сабабчи бўлишдан ортиқ азоб йўқ эди. Шунинг учун у қашшоқлик ва аҳадликни ўз қисмати деб қабул қилади, уларга мағрур чидайди. „Бошпанаси, тўшаги, нони, китоблари бор одам ғариб ва ёлғиз эмас“. Ялтоқлик, риёкорлик, қулик билан бойлик орттириш осон, аммо руҳ ҳурлигини асраш қийин. Тўғри, ҳур руҳ билан кўп маблағ тўплаб бўлмайди, чунки у ҳукмдорлар ва тўда олдида мутеларча икки букилишни тақозо этади. „Агар аълам кўп маблағ топса, уни ўзига яқин кишилар эътиборига сарфлайди“. Демак, Эпикур учун маблағ, бойлик руҳ ҳурлигини мағрурона асраш, яқин кишиларга, дўстларга сарфлаш учун қўлга киритилади. Чамаси у Синоплик Диогеннинг „ғарибликнинг ўзи фалсафага элтади. Фалсафа сўзда ишонтирмоқчи бўлган нарсага ғариблик амалда ишонтиради“ деган сўзларини чуқур ўзлаштириб олган.

Барча улкан тафаккур эгалари қатори донишварниинг қалбида, онгида, изланишларида қарама-қарши туйғулар, назарлар ҳукмронлик қилган. У Демокритни гоҳ ўзининг устози деб атайди, гоҳ эса ундан воз кечади. Материя, атом, дунёнинг чексизлиги, ўзгаришлар ривожланишнинг асоси экани ҳақидаги фикрларини ўзлаштиради, бироқ, у билан мунтазам баҳслар олиб боради. Демокритнинг макрокосм билан инсон ҳаёти тўғрисидаги қонунлар ўртасида яқинлик бор деган қарашларини бир оз ўзгартирган тарзда ва табиатни ўрганиш инсонга сохта тасаввурлардан халос бўлиш учун

зарур деб давом эттиради. Демокрит Олам, Коинотнинг маҳобатини унутмайди, бепоен кенглик унинг қалбида улуғворлик, фахр уйғотган, унинг тасвирларида сезилиб туради. Эпикур тафсилида эса улар оддий ифодаланади, хабарлари қуруқ, маърифий хусусиятга эга. Демокрит атомлар умумий қонунларга, ташқи заруриятга мувофиқ ҳаракат қилади, дунё моҳиятида умумий қонун мавжуд, барча нарсалар ушбу қонунларга итоат этади деб билса, Эпикур ушбу қонунларга тасодифни қарши қўяди. Унинг назарида атомлар олдиндан белгиланган тўғри чизиқли эмас, балки бетартиб ҳаракат қилади, дунёнинг яратилиши ҳам атомларнинг ушбу ҳаракатлари жараёнида тўпланиши, уюшиш натижасидир (ҳозир фалсафада тасодифлар ривожланишнинг қонуниятларидан бири экани тан олиниб, у „синергетика“ номини олган). „Табиат қонуниятларига илк қониқарли тушунтириш берганлар кўп ҳолларда буюк кишилар бўлсалар-да, ўзлари билмаган ҳолда гоҳо заруриятни ҳамма нарсага қодир қонуният даражасига кўтариб юзаки фикр юритдилар. Бундай фикрловчи олимлар таназзулга юз тутдилар, уларнинг назарияси амалиётга зид келади...“ Бу ўринда Эпикур Демокритни назарда тутган, албатта.

Бепоен Коинот инсон ақлу идрокини лол қолдирмаслиги мумкин эмас, чунки, ақлу идрок қанчалик кучли, қудратли бўлмасин шахс миқёсида у чеклангандир. У бутун борлиқни ўзига тўлиқ жо этолмайди. Бундан, шубҳасиз, Демокрит ҳам ҳайратга тушган ва ҳасратга ботган. Шу боис у ақлу идрок қудратига шубҳа билан қарайди. Эпикур эса унинг аксидир. „Одам ўзининг ҳақиқий борлиқдан узоқ эканини билиши керак“ (Демокрит) деган фикрни асосиз, бемаъни деб билган Эпикур ақлу идрок оламини билишга қодир деб ҳисоблайди. Бу борада у ҳамма билан баҳслашишга, ҳатто ҳар қандай назарни, номни рад этишга шай.

Лампсакда ташкил этган мактаби Эпикурга ўзига содиқ дўстлар ва издошлар топишга ёрдам беради. Ўттиз бешга яқинлашиб қолган донишвар маслакдош, издошга, борлиқ муаммолари билан қизиқувчи, ўзи каби беҳаловат қалб, ақл эгаларига муҳтож эдики, у ўз аҳад ҳаётини улар билан тўлдириши мумкин. Ушбу маънавий-руҳий эҳтиёжи уни Гермарх, Метродор, Полиен, Леонтий, Идомен, Анеллес, Колота кабилар билан дўстлаштиради; улар донишвар назарларини эгал-

лаб фалсафа тарихида, айниқса, Гермарх ва Метродор, ўзига хос из қолдирадилар. Гермархни донишвар ўзининг „мерос-хўрим ва мактабимнинг давомчиси“ деб атаган, Метродор эса эпикурчиларнинг раҳнамоларидан бири эди. Метродор ўта қобилиятли, софдил ва ахлоқан етук зот эди-ки, ҳатто Эпикур унга бағишлаб махсус асар ёзган. Полиенни эса Эпикур рақиблари ҳам „замонамизнинг буюк математиғи“ деб аташган. Айнан ушбу даврда Эпикур ва унинг издошларида коинот қанчалик бепоён бўлмасин, инсон ақлу идрокни уни билиши мумкин, беҳаловат дунёда, алғов-далғовлар ичида руҳий ҳурликни асраб қолиш, нафс ва эҳтиросларни чеклаб табиат қонунларига мувофиқ камсуқум, боридан лаззатланиб, завқланиб яшаш мумкин деган ғоялар шаклланди, улар ушбу ғояларни қарор топтириш ва тарғиб қилишда маърифатпарварлик ишларини олиб борадилар. Энг муҳими устоз ва шогирдлар ўртасида Коинот, ҳаётнинг пайдо бўлиши, худо ва руҳ, қуёш ва Ер ҳақида қандай куч таъсирига мувофиқ борлиқ барқарор, ҳаётнинг ибтидоси ва интиҳоси қаерда деган азалий саволлар, мавзулар бўйича эркин мулоқот муҳити вужудга келади.

Эрамиздан аввалги 306 йили Эпикур ўз издошлари билан Афинага кўчади ва „Эпикур чорбоғи“ деб ном олган мактабни ташкил этади. Улар мутелик ва бандиликда яшашга одатланаётган, буюк аждодларининг демократик анъаналаридан узоқлашаётган афиналикларга „инсоний ҳаёт илмини“ — фалсафани ўргатишга аҳд қилишади. Чунки кишини фалсафадек эркакка ўргатадиган соҳа йўқ; фалсафа кишини ўз устига миндириб, қанотлари билан чулғаб бепоён кенгликларга, илоҳий бир маконга элтадики, шундан кейин унинг руҳи ҳурликдан бошқасини истамай кўяди. Минг афсуски, ушбу олийжаноб туйғу барчанинг дилига мос келса-да, унинг даъватларига мувофиқ яшаш барчага хос эмас.

„Меҳмон, бу ерда сенга яхши бўлади, бу ерда лаззатланиш — олий саодатдир“. Чорбоқ дарвозаси пештоқиға битилган ушбу сўзлар Эпикур фалсафасининг мағзидир. Унда икки қоида кўзга ташланади, чорбоққа кириш ихтиёрий ва лаззатланиш-ҳаёт тарзи. Ҳақиқатан ҳам Эпикур мактаби Пифагор, Платон, Аристотель академияларидан фарқ қилади, унга истаган одам кириши, баҳс, мунозара ва мавзулар муҳокамасида қатнашиши мумкин. Мактабга аёллар,

гетералар ҳам қатнашган ва мунозаралар олиб борган. „Лаззатланиш“ деганида эпикурчилар бор нарсага қаноат қилиш, тирикликдан, баҳс олиб боришдан, дўстлар даврасида бўлишдан роҳатланишни назарда тутишган. Бироқ аёлларнинг, айниқса гетераларнинг мактабга қатнашиши турли фиску фасодлар уйғотган. Гетералар гўзал аёллар бўлиб, нутқда, санъатда, эркакларни ўзига ром этишда махсус тайёргарликка эга эдики, шу боис улар қатнайдиған давралар энгилтаклик, ахлоқсизлик уяси сифатида қаралган.

Маълумки, Платон, Аристотель академиясига тайёргарлиги бор ёки фалсафани ўрганишга қодир деб топилган кишилар қабул қилинган. Бу тингловчиларда махсус дунёқарашни шакллантирган. Фалсафа тарихида фалсафани махсус кишиларгина идрок этолади деган ғайриинсоний қараш ана шу даврдан бери яшаб келади. Эпикур эса ушбу анъананинг асоссиз эканини амалда исбот қилди ва ақлу идрокка эга ҳар бир киши фалсафани ўрганиши мумкинлигини тасдиқлади. Шунинг учун ҳам „ғоя“, „мутлақ“, „спирит“ни улугловчи, ақлу идрокни ғайриҳаётгий ғоялар билан чалғитувчи файласуфлар Эпикурга тош отган...

Ўша даврдаги анъанага кўра академия ёки мактабга қатнаганлардан хизмат ҳақи олинган. Бу борада Эпикур ҳақидаги фикрлар ҳам қарама-қаршидир. Бир ўринда донишвар, „аълам ўз билимини зўрлаб тарқатмайди“ деса, бошқа бир мактубида кимдандир нафақани ўз вақтида юбориб туришни талаб этади. Лекин Эпикур тингловчилари ичида хизмат ҳақи тўлаш имконига эга бўлган кишилар кўп эмас эди. Узоқ йиллардан бери давом этиб келаётган урушлар, босқин ва ички низолар бир пайтлари обод Афинани қашшоқ, ташландиқ бир шаҳарга айланттирган эдики, бу ҳолда барча тингловчиларидан ҳақ талаб қилиши Эпикур эътиқодига, ҳаёт тарзига мутлақ зиддир. Уруш ва низолардан безган афиналиклар „Эпикур чорбоғи“ни осуда, тинч жой сифатида қабул қилган ва унга андуҳосо дилини юпатиш учун ҳам қатнаган. Диоген Лаэртсий „Эпикур чорбоғи тингловчиларининг сони бутун шаҳарга тенг эди“, деб ёзади.

„Эпикур чорбоғи“ни машҳур қилган нарса унда эрк, ҳурлик мавзуларининг кенг муҳокама қилинганидир. Ижтимоий ҳаётдан уларни, топиш амри маҳол, энди ҳурлик туйғусини ботиний ҳаётда шакллантириш даркор. Бунинг учун эса руҳ

мусаффолигини булғовчи зўравонлик ишлатишдан, бойлик тўплашдан, бад ахлоқ иллатлардан кечиш лозим, чунки ушбу иллатларсиз яшаш ҳам маънавий-руҳий ҳурликнинг кўринишидир. Кишидаги қусурлар, ожизлик ва мутелик аломатлари энг аввало ботинидандир. Ташқи ҳаётнинг ботиний, маънавий-руҳий ҳаётга тўла мувофиқ келиши даргумон, лекин киши „Ҳар қандай муҳитда ҳам ўз эркини асраб қолиш иззига эга“. Демак, ҳар бир киши ақлу идроки, руҳига мувофиқ ҳур яшаши мумкин, бунинг учун у ўз руҳига, эркига хоинлик қилмасдан, ташқи муҳитда керагидан ортиқ топиладиган бад амалларга, шум ниятларга берилмасдан яшаши вожибдир. Буни унга энг аввало фалсафа ўргатади. „Ким фалсафа билан шуғулланишга ҳали эрта ёки вақт ўтди деса, бу унинг саъд яшаш фурсати ҳали келмади ёки энди мумкин эмас деганидир“.

Эпикур эрамиздан аввалги 241 йили, 72 ёшида вино ичиб, иссиқ ваннага чўзилганича ҳаётдан кўз юмади. „Ёвуз ва қўрқинчли ўлимни бизга ҳеч қандай дахли йўқ; тириклигимизда ўлим бизга бегона, ўлганимизда эса биз ундан узоқмиз“. Ҳа, Буюкликка, Мангуликка етиш учун бир кишининг умри камлик қилади, бироқ бу борада унинг сўқмоқ очгани ҳам етарлидир.

ЭПИКУР ВА ЭПИКУРЧИЛАР

(Иккинчи мақола)

Кишини ҳеч қандай изтиробдан халос қилмайдиган файласуфнинг сўзлари қуруқдир. Вужуддан касалликни қуволмаган медицинадан ҳеч қандай наф бўлмаганидек, қалбдан хасталикни қува олмаган фалсафадан ҳам ҳеч қандай фойда йўқ

Эпикур

Эпикурнинг нигоҳи бепоён Коинотга тикилган бўлсада, унинг ақлу идроки мавжудлик сирларини, борлиқнинг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини, инсон тафаккурининг қудратини билишга қаратилган эди. Шу боис у ҳар қандай ғайриҳаётий фикрларни, ғояларни рад этади. Унинг фикрига кўра, ҳеч нима йўқдан бор бўлмайди.

Мабодо табоҳликка учраган, емирилган нарсалар мутлақ йўқ бўлганида улар бошқа нарсаларга айланмаган, ном-нишонсиз, беиз кетарди. Борлиқдаги мавжуд нарсалар шаклини ўзгартириб бошқа нарсаларга айланади, холос.

Донишвар Коинот, дунё, барча нарсаларнинг илк асоси, бошланғич нуқтаси атомдир деб билади. Демак, у Демокрит тарафдори, атомистик қарашларининг давомчисидир. Бироқ атомнинг ҳаракатлари, бўлиниши, кўринишлари ҳақидаги фикрларида у Демокритдан кескин фарқ қилади. Масалан, Демокрит назарида атомлар турли кўриниш, беадад, чексиз бўлиниш хусусиятига эга. Эпикурнинг фикрига кўра, атомлар сон-саноксиз кўпдир. Улар бўлинишда чекланган ва мутлақ ҳеч нима даражасига етадиган тарзда парчаланмайди, охир натижада шундай бир қисм, парча қоладикки, у охирги, бошқа бўлинмас бўлакдир. Акс ҳолда емириладиган, шаклини йўқотадиган барча нарсалар мутлақ беиз кетган, йўққа айланган, шу тариқа борликдан асар ҳам қолмасди. Демокрит атомларни ниҳоятда зич жойлашган, улар ўртасида бўшлиқ йўқ, Эпикур эса, бўшлиқ атомлар ҳаракатланишининг шартидир деб ҳисоблайди. Бўшлиқ бўлмаганида нарсалар ҳаракат қилолмасди; Коинот табиатан нарсалар ва бўшлиқдан иборат“. Аммо Эпикурнинг бўшлиғи, А. В. Лосев ибораси билан айтганда, „тантанавор, сокин ва чуқур бўшлиқ эди“. Чунки маълум бир бўшлиқдагина нарсалар, атомлар ҳаракат қилиши, ўзгариши, ривожланиши мумкин. Демокритнинг атомлари тепадан пастга тўғри чизикда ҳаракат қилади. Эпикур тафсилида эса улар ўз оғирлигига мувофиқ тепадан пастга тўғри чизикли, ушбу тўғри чизикдан чеккага чиққан тарзда ва ён томонларга ҳаракат қилади. Атомлар ўз ҳолича тўқнашиб бирлашади ва нарсалар ҳосил қилади. Коинот, борлиқ ҳам шу тарзда пайдо бўлган. Демак, нарсалар, маҳдудот мустақил ҳаракат қиладиган атомлардан, уларнинг ўзгаришларидан иборат. Улар Коинотда мутлақ йўқ бўлиб кетмайди, емирилган нарсалардаги атомлар бошқа кўринишга ўтади, холос. „Ҳеч нарса йўқдан пайдо бўлмайди; агар бор нарса мавжудликда йўқ бўлса, емирилган нарсалар аллақачон йўқ бўларди“. Бутун Коинотда материянинг сақланиш қонуни амал қилади. Коинот ўзи ўзи учун мавжуд, унда юз берадиган шаклланиш, емирилиш, ўзгаришлар унинг қисмларига тааллуқдир, унинг ичидаги ўзга-

ришлар мавжуд нарсалар, атомлар орасида рўй беради. Коинотнинг ўзи эса ўзгармас, у қандай бўлса, шундайлигича мавжуддир. Кўриниб турибдики, донишвар фикрига кўра, Коинот, Борлиқ муаббаддир, уларнинг асосини ўз тузилиши ва кўринишига эга майда заррачалар — атомлар ташкил этади.

Бироқ атомлар қандайдир илоҳий куч турткисига ёки кароматига мувофиқ эмас, балки шаклланиш ва емирилишдан иборат ички диалектик қонунларига монанд ҳаракат қилади. Ушбу ҳаракатлар, нарсаларнинг шаклланиши ва емирилиши, воқеалар, жараёнлар гоҳо тасодифан рўй беради. Шу нуқтаи назардан Эпикурни синергетиканинг асосчи-си дейиш мумкин.

Коинот, борлиқ, Эпикур тафсирида, сон-саноқсиз оламлардан иборат.

Ушбу оламларда, сайёраларда ҳам Ердаги каби жонзодлар, одамлар яшаши мумкин. Шунинг учун улар, яъни „оламлар ўртасида кескин фарқлар мутлақ йўқ... оламлар саноқсиз тарзда айнан такрорланадилар“. „Барча оламларда биздагидек жонли мавжудотлар, ўсимликлар ва бошқа нарсалар бор“. Эпикур ва эпикурчилар Коинотнинг беададлигини тан олар экан ундаги саноқсиз оламларда Ердагидек ҳаёт мавжуд, уларда ҳам одамлар, биздек эрк, адолат, ҳақиқат ҳақида фикр юритади деган гипотезаларни илгари сурадилар. Чамаси фантаст — ёзувчилар ўзга сайёраликлар ҳақидаги ғояни эпикурчилардан олганга ўхшайди. Қандай бўлмасин, Эпикур ва эпикурчилар Коинотда онгли мавжудотлар сонсиз-саноқсиз деган назарни илгари сурадилар.

Биз яшаётган дунё, цивилизация атомларнинг турли ҳаракатлари натижасидир. Лукрецийнинг Эпикур тилидан хабар беришига кўра, ибтидода атомлар худда дўл каби тепадан пастга қуйилган, кейин улар бўшлиққа бир-бирлари билан тўқнашиб, бир-бирларига бирлашиб осмон, ер, денгиз, ой ва қуёшни пайдо қилган. Ушбу беш элементларнинг уйғунлиги ва қулай табиий шароит ерда ҳаётни юзага келтирган. Одамлар илк тирик мавжудот сифатида ердан яралган. Улар аввал ёввойи тўда сифатида яшаган, на гапиришни, на уй-жой қуришни, на санъат ва техникани билган. Уларда оила ҳам бўлмаган, улар тасодифий, пала-партиш алоқалар билан ўзининг табиий эҳтиёжларини қондирган. Улар ов, балиқчилик билан шуғулланиб, ғорларда яшаган. Кейинчалик улар

чақмоқдан олов қилишни, лойдан кулбалар яшашни, теридан кийим тикишни, ҳайвонларни қўлга ўргатиб, улардан фойдаланишни ўрганган. Деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотиқнинг шаклланиши ва ривожланиши туфайли шаҳарлар, ҳуқуқ ва суд идоралари кишиларнинг ўзаро келишиши, ҳозирги тил билан айтганда, ижтимоий шартнома асосида эса давлат пайдо бўлган. Санъат — ашула, рақс, мусиқа ва поэзия билан шуғулланиш инсон ҳаётининг таркибий қисмига айланган. Шу тариқа цивилизация юзага келган. Цивилизация билан бирга кишиларда бойлик орттиришга интилиш авж олади, урушлар, дин кишилар ўртасидаги иттифоққа раҳна солади. Тарихий шарт-шароитлар кишиларни турли насаларни ихтиро этишга ундайди, „бир соҳада улар катта ютуқларга эришди, бошқа соҳаларда бу ютуқлар ҳали кам эди“. Демак, оламнинг пайдо бўлиши кўринмас, ўлмас ва бўлинмас сонсаноқсиз атомлар натижасидир. Одам ўз ақлу идроки билан оламнинг шаклланишини, ўзгаришини англаши, тарихий ривожланиш жараёнларини бошқариши мумкин.

Демак, Эпикур таълимотига кўра, Коинот, олам ғайритабиий, илоҳий кучлар маҳсули эмас; борлиқ муаббадир. Бироқ донишвар ташқи куч -худонинг борлигини инкор этмайди, балки, аксинча, у, худолар бор, бироқ худолар инсон ҳаётидан ташқарида мавжуд ўта нозик атомлардан яралган, деб билади. Худо ердагиларнинг ҳаётига аралашмайди. Уларнинг инсон билан нима иши бор? Нима, худоларнинг кишилар ҳаётига аралашидан бошқа иши йўқми? Уларнинг ёмонларни жазолаши, яхшиларни тақдирлаши ҳақидаги гап-сўзлар бемаъни, „ёлғон уйдирмадир“. Руҳ ўлмас эмас, у вужуддан олдин бор ҳам бўлмаган.

Файласуф худонинг инсон ҳаётига даҳли йўқлигини ерда ёмонлик, зўравонлик борлиги билан асослайди. Агар худо бор бўлса, яхшиларни тақдирлаб, ёмонларни жазоласа ва кишилар ҳаётига аралашса, ердаги зўравонликни нима учун у бартараф этмайди? У ердаги „зўравонликни йўқ қилмоқчи, лекин унга ожиз, агар қўлидан келса, истамайди; истағйди ва қўлидан келади ёки истамайди ҳам, қўлидан ҳам келмайди. Агар қўлидан келса-ю, истамаса, у — ҳасадгўй, бу эса худонинг хислатларидан йироқдир. Агар истаса-ю қўлидан келмаса, у ожиздир, бу эса худога хос фазилат эмас. Мабодо истамаса ва қўлидан келмаса, ҳасадгўй ва ожиз,

агар истаса ва қўлидан келса, у ўз қудратига мувофиқ нима учун зўравонликни йўқ қилмайди?“ (Лактанций). Ушбу савол мана йигирма уч аср ўтибдики аҳли ирфон ва аҳли дин ҳаёлини банд этиб келади, лекин бу борадаги ҳар қандай жавоб чекланган, бир ёқлама ва баҳслидир.

Эпикур худоларнинг борлиги, масалан, уларнинг тушга киришидадир деб ҳисоблайди. Бироқ худо, унинг тасвирида, олий бахт ва олий фароғатда яшайди, ўзи-ўзи учун мавжуд. Шу боис худо кишиларнинг ҳаётига аралашмайди, улардан хурсанд ҳам, хафа ҳам бўлмайди. У барча нарсалар, мавжудотлар каби атомлардан ташкил топган, бироқ ушбу атомлар ерда йўқ ўта нозик оловдир. У муаббад ва бепоён кенгликда ўзи-ўзи билан банд ҳолда кезиб юради, тирик жонзодлар, одамлар каби ейди, ичади ва ўзининг вужуди ва соғлиги ҳақида қайғуради.

Кўриниб турибдики, Эпикур ва унинг издошлари худоларнинг борлигини инкор этмайди, аммо уларнинг хатти-ҳаракатлари инсон ҳаётидан холи, соф роҳат-фароғатдан иборатдир. Ҳатто улар инсон тилида гаплашса-да, ерликлар ҳаётига аралашмайди, самовий ҳаркатларга мутлақ бефарқдир. Демак, худолар билан инсон ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик, алоқалар йўқ. Худолар кишиларнинг илтижоларига кулоқ ҳам тутмайди, уларни эшитмайди ҳам. „Агар худолар илтижоларни эшитса, — деб ёзади донишвар, — кишилар бир-бирига ёвузлик тилаганидан аллақачон қирилиб кетардилар“.

Бир томондан худо борлигининг тан олиниши, иккинчи томондан, уларнинг кишилар ҳаётига аралашмаслиги Эпикур фалсафасидаги деизм, зиддиятли томондир. Аммо ушбу зиддиятни А. Ф. Лосев, Эпикур қарашларининг „энг ҳақиқий мантиқий давомидир“, деб ёзади. Чунки Эпикурнинг худони борлигини қайд этишида беғараз „эстетик мулоқот“га эҳтиёж мавжуд. „Донишманд худолар олдида тиз чўкиши зарур“ деганида Эпикур илоҳий кучларга мутеларча сифтини эмас, балки гўзал, соф, олий мавжудот билан, барча греклар каби, эстетик мулоқотда бўлиш истагидан келиб чиққан. „Донишманд поэмалар тўқимайди у (ўз ҳаёти билан) поэмалар ижод қилади“, яъни донишманд ҳаётининг ўзи гўзал ва бетакрор асардир. Донишварнинг худолар ҳақидаги қарашлари аслида ушбу эстетик эҳтиёж натижасидир. Худолар мавжудлигини эстетик эҳтиёж ҳисоблаш Эпикур ва

унинг издошларини худони билиш мумкин деган хулосага олиб келади. Диоген Лауэртцийнинг хабар беришича, Эпикур худоларни икки гуруҳга ажратиб, уларни „ақл билан билиш мумкин“ деб ҳисоблаган. Тўғри, Эпикур ва эпикурчиларнинг илоҳият ҳақидаги қарашлари турли саволлар уйғотади. Агар атомлар шаклланиш ва емирилиш хусусиятига эга бўлса, худоларнинг атомлардан иборатлиги уларнинг муаббадлиги ҳақидаги фикрни йўққа чиқармайдими? Мабодо худолар нозик, кўзга кўринмас атомлардан иборат бўлса, уларни ақл билан билиш қандай амалга оширилади? Худолар одамсифатлигининг тасдиғи нимада? Кишилар ҳаётдан ташқарида яшайдиган худолар фақат „эстетик мулоқот“, эстетик эҳтиёж манбаими?... Бизнинг ишончимиз комил, Эпикур ва эпикурчилар ушбу азалий саволларга қониқарли жавоб беришлари даргумон. Ҳатто уларнинг „Худоларнинг номлари санокли, аммо уларнинг ўзи саноксиздир“ дегани, қурбонликлар келтириб диний байрамларда қатнашганлари ҳам юқоридаги саволларга жавоб бўлолмайди.

Эпикур ва эпикурчилар қадимги Греция худоларини шарафлаган, лекин файласуфларнинг бу эҳтироми инсоний ақл идрок доирасида эди. Шунинг учун Андре Боннар уларнинг илоҳиётга муносабатларини ифодалаб ёзади: „Гап шундаки, биз худоларга сифинишга эмас, балки инсоннинг ўзига ишонч билан қарашга даъват этишимиз даркор. Асосийси — худолардан қўрқмаслигимиз керак, чунки қўрқув бизни ожиз қилиб қўяди, ақлдан оздиради. Бизларга, кишиларга, инсон ақлу заковатига ишониш, тўғри, камтарона, аммо ишончлидир. „Худолардан қўрқишдан халос бўлсак, коинот сирли ва ваҳимали кўринмайди“. Бироқ, Эпикур ва эпикурчиларнинг даҳрийлиги, Плутарх айтганидек, „бутунлай худосизлик“, ўта шаккоклик эмас, унинг негизида халқ худоларига ва улар билан боғлиқ урф-одатларга ишонч, энг муҳими эса инсоннинг ақлу заковатига, билимига чуқур эътиқод мавжуд. Алҳаққи. онгни чалғитувчи ғайриҳаётий ва ғайриинсоний таълимотлардан оддий, содда бўлсада, аммо инсон ақлини ва имконини кенгайтирувчи бир фикр афзалдир. Эпикур ва унинг шогирдлари ҳаётдан, мавжудликдан, маҳдудотдан лаззат, завқ олиб яшашни таълимот даражасига кўтарди. Қизиқарли ҳол шундаки, „е, ич, мазза қил“ шиорини ўз таълимотининг асосига айлантирган

жайнизм ҳам ҳиндистонда айнан ўша даврда, параллел пайдо бўлган. Эпикур таъкидига кўра, „вужуднинг лаззатланиши барча ҳаракатларнинг охир-натижасидир“. Инсон кўркув, ғам, изтироблардан халос бўлиши, яъни бахтиёр яшаши зарур. Бахтиёрлик эса энг аввало лаззат, завқдадир. Бироқ лаззат, „суюқоёқлар истайдиган фаҳшда, баъзилар ўйлайдигандек ҳирсда эмас, у вужуднинг изтироблардан ва руҳнинг ваҳималаридан холи бўлишидадир“. Донишвар лаззатланиш деганида шаҳватга, ҳирсга, нарсага берилиб инсонни маънавий, руҳий, охир натижада эса жисмоний таназулга олиб келувчи иллатларни, ахлоқсизликларни назарда тутмайди. Алҳаққи, вужуд тотган лаззат орқали киши ўзини бахтиёр сезади; очнинг қорни тўйса кўнгли шод бўлади, кишидан озод қилинган қул ҳурликдан завқ олади, бетобликдан қутулган тана яйрайди, совуқ қотган киши пана топиб исинса ором топади ва бошқалар. Ахир ушбу табиий эҳтиёжлардан завқ олмай, лаззатланмай бўладими? Кейинчалик Эпикур, руҳий, маънавий лаззатланиш, „руҳнинг эҳтиросларсиз, ваҳималарсиз ва бидъатларсиз осуда ва равонликда бўлиши охир мақсадимиздир“ деган хулосага келади. Демак, вужуд лаззати руҳ лаззатининг ибтидоси, бир кўринишидир; ҳамма нарса руҳнинг ҳурлиги ва ҳурликдан роҳатланиши билан ўлчанади.

Файласуф, табиат инсон учун энг зарур нарсаларни яратиб қўйган, улардан ортиғини истовчи киши „бемаъни фикрларга эргашиб ўз ҳаётини расво қилади“, деб ёзади. Кишидаги бор истаклар, унинг бемаъни фикрлари номақбул кайфиятидан келиб чиқади. Шунинг учун ақл-идрок киши ҳаётини булғовчи ушбу бад сифатларни жиловлашга қаратилмоғи зарур. Мол-мулк йиғиш, шуҳрат топиш, зўравонлик қилиш майлларидан воз кечган кишигина руҳий ҳурлик, ҳақиқий эрк нима эканлигини туяди; ўз эҳтирос ва истакларини бошқарган аълам. Руҳи эркин, ҳур эмас ё бошқаларга муте, ёки нарсаларга мутедир. Ҳурликни бошқалар ҳам бермайди, нарсалар ҳам бермайди; эрк энг заруридан лаззат олиб яшай олишдадир. Умуман, „Киши оқилона, қаноатли, мағрур ва адолатли яшаганида хушбахтдир“.

Тўғри, рақиблари Эпикур ва эпикурчиларни лаззатланишни ҳаёт тарзига айлантиришда, улуғлашда айблашади. Улар донишварнинг: „ҳар қандай фароғатнинг боши ва охи-

ри — очликни қондиришдадир; ҳатто аъламлик ва бошқа бойликлар ҳам унга тааллуқлидир“ деган фикрини далил сифатида келтиришади, бироқ улар донишварнинг кам-сукумлик, ахлоқ, адолат билан боғлиқ қарашларини эътиборга олишмайди. Шу боис „эпикуризм“ атамасини салбий маънода ишлатишади. Дарвоқе, манбалар кўрсатадики, Эпикурнинг асосий овқати сув ва нон бўлган, ошқозони хасталигидан вино истеъмол қилмаган, жинсий алоқадан ўзини тийган, ғарибона кулбасининг эшиги кечаю кундуз очиқ турган, чунки унда ўғирлашга лойиқ нарса бўлмаган. Унинг ва шогирдларининг энг асосий бойлиги руҳий-маънавий хурлик эди. Ким хур яшади, унинг ҳаёти шарафга, тақлидга лойиқ; ким хур эмас, у бошқаларга ҳам хурликни раво кўрмайди...

Адабётлар

1. Рассел Б. История западной философии. — Новосибирск, Изд. Новосибирского ун-та, 1999.
2. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. — М.: „Искусство“, 1979.
3. Хрестоматия по истории философии. — М.: „Гуманитарный издат. Центр Владос“, 1997.

СЕНЕКА НАСОЙИХЛАРИ

(Биринчи мақола)

Қадимги римликлар шуҳратпараст бўлишган дейишади. Сақланиб қолган „Шуҳратсиз римлик — Римга ёт римлик“ деган нақл ҳам буни тасдиқлайди. Донишманд файласуф Сенека (милодий 4/5-65) Римда шон шуҳрат учун кураш авжига чиққан, маънавий-ахлоқий таназул республика ҳаёти-ни барбод этаётган, „бир марта яхши тушлик қилиш учун Каллиодор ўн икки минг қулини сотган“ (Марциал) бир даврда яшади. Ушбу даврга оид манбаларни ўқиб, кишиларнинг шуҳрат топиш важида энг яқинларини ҳам беаёв қирганларини, ҳазз-хузур ва айш учун энг бад эҳтиросларга берилганини, ҳаёт билан ўлим, эзгулик билан ёвузлик олижаноблик билан, пасткашлик, яратиш билан табоҳлик ўртасида кескин кураш кетганини туясиз.

Сенека ўндан зиёд трагедиялар, фалсафий-ахлоқий қарашларини баён этган турли тарктатлар ёзган. Унинг „Луцилийга мактублар“ асари христианликнинг пайдо бўлишига ва жаҳон ахлоқий фалсафасига жиддий таъсир кўрсатган.

Ўз йигирма тўрт мактубни ўз ичига олган бу асар инсоннинг хушбахт, хур, буюк мақсадларга интилиб яшаши ҳақида фикр юритади. Ушбу азалий муаммолар барчани — бойни ҳам, камбағални ҳам, ёшни ҳам, қарини ҳам, шоҳни ҳам, оддий фуқарони ҳам безовта қилади; ҳар қандай ақлни боқий билан фоний ўртасидаги фарқни излаб яташга ундайди. „Ҳамма нарса устидан, — деб ёзади Сенека, — ўлим ҳукмрон; ўлим дунёда ҳаммани тенглаштиради, лекин бу дунёда у кимгадир шуҳрат келтиради -кимгадир ланъат“. У дунё қанчалик боқий бўлмасин, бу дунёда топадиган шуҳрат ёки ланъатдан ҳеч ким қочиб яшай олмайди. Биз бу дунёга зоҳирий, шу билан бирга ботиний бандимиз, чунки амалларимиз унинг ташвишларидан холи эмас. Сенека инсоннинг дунё ташвишларига банди эканлигини эътироф этган ҳолда, уни ушбу ташвишларга бефарқ қилиш йўлларини қидиради. Дунё ташвишларидан мутлақ холи бўлиш мумкин эмас, аммо уларга бефарқ қолиш мумкин. Ушбу фикр Сенека фалсафий-ахлоқий қарашларининг негизини ташкил этади. Хўш, қандай қилиб ҳаёт ичида яшай туриб, унинг ташвишларига бефарқ қолиш мумкин?

Донишманд қалб, руҳ етуклигини, ҳурлигини биринчи ўринга қўяди“ Шундай нарсани излаш керакки, — деб ёзди у шогирди Луцилийга, -ҳеч нима унга ҳукмронлик қилолмасин, ҳеч нима унга ғов бўлолмасин. Бу нима дейсанми? У мағрур, олижаноб, юксак руҳдир. Уни киши вужудидан жой топган худодан бошқа нарса дейиш мумкинми?.. Вужуд биқиклигидан кечиб кўкка интил ва шоир айтганидек, ўз руҳингни Худога монандлигини намоён эт. Руҳнинг ҳурлиги учун тилла ҳам керак эмас, кумуш ҳам, чунки ҳақиқий худо тимсолини ясаб бўлмайди. Эсла худодар бизга хайрихоҳ бўлганларида улар лойдан эдилар... Комил руҳни қарзга ҳам, сотиб ҳам олиб бўлмайди“.

Сенека назарида эзгулик, поклик, адолат ва етуклик излаган киши энг аввало ўз руҳини илоҳий талабларга монанд қилиши даркор. Валек бу талаблар кишининг ўз руҳига талабларидан бошқа нарса эмас. Илоҳийлик — бир тимсол, символ, унга етиш киши ихтиёридадир. Киши қаерда яшамасин, нималарни изламасин, кимларга ҳамроҳ бўлмасин ўзининг руҳини покламагунча, уни юксакликка йўналтирмагунча ҳаётдан завқ, ором, буюклик тополмайди. „Яшаш жойингни эмас, руҳингни ўзгартир, -деб ёзади Сенека, — қанча кўп кезсанг, шунча руҳинг изтиробга ботади. Кема учун баб-баробар ортилган юк эмас, балки нотекис ортилган юк ҳалокат келтиради“. Руҳ безовта, хаста экан кишини ҳеч қандай оламгардлик, томоша, ҳазз-ҳузур қутқаролмайди. Қаерда ва ким билан эмас, қандай қалб, руҳ билан яшашинг муҳим. „Руҳим ҳур бўлсин десанг, бирор маконга бутун дилдан боғланма. Мен бирор бурчак учун туғилмаганман, бутун менинг ватаним, деган эътиқод билам яша“. Бир қарашда файласуф космополитизм тарафдори бўлиб кўринади, бироқ барча римликлар каби у ҳам ўз ватанининг фидойиси эди. Бу ўринда Сенека ватансиз яшашни эмас, балки руҳий осудаликни тарғиб этади.

Файласуф кишидаги барча иллатлар унинг қалби, руҳидаги нопок туйғулар туфайлидир деб билади. Баъзи кишилар бошқаларни пок, софдил, эзгу амалли, хушахлоқ кўришни истайди, ҳатто улардан илоҳий сифатларни талаб этади. Ўзида йўқ хислатларни бошқалардан талаб этиш зўравонлик бўлмасанда, ахлоқсизликдир. Ўзи дардманд киши ўзганинг дардига дармон бўлолмайди; қалби нопок кишининг ўзгалардан

поклик талаб эгиши нокасликдан бошқа нарса эмас. Бошқани тўғирлашдан олдин ўзингни тўғирла. „Ўз айбингни билиш, руҳни соғлом тутиш томон ташланган биринчи қадамдир“ (Эпикур). Ким ўз қалбини соғлом кўришни истамаса, ўзидаги иллатлардан холос бўлмоқчи эмас, ким нуқсонларини эшитишдан қочса, ўз нуқсонларини эзгулик деб билади; ким покланишни ихтиёр этмаса, унга ҳеч ким дарс беролмайди. Руҳнинг покланиши, соғлом бўлиши учун нима қилиш керак? Сенека, энг аввало „етук донишмандлик илми“ фалсафа билан шуғулланиш лозим, деб жавоб беради.

„Қадимдан бизгача етиб келган бир одат бор, — деб ёзади Сенека, — мактублар „Агар сен соғ-саломат бўлсанг, мен ҳам соғ-саломатдирман“ деб бошланган. Биз ҳам, „Агар сен фалсафа билан шуғуллансанг жуда ҳам яхши“, дейишимиз зарур. Чунки ҳақиқий соғ-саломатлик фалсафада, усиз руҳ ҳамда тана, уларда қанча куч ва қувват бўлмасин, хастадир. Шунинг учун: энг аввало ҳақиқий соғ-саломатлик ҳақида қайғур, кейин эса қолганлар ҳақида“. Киши билакларини тоблаш учун қўлларини, елкаларини машқ қилиб туради. Аммо тана машқлари чегараланган, бел ва билак қанчалик бақувват бўлмасин, улар ҳўкизни йиқолмайди; умуман одамнинг ҳайвонга монанд куч йиғиши орифлик эмас.

Одамни онгли мавжудотга айлантирган унинг ақлидир. Ақл донишмандликка интилиб одам руҳини буюк қилади. Донишмандлик орқалигина киши бахтиёр сезади ўзини; ўзини бахтиёр сезмаган бахтиёр ҳам, озод ҳам эмас. „Мубарро яшашни истасанг фалсафанинг қули бўл“.

Ён-атрофда нақдга, бойликка ўчлик авж олганда фикр, ҳикмат излашга меҳр қўйиш, таажжуб уйғотади. Сенека бунга яхши билади, ҳали одам, у ақли туфайли ҳайвонлардан ўзсанда, нафс балосидан, ақидапарастликдан тўла холос бўлмаган. Фалсафа яшашга ўргатади, лекин қорин тўйғазишга эмас. Шунинг учун файласуф иккисидан бирини танлаши лозим ё руҳни мубарро сақлашни, ё нафсни тўйдиришни. Донишманд неъматлардан мутлақ воз кечмайди, лекин у бориға қаноат қилиб яшайди, нафс бандаси эса Каллиодордек нафақат қулларини, ўз руҳи ва эркини ҳам пуллашдан қайтмайди. Кўп кишилар фалсафа билан шуғулланишга журъат этолмайди, чунки улар бориға кўниб яшагандан йўқига топиниб яшашни афзал кўрадилар. Фоний дунё лаззатлари ва

жиҳозларини топиш, уларни тотиб кўриш осон, бироқ кун, тун егулик излаб яшаш қийин. Фалсафа нон ҳам бермайди, шон ҳам; унда етуклик йўлида ўзингни ўзинг ахтариш бор, холос. Ваҳоланки, фалсафа учун ўзини фидо қилган ўзи учун ўзини фидо қилгандир; у қандай, ким билан, қайси тимсолларга талпиниб яшашни ўргатади. Рухни ўткинчи ҳавас ва эҳтирослардан халос қилиш „етук донишмандлик илми“га меҳр қўйишдан бошланади. Ким фалсафага хизмат қилса, фалсафа ҳам унга хизмат қилади; ким фалсафага борини бағишласа, фалсафа ҳам унга борини, лекин умрини китоб устида ўтказганга эмас, балки ҳаётдан ҳикмат излаганга инъом этади.

Сенека қалбнинг руҳни мавжуд дунёга муте ушлайдиган нақд, зар орттиришдан, эҳтирослар ва лаззатларга берилишдан сақлаш лозим деган ғояни илгари суради. Бу фикр деярли барча мактубларда у ёки бу талқинда қайта ва қайта қайд этилади. Чамаси донишманд римликлар нафақат шуҳратга, худди шунингдек, бойлик тўплашга ҳам ўч демоқчи бўлган.

Файласуф фикрига кўра, ортиқча нақд тўплашга, ҳашаматда яшашга, керагидан ортиғига интилиш кишини ахлоқий таназзулга етаклайди. „Ён-атрофингга боқ, — деб ёзади у ёш дўстига, — қанчадан қанча нарсалардан иккиланмай воз кечиш мумкин. Уларга кетган вақт, куч, харажатларни ҳисобла, ана нималарга умримиз сарф бўлади. Биз уларни муҳтож бўлганимиз учун эмас, балки бошқаларга таклид йиғамиз. Сукрот битта хитонида, қишу ёз оёқ яланг, бош яланг юрган, Диоген бочкада яшаган, Зенон бир сиқим арпага қаноат қилган; биз уларнинг ахлоқий-маънавий сифатларига ҳавас қиламиз. Ҳавас қиламиз, валеқ улардек яшашга журъатимиз етмайди. Нега? Уйимиз тўридаги биллур қандиллар, ипак гиламлар, кумуш идишлар, мрамор ҳайкаллар, пар ўриндик, амримизни бажаришга шай қулар содда ва ҳур яшаш ўйини қалбимиздан ўчирган; кимшундай яшамаса, уни даврамизга нолойиқ биламиз. Ваҳоланки, лой идишдан кумуш идишдек фойдаланган қандай аълам бўлса, кумуш идишдан лой идишдек фойдаланган ҳам шундай аъламдир“.

Кўпга эга янада кўпга интилади, керагига эга эса боридан хушнуд. Биринчиси ҳаловат билмайди, бойлигимни ўғир-

ламасинлар деб тунлари бедор, иккинчиси эса рақибсиз яшайди, тунлари бежавотир ухлайди. Мабодо ёв келса, иккинчисини эмас, биринчисини талайди; иккинчисини эмас, биринчисини қул қилади. Аристилл, Сукротнинг шогирди, тушган кема денгиз қароқчилариники экан. Қандай хавфга дуч келгани сезган файласуф пулларини, тиллаларини санаётиб, гўё ногаҳон, уларни сувга тушириб юборибди ва бепарвогина дебди: „Аристиллнинг тиллолари учун ўлдирилганидан, тиллоларнинг Арситилл учун ўлгани афзал“. Ахир бойликка ўч бизнинг ҳаётимиз ҳам денгиз қароқчиларининг кемасига ўхшамайдими?

Очкўзлик, зарга ўчлик, Сенеканинг ёзишига кўра, кишиларга ёшлиқдан сингдирилади. Айнан ота-оналаримиз, тарбиячиларимиз бизда тилла ва кумушга меҳр уйғотмаганими? Кишилар асосан нимага интилади — кўпроқ нақд топишга, ҳатто остона ва шипларини ҳам зар билан безашга эмасми? Яқинларига улар нима тилашади — бадавлат яшашни, тўкин-сочин бўлишини, мрамрдан тикланган саройларда яшашни эмасми? Фақирликдан нафратланиш ахлоқий сифатларимизга айланган. Очкўзлик жазосиз қолмайди, унинг ўзи ўзига жазодир. Валек аячли томони шундаки, очкўзлик иллатлар ичида энг юқумлисидир. „Эсингда тут, Луцилий, йиққанинг эмас, қалбингни безагани бойлигингдир“.

Файласуф қалбни, руҳни поклаш ва бойликка, ҳазз-ҳузурга бефарқ яшаш инсоннинг яққа ўзига, унинг мужоҳадларига боғлиқ деб билади. Ким хушбахт яшашни истаса истаклари, эҳтирослари ва ижтиҳодларини ўзи идора қилиши зарур. Ҳаётимиз — худо тухфаси, аммо қандай яшаш бизнинг эркимизда. Бизни иллатларга ботирган душман, аду ўзимизнинг ичимиздадир. Ушбу ёвуз кучни фақат ўзимиз ичимиздан қувишимиз, ахлоқимизни тузатиб, уни маҳв этишимиз мумкин. Эзгулик — табиатимизга монанд, иллатлар — руҳимизга ёт. Ҳайратли томони шундаки, кўпчилик табиатига монандга эмас, руҳига ёт иллатга эргашади. Шунинг учун, ҳар бири киши табиатга монанд сифатларини асраши, табиат инъом этган туйғу ва ақлу идрокни мукаммаллаштириши керак. Ўзи қодир ишни худодан сўраш ожизликдир; „худо сенинг ёнингда, сен билан, сени ичингда“. „Ичимизга илоҳий руҳ жо, у барча яхши ва ёмон ишларимизни кузатиб боради; биз у билан қандай муомалада бўлсак,

у ҳам бизга шундай муомала қилади. Ҳар бир чин олижаноб киши худога дахлдор, унинг ичида муабббад яшайди“. Ушбу муаббадни туйиши учун киши ўзига ўзи қулоқ тутмоғи, ўзи билан ўзи суҳбат қурмоғи лозим. Етукликни ўзидан излаб тополмаган уни маҳдудотдан излаб тополмайди. Сенека шо-гирдини ўзини ўзи ўрганишга, гоҳо ўзини ўзи беаёв танқид қилишга чақиради. Бу ўткинчи дунё лаззатларига бефарқ қолишни тарбиялайди.

Фоний дунё лаззатларига ва жиҳозларига меҳр қўйган кишини мавҳум келажак титроққа, кўрқувга солади. У ушбу лаззатлар ва жиҳозлардан маҳрум бўлишидан вайло кўтаради; у ўлим табиий ҳол экани билан ҳеч чиқишолмайди. Ўлим унга адолатсизлик, зўравонлик ва ёвузлик бўлиб туюлади, у бор кучи билан уни енгишга, ҳатто маҳмасада умри-ни неча кунга, дақиқага чўзишга интилади. Ўлимдан қочиш беманиликдир, албатта. Лекин унинг муқаррарлигини била туриб ғамга ботиш янада бемаъниликдир. Стоиклар ўлимни мағрур қарши оладилар; улар учун ўлим эмас, ўлимнинг борлигини унутиш аянчли. Ким ўлимнинг борлигини унутса, у етуклик борлигини ҳам унутади; ҳаёт ўлимдан қочиш учун эмас, етукни топиш учун берилган. „Мавҳум келажак олдида кўрқувга ботмай десанг уни келиши муқаррар нарса деб бил; борлиқда содир бўлмайдиган нарса, ҳодиса йўқ, ён-атрофимиз тасодифларга тўла, ким уларнинг рўй бери-шини табиий ҳол деб қабул қилмаса, у мавҳум келажак олдида титроққа тушишдан қутулолмайди... Сукрот одам-ларни ўлим ва зиндон азоби хавfli эмаслигини кўрсатиш учун маҳбасдан қочиш таклифини рад этиб заҳар ичган. Му-дай эса қўлини оловга тикқан. Куйдиришлари сенга азоб беради, шубҳасиз, лекин ўзингни ўзинг куйдириш янада азобдир... Тарихда ўлимдан ҳазар қилган қаҳрамонлар кўплаб топилади, аммо ўз иллатларингни енгиш ҳам чин қаҳрамонликдир“. Ўз иллатларини билган ва уларни енгган ўлимдан кўрқмайди; ўлим руҳимизни қийнайдиган азоблар-дан бири эмас, у охирги азобдир. Файласуф стоиклар анъа-насини давом эттириб ёзади: „Базму зиёфатлардан ошқо-зон бузилади, ичкиликбозликлардан томирлар қотади ва тит-райди, шаҳватдан қўл, оёқ, бўғимлар заифлашади. Мен қашшоқлашсам, демак, кўпчиликка қўшиламан, бадарға қилинсам, борган жойимни макон биланам, занжирбанд

қилсалар — ташвиш нега? Ахир мен ҳозир ҳам занжирбанд эмасманми? Табиат мени ўз танамга банди этиб қўймаганми? Мен ўламанми? Демак, мен энди хаста бўлмайман, занжирбанд қилинмайман, ўлим хавфидан холиман“.

Умуман ўлимни табиий ҳолдек кутиб олишга даъват стоиклар фалсафасидаги бош ғоялардан бири ҳисобланади. Унга кўра, киши туғилганидан ўлим томон боради, гўдаклик, ўсмирлик, ёшлик, қарилик ягона ҳақиқат — ўлимга элтади. Умрини хушбахт ўтказмоқчи бўлган киши эса ҳаёт кувончларига ҳам, ўлим кўрқувларига ҳам бефарқ яшайди, ўлим мубарро руҳни безовта қилолмайди. Донишманд ўз қисматида қочмайди, ҳаётини охири келганида тарк этади. Ҳаётдан қочиш бошқа, уни тарк этиш бошқа; биринчиси — руҳнинг заифлиги, иккинчи буюк борлиқ ҳукмидир. „Яшаш эмас, муносиб яшаш муҳим; эрта ўласанми ёки кейин — аҳамияти йўқ, яхшилик билан яшадингми ёки ёмонлик билан мана — нима зарур“.

Икки минг йил олдин битилган ушбу насойиҳлар — насихатлар мозий қаъридан эмас, маънавий-ахлоқий етуклик излаётган замондошимиз қалбидан чиқаётган даъватлардек эшитилмайдими?..

„У ЯШАДИ!“

(Иккинчи мақола)

Инсон учун энг қимматли нарса вақтдир. Хоҳиш ва ҳаракат бўлса, ҳамма нарсани топиш ёки қўлга киритиш мумкин, лекин ўтган вақтни орқага қайтариб бўлмайди. Олтимишдан ошган Сенека ўкинч билан ёзади: „Вақтимизнинг маълум қисмини куч билан тортиб оладилар, маълум қисмини ўғирлайдилар, энг аянчлиси эса вақтнинг ўз бефарқлигимиз туфайли йўқолганидир. Ҳамма нарса бизга бегона, якка вақт бизники“. „Вақтни асра ва тўпла“ деб маслаҳат беради файласуф ёш шогирдига.

Вақтни асраб ва тўлаб бўладими? Сенеканинг ўзи ҳам бунга эриша олмаган. Бу ўринда ҳурликка интилган донишманд руҳи билан унинг алғов-далғовларда кечган умри ўртасида зиддият борлиги кўзга ташланади. Аламга тўлган қалби файласуфни беаёв сўроққа тутаяди. Нима учун, ким учун яшадинг? Нима топдинг, нима йўқотдинг? Топганинг йўқотган-

ларинга арзийдими? Шунча обрў-эътибор билан нега дилинг ҳамон безовта?

Бир онга эҳтирослардан, ўткинчи алдоқлардан холи бўлиб боқий руҳни кўришни орзу қилганмисан? Ахир ҳамма, ҳамма-миз Боқий олдига жавоб бергани бормаймизми? Фоний дунёда яшаш кишининг қисмати экан, безовта руҳга нажот қайда?...

„Эртанги кунга банди бўлмай десанг, — деб ёзади Сенека — бугунни қўлдан берма“. Ҳар кунни гўё охириг кундек яшаш даркор, чунки ундан кейин нима келади ҳеч ким билмайди.

Бугуннинг ҳикмати эса қалбингни ноўрин безовта қиладиган нарсалардан асрашдадир. Оламгардлик қалбингни оҳваш қилади, дуч келган китобни ўқиш онгингни чалғитади, дилингни булғайди. Жоҳил, ғофил билан суҳбат руҳингга озор етказди, амвол, давлат орттириш боқийни ёдингдан қувади, чоп-чоплардан умринг бошқаларнинг айшига исроф кетади, охир натижада ўзингга-ўзинг ёвга айланасан. Бир жойда муқим яшаш, буюк ақллар яратган китобларни мутолаа қилиш, хушахлоқ билан суҳбат қуриш, бойлик орттиришга меҳр қўймаслик керак. Кўпни билган эмас, керагини билган оқил, кўпдан қалбга кўп ташвиш келади, кераги эса дилни нафислаштиради. Ўзига ўзи дўст бўлолмаган, ўзгага дўст бўлолмайди; ўзи хушахлоқ бўлмаган ўзгадан ахлоқ талаб қила олмайди. Безовта Руҳга нажот -ўзингда. Ҳеч нима, ҳеч ким умр бўйи сенга содиқ қололмайди, йиққанларинг бир куни емирилади, қулайди ёки қадрини йўқотади; дўсту ёрларинг бир куни сени ташлаб кетади ёки мангуга тарк этади; ёв аҳд қилса, мулкингни, юртингни талайди, хотинингни, болаларингни ўлдиради; хўш, шундай бўлмаслигига ким кафолат беради? — Ҳеч ким. Демак, муаббад нарса йўқ. Бундай йўқотишлар табиий ҳол деб билган кишигина „Ҳеч нарса йўқотмадим, барча топганларим ўзим билан“ (Стильпон) дея олади. Шундай экан нималарнидир ортираман деб чопишлар, кимларгадир ёқаман деб риёкорликлар, ўзини ўзи алдашлар нечун? Инсон учун бир нарса муаббад ва муқаддас — у руҳдир. Боқий руҳиятдир. Агар дилингни бошқалар тортиб олиши, йўқ қилиши мумкин нарсалардан ажраш хавфи безовта қилса, ҳаётда сен ўткинчи эҳтиросларга муте яшашдан ўзга қадрият тополмабсан. Дунёни мукамал кўрмоқчимисан, аввал ўзинг мукамал бўл. „Эсингда бўлсин, Луцилий, ўзини барчадан хушбахт билмаган, ҳатто у дунёга эгалик қилса-да, хушбахт бўлолмайди“.

Масъудлик ҳис-туйғуси дилга мудом ҳамроҳ бўлиши зарур, ана шунда киши оломон хоҳишларидан устун турадиган, иллатлардан холи Буюк Боқийга талпиниб яшайди ва ундан саъд топади. Тўғри, вақт ҳамма нарсанинг устидан ҳукмрон, унинг беаёв ҳукмига итоат этмайдиган киши, нарса йўқ. „Ўзим билан баробар тикланган, менга тенгдош уйнинг, — деб ёзади файласуф, — деворлари нураб, хароба ҳолига келибди“. Унингдек мен ҳам қаридим, тиззамдан малор, белимдан қувват кетган. Қаерга боқмай, ҳамма нарса қариганимга ишора қилади. Майли, қариликни очиқ кучоқ билан қарши олайлик, у ҳам, агар ундан фойдалансак, завқ беради... Чунки неъматлар кам қолганида қадрли туюлади. Ёш қалб ҳам, қари ҳам ҳали тирик экан етук Рухга интилиб ҳаётдан маъно топади. Ҳикмат, донишмандлик умрнинг қисқа ёки узунлигида эмас, Боқий руҳга монанд яшашдадир.

Ўзини ўзига итоат эттиролган, вақтни ҳам ўзига итоат эттиролади. „Ким эртанги кунни бежавотир қутласа, у барчадан бахтиёр, чунки у ўзига ўзи мансубдир. Ким ўзига ўзи мансуб эмас, у ўзгаларга мансубдир“.

Кўриниб турибдики, Сенека бир томондан тақдири азални тан олади, иккинчи томондан инсонга, унинг маънавий-руҳий кучига, ижтиҳодларига ишонади. Унинг фикрига кўра, маҳдудотда одам қалбини иллатларга ботиришга шай сабаблар, важлар кўп. Ҳаётнинг номукамаллиги, дилозорликлар, нафс ва шаҳват, атроф тўла тасодифлар кишини тинмай безовта қилиб туради. Эҳтироссиз эса киши йўқ, шу боис киши гоҳо ўзини, ўзлигини ҳам унутади.

Ушбу сабаблар, важлардан мутлақ халос бўлиш мушкул. Сенека ўз қаҳрамони олдига жуда мушкул вазифа қўяди — „Ҳаёт изтиробларига бефарқ қол. Бизни мудом ё ҳозир, ё келажак ёки уларнинг иккаласи изтиробга солади. Изтироблар кўпинча ваҳима натижасидир; ваҳима эса мавҳумликдан туғилади. Буюк Боқийга интилмайдиган қалб учун ҳозир ҳам, келажак ҳам мавҳумдир, демак, унга ҳаёт изтиробдир“. Ҳозирда ҳам, келажакда ҳам содир бўладиган нарсаларни мағрур кутиб олишга киши шай туриши даркор. Ниманинг рўй бериши зарур бўлса, у рўй беради; нима ўтиб кетган бўлса, у табиийдир. Ҳаёт — у ёки бу нарсаларнинг рўй бериши муқаррар макон, фақат осуда, мағрур ва Буюк Боқийга ишонган қалбгина ҳаётни тасодифларга тўла деб қабул қилади,

рўй берадиган воқеалардан ажабланмайди, ноўрин жунбушга тушмайди, вайло кўтармайди. Тасодифлардан фожиа яшаш заиф қалбларга хос; ҳаётнинг бешавқатлигини кучли қалб эгалари мағрур енгади.

Сенека назарида изтиробларга бефарқ, ўткинчи истаклар ва эҳтирослардан холи яшашни фалсафа ўргатади. Ким хушбахт яшамоқчи бўлса, ушбу донишмандлик илмини эгаллаши зарур.

Истиғно яшамоқчи бўлган фалсафадан шон, мансаб, тўла хушбахт яшашни истайдиган қалб эса муҳтожликлар, таҳқирлар ва аламлардан қўрқмай ҳикмат, етуклик қидиради. „Фалсафа оломонга намоийш қиладиган айёрлик ўйини эмас... У вақтни, кунни хуш ўтказиш учун эрмак ҳам эмас, фалсафа қалбни чиниқтиради ва тарбиялайди, ҳаётни тартибга солади, хатти-ҳаракатларни бошқаради, нима қилиш мумкин, нимадан сакланиш кераклигини ўргатади, усиз дилда дадиллик ва ишонч йўқ...“.

Кимдир „тақдир азал“ — ҳақиқат, дунёни илоҳий куч бошқараётган бўлса, фалсафага ҳожат борми, деб сўраши мумкин. Тақдир тартибларини, илоҳий куч ҳукмини ўзгартиришга инсон, унинг ақлу идроки қодир бўлмаса, фалсафа сафсатага айланмайдими? Сенека ушбу саволларни қўяди, афсуски, уларга жавоб бермайди. Унинг, „Фалсафа илоҳиётга ихтиёрий итоат этишга, тақдирга қатъий қарши туришга қувват беради, тасодифларга, беқарорликка чидашга ўргатади. Қалбингда фалсафага бўлган жўшқин ишонччи сўндирма, энди у руҳинг доимий ҳолати бўлсин“, деган ўғитлари тавталогияга монанддир.

Пок руҳни, унинг соф табиатга монандлигини туйиш беқиёс роҳат, ҳузурдир. Бундай руҳ нафақат ақлдан, ҳатто ҳаётдан ҳам ўзиши зарур. Унинг олдида кўпчиликни ваҳимага соладиган ўлим — ҳеч нима. Бироқ, кўпчилик ўлим муқаррарлигини била туриб, ҳаётга жон-жаҳди билан ёпишади, умрини чўзиш учун ҳар қандай қабихликка, ёвузликка ва нопокликка тайёр. Одам аслида туғилганидан ўлим томон боради, умрнинг ўтган ҳар бир дақиқаси ўлим томон ташланган қадамдир. Демак, ўлим — табиий ҳол; ҳаётни чўзиш табиат қонунларига зиддир. Табиат — Буюк Боқий мутлақ йўқлик эмас, балки ҳаётни янгилаш тарафдоридир. Ким унга қарши чиқса, у янгиланишга ҳам қарши; турғунлик муқим-

ни вақтинча асраса-да, янгилашишга тўғаноқ бўлолмади. Ҳалим энг қудратлиларни ҳам йиққан, шунинг учун киши ўлимни „довюраклик билан қарши олишга ўзини тайёрлаб бориши лозим“.

Асарда турли талқинларда ифода этилган яна бир асосий ғоя инсонда бойлик тўплашга нафрат уйғониш, шу тариқа унинг руҳини ахлоқий покликка, етукликка етаклашдир. „Кулбамизга кирган йиққан идишларимиздан эмас, — деб ёзади у, — биздан ҳайратлансин. Лой идишдан кумуш идишдек фойдаланган буюк бўлганидек, кумуш идишдан лой идишдек фойдаланган ҳам ундан кам буюк эмас. Бойлигидан етуклик йўлида фойдалана олмаган руҳан заиф кишидир“. Кишини йиққан нақди эмас, руҳий, ботиний олами, мужоҳадлари буюк қилади. Қимматбаҳо нарсалар нигоҳни қувонтиради, лекин руҳ ботиний бойликдан баҳра олади. Руҳи заиф киши мудом эртанги кунга, нақдига, ошна-оғайниларига умид қилади. Умид, Сенека талқинига кўра, дилни кўрқувдан сақлайди; у ҳаётни таҳликага солиб, руҳни маҳв этмоқчи бўлади. Инсонни нималарнидир кетидан чопишга, нималардандир нажот излаб яшашга мажбур қилади, ушбу чоп-чоплар эса унинг дилини ҳам, вужудини ҳам ҳаётдан бездиради. Лекин инсон ҳаёт ташвишларига берилмай яшай оладими? Йўқ. Ҳаёт ичида туриб унинг ташвишларига бифарқ бўлиш мумкинми? Йўқ. Валек бугун Буюк Боқий бахш этган нафис туйғуларни топтаб, оломон тарих саҳнасига чиқмоқда. У Цицерон айтганидек, „томоша ва нон“ талаб этмоқда. Майдонлар гладиаторларга тўла; оломон истагини қондиришга шай жоҳпарастлар эрксиз, қувватсиз, кимсасиз кулларни жангтоҳларга ҳайдамоқда. Илгари олишувда раҳмдиллик бош хислат эди, энди унда қирғин-барот ҳукмрон. Яланғоч гладиаторлар тиф билан бири-бирига ташланади, тўкилган одам қонидан эса оломон шод. Майдонда ўлим кезади: ё сен ўлдирасан, ёки сени ўлдиришади; бугунги голиб эртага ўлимга маҳкум. Мана Рим оммаси ҳузур оладиган томоша! „Оломондан бад душман йўқ. У сени иллатлари билан заҳарлайди, бад сифатларини сенга юқтиради... Руҳи заиф ва эзгуликда барқарор турмаган киши оломон томон осонгина ўтиб кетади. Ҳатто Сукрот, Катон ва Лелий ҳам ҳар томондан ёпирилиб келган оломон иллатларидан ўзини асраб қолмаган бўларди. Иложи борица, — деб маслаҳат беради донишманд шогирди-

га, — ўзинг билан бўл, ким сени яхши қилса, у билан вақтингни ўтказ; кимни эзгуликка буролсанг, уни ўзингга яқинлаштир“.

Руҳ, айниқса донишманд руҳи кўп нарсаларга эгалик қилишга эмас, кўп нарсаларни аниқлашга, боридан рози, йўғидан шод яшашга интилади. Буни ҳамма эмас, балки маънавий етукликка талпинувчи қалбгина туяди, шунинг учун бундай қалб мудом яққадир. „Майли, донишманд аҳад бўлсин, унга ўзидан бошқа ҳеч ким керак эмас“.

Маълумки, стоицизмда фақат ўзига ишониш, ўзининг руҳий оламидан мадад, таянч қидириш кенг тарқалган. Сенека ҳам ушбу анъанага таянади, аммо у донишмандга ўзидан бошқа ҳеч ким керак эмас, деганида квиетизмга берилиб маҳдудотни инкор этмайди. „Яшаш учун кўп нарса зарур, — деб таъкидлайди у, — шу жумладан, дўстлар, биродарлар ҳам. Хушбахт яшаш учун эса нафақат тақдирдан ҳазар қиладиган юксак ва соғлом руҳ керак. Донишмандга аҳадлик яшаш учун эмас, масъуд яшаш учун зарур“.

Файласуф „ўзинг билан бўл“ ўғитини мутлақ ижобий ҳол ҳисобламайди. Агар у оқил киши учун фойдали бўлса, ғофил кишида эса бад сифатларни авж олдиради. Оқил аҳадликда, ўзи билан суҳбат қурганида айб, қусурни ўзидан қидиради, ғофил эса — маҳдудотдан; оқил ўзини ўзи танқиддан нажот кутади, ғофил эса бир ҳамла билан маҳдудотни маҳв этишни истайди; оқил учун аҳадлик мукамаллик йўли, ғофил учун эса такабурлик воситасидир. Оқилнинг аҳадлиги, ўзи билан ўзи суҳбати ҳаёт ва одамлар устидан худога шикоят қилиши, фисқу фасодга берилиши ёки худодан бирор нарсани сўраши эмас. Донишманд ўйларидан мудом худо, амалларидан мудом одамлар хабардор. „Сени қалбингда ҳали, Луцилий, донишмандлик ҳам, худо ҳам жой олмаган. Шунинг учун сен одамлар билан гўё худо кузатаётгандек яша, худо билан эса гўё одамлар тинглаётганидек гаплаш“. Бошқа бир жойда Сенека ушбу фикрини тўлдиради: „Ўзинг учун яшамоқчимисан — бошқалар учун яша“. Кишини маҳдудотга, жамиятга боғлаб турган ушбу ип узилса, у жарликка қулайди, ундан на чиқиш бор, на қутулиш. Ҳа, аҳадлик, зоҳидлик кимгадир фариштадек беқусур, беайб яшаш усули бўлиб кўринади; дунё сендан беҳабар, сен — дунёдан, руҳингни ҳеч ким, ҳеч нарса безовта қилмайди. Хўш, кейин-чи?!

Ахир отаётган тонг Табиат — Буюк Боқийнинг улуғворлиги ҳақида фикр уйғотмаса, дўстинг ёки қўшнинг қайғулари изтиробга солмаса, фарих чеҳра табассумидан сир, куй топмасанг, тўплаган ҳикматларинг кимга керак? Ҳаёт — тошқин дарё, у сени қайси томонга оқизиб кетишини билмайсан. Умр ушбу тошқин дарё қўйнида оқиб кетаётган — бир хас, чўп, мангулик қўйнида — бир нуқта. Ушбу умрни сермаъно қилиш руҳинг амрида, сени кишилар учун яшай олишингдир. Аммо барча иллатлар ён-атрофингдагилардан юқишини унутма. Табиий офатлар ҳаётингга камдан-кам хавф солади, ҳатто улар нималигини билмаслигинг ҳам мумкин, бироқ ноқислардан юқадиган иллатлар ҳар қадамда, ҳар онда сени таъқиб этади. Шунинг учун „Кишилардан келадиган хавф ҳақида ўйла, лекин улар олдидаги бурчингни унутма; биридан эҳтиёт бўл, сенга зарар бермасин, иккинчисига ўзинг зиён етказма“.

Ёш ақл ўзидан ўзи ноқисликдан халос бўлолмайди; унга намуна, идеал керак. Эгри чизиқ чизгич билан тўғирланади. Бироқ идеал кўп бўлмайди; ким ўзига, ахлоқини яхшилашга намуна тополса, у чин саъддир. Агар киши ахлоқини гўзал қиладиган идеал тополмаса, унинг қалбини иллатлар чулғаб олади; бсадад денгизда кемани ўзига чорлайдиган маёқ зарур, акс ҳолда у бир кунимас бир куни адашиб, сув қаърига ғарқ бўлади. Ҳар бир алфозини, ҳар бир амалини идеали кузатиб турганини унутмаган қалбгина адашмайди...

Сенеканинг мактублари аслида келгуси авлодларга қаратилган, уларда серғалва, аммо ибратли ҳаёт кечирган, инсон қалбининг маҳобатли, улуғвор нарсаларга ташналигини туйган донишманднинг ўйлари, истаклари, ўғитлари-насоийҳлари ифодаланган. Файласуфнинг зўравонликка нафрати ва ўлимга тик бориши сукротона ҳикматга эга. Жоҳил Нерон айбсизлигини била туриб, устози Сенекани ўзини-ўзи ўлдиришга ҳукм этади. Етмиш ёшга чиққан, жисмонан заиф, аммо руҳан дадил файласуф стоикларга хос тарзда аввал қўл, кейин сон, охирида тизза ости томирларини қирқади. „Узоқ яшашинг — қисматингдан, хушбахт яшашинг — қалбингдан... У узоқ яшадими деб сўраш зарурми? У яшади! У

келгуси авлодларга ўзидан хотира қолдирди!“ Ибратли хотира! Ҳурликка, етукликка интилган бир қалб учун шунинг ўзи етарли эмасми?

Адабиётлар

1. Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. — Кемеровское книж. изд-во., 1986.
2. Хрестоматия по истории философии. -М.: „Гуманитарское изд. Центр Владос“, 1997.
3. Рассел Б. История западной философии. — Новосибирск, Изд. Новосибирского ун-та, 1999.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМНИНГ „ОТА“СИ

Кўпгина буюк ижодкорлар каби Жан Поль Сартр ҳам мураккаб ва зиддиятли қалб соҳиби бўлган. Шу боис у турли эътиқод ва мақсадлар билан яшаган, гоҳ эрк истаб, гоҳида эркидан кечиб, баъзида илоҳий бир куч таъсирида худони тан олиб, баъзан эса бу ишончдан тониб, ҳаётдан маъно ахтарган қаҳрамонларига ўзини қиёслаган. Бу ҳақда: „Мен бутун вужудим билан улардан яралганман, улар эса — Худодан. Бироқ мен Худога ишонмайман, менинг кимлигимни энди ўзинг топ“, деб ёзган. Дастлаб протестантлик ва католиклик руҳида тарбияланиб, кейинчалик атеизмга эътиқод қўйган, марксизм ва нигилизмни ўрганиб, сўнгра экзистенционал гуманизм тарғиботчисига айланган, Гуссерль ва Хайдеггер каби файласуфларга эргашиб, „субъектнинг реаллиги ва реалликнинг субъективлиги“ни асослашга интилган, фалсафий муаммоларни бадий тасвирларга, бадий мавзуларни эса фалсафий мулоҳаза ҳамда қарашларга сингдирган, ўзи айтганидек, ранг-баранг, универсал билимларни ифода этиш учун беором изланишларга „маҳкум этилган“ ижодкорнинг ўзи ҳақидаги аччиқ, лекин ҳаққоний баҳоси шундан иборат. Ўзига нисбатан шундай шафқатсиз муносабати учун Европа уни гоҳо улуғлаб кўкка кўтарди, гоҳо эса ерга уриб, бутунлай рад этди, асарларини баъзида қунт, баъзида шубҳа-гумон билан ўқиб-ўрганди. Албатта, ақлидрок ва тафаккур сарҳадларини анъанавий ёндошувлардан халос қилишга уринган, бутун истеъдодини шунга сарфлаган шахсни тушуниш, англаш осон эмас.

Маълумки, ижодкорга авваламбор руҳий эркинлик зарур. Унинг учун қолган масалалар одатда кейинги ўринда туради. Шунинг учун „Одам — эркин яшашга маҳкум“ деган фикр Сартр асарларида бош ғоя даражасига кўтарилган. Модомики, инсон азалдан эркин яшаш учун яратилган экан, нега у бутунлай эркин бўлолмайди? Бунинг боиси шундаки, эркин яшаш инсондан катта масъулиятни талаб қилади. Мутеликда яшашга ўрганган кишилар бирон бир топшириқни адо этишни масъулият деб тушунади. Лекин аслида улар на ўзи, на инсоният олдидаги жавобгарликни ҳис этади. Ижодкор эса ҳар бир сўзи учун масъул бўлмоғи лозим. Ана шу масъулият унинг руҳиятидаги эркинликни оқлайди, яъни

эзгуликка хизмат қилдиради. Масъулиятни унутган заҳоти унинг руҳиятидаги эркинлик маънисизликка айланади. Чунки ижодкорнинг ҳар бир сўзи инсон қалбини забт этишга қаратилган. Қалб эса ўта нозик, уни эзгу ҳисларга ошно қилиш ҳам, ёвуз ниятларга тўлдириш ҳам ҳеч гап эмас. Бу чегаралар бир-бирига жуда яқин эканини ҳақиқий санъаткор яхши билади. Шу боис у мудом изланишда, хавотирда, зиддиятли туйғулар тўфонида яшайди. Камдан-кам ижодкор бундай азоблардан маъно топади. Сартр бу маънони руҳий эркинликда деб билади. Ёзувчи — иккинчи жаҳон уруши даврида „қаршилик“ ҳаракатида қатнашгани учун Франциянинг олий нишони „Фахрий легион“ ордени билан тақдирланади. Бадиий-фалсафий асарлари учун эса халқаро Нобель мукофотига сазовор бўлади. Лекин ижодкор ўз эътиқодида қатъий туриб, „Мен шон-шуҳрат эркимга халақит беришини истамайман“, деб мукофотлардан воз кечади.

XVIII аср фалсафасида ҳам, Сартрнинг фикрига кўра, моҳият мавжудликдан олдин келади деган ғоя яшаб қолаверади. Дидро ва Вольтер каби файласуфлар барча инсонларга тааллуқли „умумий инсоний табиийлик“ мавжуд деб билган. Кант, фалсафасида инсоннинг моҳияти унинг тарихий мавжудлигидан олдин пайдо бўлиши ҳақида фикр юритилади. Экзистенциализм эса, мавжудлик моҳиятдан олдин келади, унинг қандай бўлишини белгилаб беради, деб ҳисоблайди. Чунки олдин одам пайдо бўлади, шундан кейингина у ўз моҳиятини намоён этади. Сартр бу масалага атрофлича тўхталиб, „Одамзот ўзини ўзи қай даражада шакллантира олса У шу даражада инсон“, дейди. У инсонда умумий инсоний табиийлик йўқлигини, унинг ўзи ўзича мавжуд бўлишини таъкидлайди. Бу эса инсонга масъулият юклайди. Ўзини ўзи шакллантира олиш ҳам ана шу масъулиятга боғлиқ. Бинобарин, мавжудликнинг тақдири инсон қўлида. Бордию инсон ва борлиқ илоҳий яратиқ бўлса, улар ўртасида бевосита боғлиқлик бўлиши, дунёдаги ёвузликлар, дилозорлик ва қирғинлар учун яратганнинг ўзи жавоб бериши вожиб эди. Бу эса аслида инсоннинг ҳаёт учун масъуллигини инкор этиш, унинг гуноҳларини оқлаш ва охир-оқибатда уни эрксиз ва ҳуқуқсиз махлуққа айлантириш билан баробардир.

Немис файласуфи Фридрих Нисшенинг даҳриёна ҳайқирғини Европада тинглайдиган ақлли одам топилмаган. Фай-

ласуф умрининг охириги ўн йилини телбахонада ўтказгани учун унинг сўзларини ҳеч ким жиддий қабул қилмаган. Аммо орадан ярим аср ўтмаёқ Европадаги интеллектуал уйғониш ҳаракатининг пешволаридан бири Сартрнинг ҳам шу масалага қайтиши жамоатчилик ўртасида катта шов-шув уйғотади. Лекин мутеларча яшашга ўрганган кишилар бу ғояни қабул қила олмайди. Уларнинг назарида инсон ҳар куни, ҳар сонияда ўзидан юқори турган илоҳий кучга ҳисоб бериши шарт. Акс ҳолда у хом сут эмган бандалигига бориб, нафақат ўзини, ҳатто бутун борлиқни барбод қилиб юбориши ҳеч гап эмас. Шунинг учун инсонни борлиқда якка ва назоратсиз қолдириб бўлмайди. Чунки борлиқ учун энг катта хатар — тобелик эмас, ўзбошимчалик ва анархиядадир.

Инсон ҳис-туйғу ва эҳтиросларга, онгу тафаккурга эга. Шунинг учун у ўз билими, қарашларидан ташқаридаги нарсаларни тасаввур қилолмайди. Шу билан бирга, у бошқалар ҳам шундай субъектив ҳолатда эканини ҳисобга олмасдан яшай олмайди. Айнан шу нуқтада инсон масъулияти бошланади.

Муқаддас китобларда зикр қилинишича, Иброҳим пайғамбар ўз ўғлини худо йўлида қурбон қилиши зарур эди. Фаришта бу ҳақда хабар берганида, ул зот ҳеч иккиланмай ўғлининг бўғзига пичоқ тирайди. Чунки у ўзини Худо олдида масъулиятли деб билади. Сартрнинг талқинича, Иброҳим пайғамбар назарида, ҳаёт ва борлиқнинг яккаю ягона ҳукмдори — Худодир. Мабодо ўз қилмиши ва келажак учун масъул бўлганида, деб ҳисоблайди файласуф, у ўғлини, ўзининг эркин яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилган бўларди, албатта. Самодаги олий ва мукамал зот олдидаги масъуллик кишини ердаги гуноҳкор бандалар олдидаги масъулиятдан халос этмайди. Сартрнинг хулосаси шундай. Худони тан олмаган адибнинг бундай қарашларини тан олмаслик, улар билан тортишиш мумкин. Бироқ биз учун аввало Европа буюк адиб ва файласуф сифатида эътироф этадиган ижодкорнинг кимлиги, унинг қарашлари моҳиятини билиб олиш муҳимдир.

Файласуф насроний қадрият ва анъаналарни, умуман, кишилар ҳаётини бошқаришга даъвогар ахлоқни инсон эр-кига мос келмайдиган ҳодиса сифатида баҳолайди. Чунки „Нима қилишингизни сизга ҳеч қандай умумий ахлоқ кўрсата

олмайди, дунёда бундай нишона йўқ“. Агар шундай ахлоқ ва нишона бўлганида борми, инсоннинг хатти-ҳаракати ва эрки уларнинг доирасидагина мавжуд бўларди. Нафақат ҳақиқий эркинлик ва ижодкорлик тарафдори бўлган одам, балки ўз манфаатларига эга ҳар қандай киши ҳам бундай тартибга кўниқолмайди. Масалан, ахлоқ одам ўлдириш, бировнинг хотини ва молига кўз олайтириш, зулм-зўравонлик қилишни қоралайди. Лекин амалда айнан шу иллатлар инсоннинг ҳаёт тарзига, атрибутига айланиб кетмайдими деган саволни ўртага ташлайди Сартр. Инсон бу дунёда ўз ҳолига ташлаб қўйилган экан, қайси ахлоқни танлаш, унга амал қилиш ёки амал қилмасликда у эркин бўлмоғи лозим, дейди адиб. Жумладан, насроний ахлоқи, анъана ва қадриятларига риоя қилиш ёки қилмаслик ҳам одамларнинг ихтиёрида, бироқ бундай танлаш, эрк учун аввало одамнинг ўзи масъул. Кўриниб турибдики, файласуф эркинликни масъулият ҳисси билан боғласа-да, уни мутлақлаштиришга мойил. Ёзувчи, одамзодга ишониб бўлмайди, чунки у — эркиндир, деб таъкидлайди. „Мен одамнинг эзгуликка, ижтимоий фаровонликка интилишига ишонганим ҳолда, ўзим билмаган кишилардан умид қилолмайман. Чунки улар — эркин, улардан умид қилишимга асос бўла оладиган умумий инсоний табиийлик йўқ... Дўстларим менинг ишимни мукамал даражага етказишига ҳам ишонмайман, чунки улар ҳам эркин. Ўртага нима билан шуғулланишини фақат уларнинг ўзи ҳал этади“.

Эркинликни бу даражада мутлақлаштириш натижасида беихтиёр кўпгина саволлар туғилади. Авваламбор, эркинлик шахснинг кечаги ҳаётидан бошқача кечадиган ҳодисами? Эркинлик фақат шахснинг иродасини ифода этадими? Бу ҳолда инсониятни бирлаштириб турган умумийлик нима бўлади? Шахс эркини мутлақлаштириш жамиятда ўзаро низо ва рақобатни, ҳар кимнинг ўз манфаати учун курашишини, пировардида эса анархизмни авж олдирмайдими?

Сартр, мавжудлик — шахс хатти-ҳаракатларидан иборатдир, деб билади. Унингча, инсон ўзини ўзи намоён қилиш, ўзини ўзи рўёбга чиқариш орқалигина мавжуддир. Шунинг учун у „Ўз ҳаёти ва хатти-ҳаракатларининг йиғиндисидан бошқа нарса эмас“. У ҳолда инсоннинг онги, орзу умидлари, ҳис-туйғулари, турли субъектив ҳолатлари нима бўлади? Ахир, инсон деган мавжудот фақат хатти-ҳаракатлардан ибо-

рат эмас-ку? Масалан, у ухлаб ётганида ҳеч қандай хатти-ҳаракат қилмайди, лекин ҳеч ким уйқуни инсон мавжудлигидан айрича кечадиган ҳолат сифатида қарамайди. Дарҳақиқат, инсоннинг ўзи мавжудлик. Бу мавжудликни эса у маълум бир хатти-ҳаракатлари доирасида исбот этади. Бироқ инсоннинг мавжудлиги ва хатти-ҳаракатлари фақат унинг иродасига боғлиқ эмас, ҳатто одамзоднинг бу дунёга келиши ёки ундан кетиши ҳам унинг хоҳишига қараб қолмаган. Инсон ижтимоий борлиққа, ўтмиш ва келажакка, кундалик тартибларга шундай боғланганки, уни бу воқеликлардан фақат хаёлан озод қилиш мумкин. Шундай тасаввур қилинганда эса уни „инсон“ деб аташга асос ҳам қолмайди. Бундай эътирозларга Сартр қуйидагича жавоб беришга интилади. Баъзилар, деб ёзади у, мени ўз асарларига иродасиз, маслаксиз ва кўрқоқ кишиларни қаҳрамон қилиб олади, шу тариқа тушқунликни тарғиб қилади, деб ҳисоблайди. Аслида бундай кишилар ёзувчи хоҳишича эмас, балки, ўз хислатларига кўра салбий қаҳрамонлардир. Мутлақ ижобий ёки мутлақ салбий қаҳрамон йўқ, ҳаёт инсонлар олдига ҳар дақиқада янги-янги муаммоларни кўядики, киши уларни вазиятга ва ўз ирода кучига қараб счади. Шунинг учун ҳам ҳар кимнинг қисмати, тақдири ўз қўлида. Инсоннинг онгли ва жонли мавжудот эканини кўрсатувчи мезони — унинг хатти-ҳаракатларидир. Тўғри, бу хатти-ҳаракатлар субъективлик натижасидир. Декарт ҳам „Фикрляпманми, демак, мавжудман“, деганида шунга ўхшаш қарашни илгари сурган эди. Субъективлик — киши мавжудлигини исботловчи ҳақиқатдир. Ҳаётда бундай ҳақиқатлар бўлиши учун аввало мутлақ ҳақиқат бўлиши зарур. Мутлақ ҳақиқат, Сартрнинг таъкидлашича, инсоннинг хатти-ҳаракатларидир. Инсон хатти-ҳаракатлари орқали борлиқ билан бевосита алоқа ўрнатади. Мутлақ ҳақиқат унинг ҳақиқий бойлигидир. „Биз, моддий дунёни ҳақиқат деб билладиган материалистлардан фарқ қилган ҳолда, инсон дунёсини хатти-ҳаракатлардан иборат бойликлар мажмуи деб қараймиз ва уни шундай бойликлар мажмуи сифатида яратишни истаймиз, деб ёзади у. Лекин Сартр дунёни алоҳида шахсларнинг субъектив хатти-ҳаракатларидан иборат деб ҳисобламайди. Унингча, ҳаётда „мен бошқалар туфайли мавжудман“ деган қоида амал қилади. Шахс ўз субъективлигини намоён қилиши учун бошқалар қанчалик керак

бўлса, бошқаларга ўз субъективлигини намоён қилиш учун унинг ўзи ҳам шунчалик зарурдир. Демак, жамиятда интер-субъективлик, субъектлараро боғлиқлик мавжуд. Кўриниб турибдики, Сартр, шахснинг ўзига хос субъектив хатти-ҳаракатларини тан олгани ҳолда, уларнинг бошқа субъектив хатти-ҳаракатлар билан мутаносиблигини ҳам қайд этади.

Шахс эркини мутлақлаштириш ижтимоий ҳаёт ва келажакнинг қандай бўлиши ҳақидаги саволга ҳам жавоб беришни тақозо этади. Сартрнинг мулоҳазаларидан маълум бўладики, ҳаёт ўзининг ўзгармас, фундаментал қонуниятларига эга — улар инсоннинг бу дунёда ўз ҳолига ташлангани, унинг мудом бирор амал билан бандлиги, турли муносабатларга киришишидадир. Инсон шунга мувофиқ эркин яшайверади, эркин субъект сифатида ўз келажagini ўзи режалаштиради. Ҳаётнинг фундаментал қонуниятларига асосланган бундай режалар, уларни қайси мамлакат, қайси ирқ вакили тузганидан қатъий назар, барчага тушунарли бўлади. Бу аслида файласуф тасаввур қилаётган ва асослашга интилаётган ҳаёт ва келажак моделидир. У шахс эркини, унинг ўзини ўзи шакллантириш жараёнини ушбу моделга асос қилиб олади.

Бу модел моҳиятидан келиб чиқадиган яна бир масала шундаки, инсон табиий равишда ўзи яратган қадриятларнигина тан олади. Бу масала бўйича Сартр ўз қарашларини бундай баён қилади: „Ҳаёт далилсиз моҳиятга эга эмас. Сиз ўз ҳаётингизни яшамагунча у ҳеч нимани англамайди, ҳаётингизга ўзингиз моҳият бағишлашингиз керак. Қадрият эса сиз танлаган ушбу моҳиятдан бошқа нарса эмас“. Файласуф бу борадаги қарашларини ифодалашда тарихий тажрибаларни ҳам, ижтимоий муносабатлар таъсирини ҳам ҳисобга олмайди, у шахснинг ўзи яратган қадриятларнигина ҳақиқат деб билади. Ижтимоий ҳаёт қонуниятларидан хабардор ҳар бири киши биладики, инсон борлиққа, Нисше ибораси билан айтганда, „тарихга занжирбанддир“. Экзистенциал қарашларни ёқлайдиган файласуф инсонни ҳеч қачон ўзи кўзлаган манзил, эришадиган мақсад деб қарамайди. Чунки инсон шаклланиш ва такомиллашиш йўлини якунига етказган эмас. Агар инсон комилликка эришганида, ташқи оламга боғлиқ ҳам бўлмас, мукамаллик ҳам изламас эди. Номукамаллик — одамнинг қисмати, аммо хайрли қисматидир.

Инсоннинг орзу-ўйи, мақсад-муддаоси ва хатти-ҳаракатлари мудом ўзидан ташқаридаги объектларга қаратилган бўлади. У номукамаллигини бартараф этиш учун ўз қуввати ва вақтини бошқа объектларга сарфлайди. Буни Сартр „экзистенциализмдаги гуманизм“ деб атайди. Аммо файласуф ўзининг асосий ғоясини унутмайди, мавжудлик шахснинг эркида, инсоннинг ўзини-ўзи шакллантиришида, деган қарашда собит қолади. Унингча, инсон тақдирга тан берганида ҳам унинг ёзиғида ҳеч нарса ўзгармайди, одамни унинг ўзидан бошқа ҳеч ким халос қила олмайди...

Ҳар бир қалам аҳлининг ижоди ва ҳаёт мағзини акс эттирувчи асари бўлади. Жан Поль Сартрнинг „Беҳузурлик“ романи унинг ана шундай асаридир.

Дастлабки йиллар Сартр квеитизимга яқинлашади, экзистенциализм ва субъективлик таъсирини ўрганиб, махлуқотни инкор этишгача бориб етади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Сартр детерминизмга, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга қалам аҳли ҳам бевосита жавобгар деган фикрга келади. „Ёзувчи кишилар эрки учун, инсоний эркини қўллаб-қувватлаш ва уни рўёбга чиқариш учун ёзади“. Ушбу фикрни у киноя билан давом эттиради: „Дунё ҳақиқатан ҳам адабиётсиз мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ унинг одамсиз мавжуд бўлгани дуруст эди“. Демак, дунё одамсиз мавжуд экан у сўзсиз, фикрсиз, адабиётсиз ҳам мавжуд бўлолмайди. Эрк эса ушбу қадриятлар, улар орқали эса инсон мавжудлигининг шартидир. „Беҳузурлик“да илгари сурилган ғоялар француз экзистенциализмининг шаклланишига тurtки бўлди. Ҳозир у Фарб фалсафасининг мафтункор оқимларидан бири ҳисобланади.

Худо илк одамни ўтмишсиз яратган. Илк одам тарих нима эканлигини билмайди. Шунингдек, у келажакни билиш имконидан ҳам маҳрумдир. Агар одам келажagini билганида эди, унда ҳаётга ишонч ва қизиқиш қолмасди.

Антуан Рокантен, романинг бош қаҳрамони, иқрор бўлади: „Қалбим турида яширин нарса йўқ, мен вужудим ва ундан енгил пуфакчалардек“ пайдо бўладиган фикрлар доираси билан чегаралаганман. Хотираларимни мен ҳозирдан яратаман. Мен ҳозирга улоқтирилганман, унда қолдирилганман. Беҳуда ўтмишим кетидан чопаман, ўзимни ўзимдан, ҳозирдан халос қилолмайман. Қаҳрамон таъкидига кўра, одам их-

тиёрида ҳозир бор, у ҳозирда яшайди, ҳозирда яшаш унинг қисматиدير. Ўтмиш қуруқ ўй, ундан ҳаёт қуриб бўлмайди, келажак эса мавҳум, мавҳум нарсага интилиш ўз-ўзини алдашдир. XVIII асрда яшаган маркиз де Рольбон тарихини ўрганишга ва унинг ҳаётини тиклашга аҳд қилган Рокантен олдидаги оппоқ қоғозга тикилади. Кейин нималарнидир ёзгандек бўлади, сўзлар сиёҳи қурийди, улар қоғозга сингиб, муаллифдан узоқлашади. Ҳатто сўзлар ва қоғоз уйғун бирликни ташкил этиб муаллиф хаёлига, ўйи ва тасаввурларига қарши чиқади. Бир неча дақиқа олдин ўзи-ўзи учун мавжуд қоғоз ва унга битилган сўзлар ўтмиш қаърига кўмилади. Ушбу ўтмишни ушлаш мумкинми? Умуман, ўз ўтмишингни ушлаб бўладими? Йўқ. „Қандай қилиб, — дейди қаҳрамон ўзига-ўзи, — ўз ўтмишимни ушлай олмаган мен бошқа бировнинг ўтмишини, тарихини тиклашга умид қилишим мумкин?“ У ҳасратда ён-атрофга тикилади: стол, калишлар, ойнақлар, расмлар, пардалар шу онда мавжуд. „Менга ҳозирнинг ҳақиқати, табиати аён бўлди, — деган хулосага келади Рокантен, — у ҳозирдагина мавжуд, ҳозирда йўқ нарса мавжуд эмас.

Ўтмиш бор эмас. У — йўқ, бутунлай йўқ... Энди мен англадим, зоҳиран ҳозир бор нарса мавжуддир, ундан кейин эса... Ҳеч нима“. Қаҳрамон ўтмиш йўқ деган заҳоти тарихини ўрганмоқчи бўлган маркиз ҳам йўқликка сингиб кетади.

Кишилар, тарих воқеалар кетма-кетлигидан иборат, фарзандларимга ҳаётгий тажрибаларимни ўргатиб тарихни яратаман, деб ўйлайдилар, ўзлари топган ҳикматларини ҳақиқатга йўядилар. Шу тариқа янгилик эски тажрибадар орқали талқин қилинади: Ленин Робеспьерга, Робеспьер Цезарга қиёсланади. Аслида бу қиёслар хаёл алдоқларидан бошқа нарса эмас, хаёл ўтмишни тиклай олмайди, ўтмишда мавжудлик йўқ. Одам кун сайин ўзининг бўлгуси мурдасига яқинлашиб, ўхшаб боради. Ҳеч қандай тажриба, хаёл ўтмишни барқарор қилолмайди, улар шу онни нимадир билан тўлдиришга қаратилган сўнги нажот нуқтасидир. Шу тариқа қаҳрамон ёлғиз мавжудликни тан олади. Ушбу мавжудликда йўқ нарса ҳаётга ўз дахлдорлигини, айниқса, шахс ҳаётига мансублигини йўқотади. У Декарт кетидан такрорлайди: „Фикрляпман, демак, мавжудман“ ...Сезяпман, демак, борлиқ мавжуд. Маркиз де Рольбон эса мавжуд эмас, у фикрлашдан, сезишдан маҳрум“.

Рокантен маркиз ҳаётини тиклай олмагач, маҳбубасини, Анни ва у йўлаган мактубни эслайди. Уч йил давом этган яқинлик, меҳр-муҳаббат мавҳумлик қаърига фарқ бўлди. Бир-бирларига нима деган, нималарни тилаган? Қўл ушлашиб қаерларда сайр қилишган бўлса, барчаси ўтмишда қолди. Кейинги тўрт йил, айрилиқда кечирган изтироблари ҳам энди қайтмайди. Қаҳрамон ўз вужудига фақат ҳозир, шу он ҳукмрон эканини ҳис этади, холос. Лекин онгли зот сифатида у ўз ҳаёти, интилишлари ҳақида нимадир дейиши лозим эди, албатта. „Мен мутлақ эркин бўлиш учун ўз вужудимдан бошқа важга эга эмасман“. Бу сўзлардан қаҳрамоннинг нима учун ўтмишни рад этаётгани, якка ҳозирни, мавжудликни тан олаётгани маълум бўлади. Мутлақ эркин бўлиш учун энг аввало ўтмишдан воз кечиш даркордир.

Аслида, бу шахс фожиаси! Фақат ҳозирни, шу онни тан олиб ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам воз кечиш ёки бўлмаса, улардан қочиш ҳеч кимга нажот келтирмаган. Фақат ҳис-туйғуга таянган киши шу ондан бошқасини англашга, идрок этишга қодир эмас, ҳозир унга якка-ю ягона борлиқ, имкон бўлиб кўринади. Ўтмиш ўз ҳолича ўтмиш бўлолмайди, рўй берган воқеалар, кечинмалар, эҳтирослар тўқнашув ҳозирни ўтмишга айлантиради ва ўтмиш реаллик касб этади. Ваҳки, қаҳрамонда ушбу уйғунликни ҳис қилиш йўқ. Натижада унинг ҳаёти ҳам ўз маънисини йўқотади. Буни Рокантеннинг қуйидаги надоматларидан сезиш мумкин. „Мен ўттиз ёшдаман! Мен ўзимга ачинаман... „Мен“ деган сўз мен учун ўз маъносини йўқотди. Яккаман ва эркинман. Аммо бу эркинлик хиёл ўлимни эслатади“. Ахир, мутлақ эркинлик истаб, ўтмишдан кечган, ҳаётдан маъно тополмаган, мавжудликни шу ондан иборат билиб, уни — абсурдга айлантирган кишининг қисмати бошқача бўлиши мумкинмиди? Рокантен ўз ҳаётига ўзи ҳукм чиқаради: „Абсурд — беҳузурлигим калити“. Ўз илдизидан кечиб, шу оннигина ҳис қиладиган киши учун ўтмишни ёдга соладиган ҳар нарса, шу жумладан, севган маҳбубаси ҳам унинг кўнглини айнитади. У учун борлиқ совуқ, ташландиқ, жирканч ва бемағз бир нарсаки, ундан фақат ўлим ёки ўзини-ўзи ўлдириш халос қилиши мумкин. Тўғри, асарда бу ҳақда тўғридан-тўғри гапирилмайди. Бироқ фикрлар ва воқеалар мантиғи шундай хулосага олиб келади. Файласуф беҳузурлик негизини тад-

қиқ этмайди. Мутлақ эрк истаган қалб табиий равишда, нафақат махлуқотдаги номукаммалликларга, худди шунингдек, ўзидаги қусурларга ҳам дуч келади. Гоҳо у ушбу қусурларини ён-атрофдагиларга, ҳаётга ағдаради, бу эса ўша қалбнинг ўзини-ўзи даволашга, ўз қусурларини бартараф этишга тайёр эмаслигини билдиради. Фожиа, шундаки, қаҳрамон ўз субъективлигини намоён қилишга, нимадир қилиб эътиборга тушишга интилади, гоҳо „инсон“, „инсоният“, „инсоний“ деган сўзларни такрорлаб, ўзидаги нафис ва олижаноб туйғуларни сарфлашга тайёр. Аммо жамият унинг ниятларига мутлақ бекфарқдир. У қанча интилмасин, эзгу ўйларга берилмасин, реал ҳаёт уни рад этаверади. Кишининг ўзи жамиятга керак эмас, чунки жамиятнинг шахс ўйлари ва интилишларига мутлақ бегона қонунлари мавжуд. Ушбу қонунлар фирромлик ва ёвузлик, эркни топташга қурилган.

Рокантен севгилиси Аннини кўз олдига келтиради ва қиз билан боғлиқ ниманидир эслашга ҳаракат қилади. Бўлғуси висолдан ниманидир кутади. Улар учрашадилар, бироқ қаҳрамон умид қилган „нимадир“ рўй бермайди. У қизни ҳам, ўзини ҳам юпатишга арзигулик бирор сўз топа олмайди. Унинг олдида висолга интизор қиз эмас, гўё ҳар куни кўравериб нигоҳи ҳам, қалби ҳам безиб кетган, ҳеч қандай жозибаси ва қизиги йўқ бир сураг турарди. „Дунёда бировга бемаъни кўринмайдиган нарсаси йўқ... Беҳузурлик ўткинчи туйғу эмас, унинг ўтиши даргумон, мен ундан қийналаяпман, у касаллик ёки ўткинчи хуруж ҳам эмас, у — менинг ўзим“.

Ушбу беҳузурлик Рокантенни севгилисидан ҳам айнитади. Ҳайратли томони шундаки, қаҳрамон ушбу айрилиқдан изтиробга ботмайди. Энди умр бўйи ёлғиз яшашга маҳкум бўлаётганини сезмайди ва у ҳақда ўйламайди ҳам. У учун ҳозир, шу он мавжуд. Анни ўтмиш қаърига сингиб кетади.

Сартр қаҳрамони орқали мавжудлик ҳақида фикр юритади. Ҳақиқатан ҳам, мавжудлик нима? Агар қаҳрамон маркиз де Рольбонни жонлантирмоқчи экан, уни ҳозирда мавжуд қилиши лозим. Бунинг эса мутлақ иложи йўқ. Маркиз ушлаган қоғоз, ёзган хатлар бор. Лекин улар ўз муаллифини тирилтиролмайди. Қаҳрамон атрофига назар ташлайди: йўлак, боғ панжаралари, дарахтлар, йўлак четларида ётган тошлар, япроқлар, оёғи остидаги қорақайин илдири... Улар бор, ўз ҳолича бор. Уларни кўраётган ва сезаётган эканман, деб ўйлай-

ди қаҳрамон, демак, мен ҳам борман. Атрофимдаги нарсалар ҳамда фикрлаётган эканман, мен мавжудман. „Менинг фикрим бу мен, менинг фикрим менинг мавжудлигим белгиси. Мен ўзимга фикр қилмасликка ҳалақит бера олмайман“. Лекин ҳозирни тан оладиган кишининг фикрлаши ҳам ҳозир билан боғлиқ бўлади. Ўтмишсиз ҳозир ва унга монанд туғиладиган фикрлар эса тасодифдир. Рокантен тан олади: „Мен дунёга тасодифан келганман“. Тасодифанлигини билган киши ҳаётдан мағз қидирмайди, у агар қулай он келса, ҳаётни ағдартунтар қилишдан ҳам қайтмайди, чунки тасодифда зарурият ва масъулият йўқ. Тўғри, Сартр қаҳрамонини бу даражадаги ёвузликка олиб бормайди, аммо у шахс билан жамият ўртасидаги кескин зиддиятлар борлигини кўрсатади. Асардан маълум бўладики, ҳавойи гуманизм эмас, балки аниқ шахс ўйлари, изтироблари ҳаётга маъно беради, агар ўйлар рад этилса, мавжудликни бемаъно топувчилар кўпаяди. Шахс фикрларини эркин билдириш, ҳаммаслақлар топиб дардлашиш, бошқалар билан муносабатга киришиб, ўз қарашларини синаб, таққослаб кўриш имконига эга бўлиши зарур. Рокантен эса бундай имкониятга эга эмас. Унинг мутлақ эрк излаши, аслида, ҳаётдан тўла қониқмаслиги, унда ўз ўрнини тополмай дуч келган фикрдан нажот излашидир. Шунинг учун унга ҳозир, шу он нажот бўлиб туюлади, лекин у алдоқчи нажотдир. „Ҳаёт менга ҳеч нима учун берилган“ деган сўзлар қаҳрамон қисмати ачиниш уйғотади. „Ҳеч нима“ — абсурд.

Файласуф ва қаҳрамон ўтмишни мутлақ инкор этмайди. Роман охирида уларнинг назарлари ойдинлашади. Рокантен бошлаган китобини тугатиш ҳақида ўйлайди ва дейди: „Китобни бир кун тугатарман, ана шунда мен умид қиламанки, ўтмишим бироз ойдинлашади ва шунда мен китоб орқали ўз ўтмишимни ҳам жирканмасдан эслайман... Ўтмишда, фақат ўтмишдагина мен ўзим билан мураса қилоламан“. Ҳақиқатан ҳам ўзи билан ўзи мурасада бўлолмаган ўтмиш билан мурасага келиши қийин.

„Бехузурлик“, умуман, Сартр ижоди ва фалсафаси тайёр ҳолатлардан, қолиплардан, „изм“лардан холи чуқур фалсафий мушоҳадани талаб этади. Шунинг учун бўлса керак, бирорта ҳам профессионал файласуф унинг асарларини ҳали ўрганолмаган. Олий ўқув юртларида Сартрнинг фалсафий асарлари ҳатто тилга ҳам олинмайди, таҳлил қилинмайди.

Тўғри, Сартрнинг ўзи „профессионал файласуфлар асарларимни сийқалаштиришларини истамайман“, деб уларнинг ўқув юртларида ўрганилишига қарши чиққан, бироқ эркин изланишларга муштоқ ақл учун унинг ҳаёти ва ижодидек ибратли мактаб камдан-кам топилади.

Адабиётлар

1. Сартр Ж.П. Тошнота. Роман. // Иностранная литература, 1987, №7.
2. Сартр Ж.П. Что такое литература? Слова.-Минск, 000 „Попури“, 1999.
3. Всемирная философия. XX век. -Мн.: Харвест, 2004.
4. Рассел Б. История западной философии. -Новосибирск, Изд. Новосибирского ун-та, 1999.

ИНСОН ТАНАЗЗУЛИ

(Эрих Фроммни ўқиб)

Инсондаги эзгуликка, яратишга ундовчи хушсифат кучларни ўрганиш қанчалик муҳим бўлса, ундаги ёвузликка, бузғунчиликка етакловчи бадсифат кучларни тадқиқ этиш ҳам шунчалик муҳимдир. Агар инсон хушсифат кучларидан айрича қолса, у биологик эҳтиёжлари билангина яшовчи ва ушбу эҳтиёжларини қондириш учун ҳар қандай зўравонликка, ваҳшийликка тайёр махлуқотга, агар бадсифат кучларидан холи ўрганилса, инсоний ҳис-туйғусиз, эҳтироссиз ва маслаксиз мавжудотга айлантирилади. Эрих Фромм илк асарларидаёқ инсондаги ички зиддайнларга тўла ушбу кучларнинг келиб чиқиш боисини, моҳиятини, шахс ва жамият тараққиётига таъсирини ўргана бошлади. У илмий изланишларига яқун ясаб ёзади: „Инсон мавжудлигининг марказида ҳаётни қўллаб-қувватловчи хушсифат кучлар-жинсий майл билан ўз „Мен“ини севиш ўртасидаги зиддият эмас, балки ҳаёт билан ўлим ўртасидаги кураш туради“.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида илм аҳли орасида З.Фрейднинг инсон хатти-ҳаракатларида жинсий майл — „либидо“ етакчилик қилади, деган фикрлари кенг тарқалди. Олимлар либидо назариясига шунчалик берилиб кетдиларки, улар биринчи жаҳон урушидан кейин Фрейд одамда ҳаётни севиш — эрос ва ўлимни севиш — танотос кучлари мавжуд деган бошқача хулосага келганини ҳам сезмадилар. Бироқ З. Фрейд эрос билан танотосни шунчаки қайд этиш билан чекланиб қолди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин эса ижтимоий фалсафада Конрад Лоренцнинг, одам табиатан босқинчилик, зўравонлик, тажовуз — агрессияга мойил. Агрессия одамнинг ташқи таъсирига жавоби эмас, балки асабида тўпланган бадсифат кучларнинг ҳаракатларидаги инъикоси ёки „портлашидир“. Ушбу бадсифат кучларини инсон ташқарига чиқармаса, у касал бўлади, бу эса, охир натижада, одам зотининг қирилиб кетишига олиб келиши мумкин. Бадсифат кучлардан халос бўлиб туриш турларнинг мавжудлик шартидир. Кишилар бадсифат кучлардан халос бўлиш учун партиялар тузади. Агрессия қадимги одамда совуқдан, очликдан ва йиртқич ҳайвонлардан ҳимояланиш жараёнида пайдо бўлган,

кейинчалик у одамлар жамоасига кўчган. Урушлар ана шу „кўчиш“ натижасидир, деган қарашлари пайдо бўлди. Уруш даҳшатларини ҳали унутолмаган Европа ушбу назарни осонгина қабул қилди. Аммо К.Лоренц этология (ҳайвон хатти-ҳаракатларини ўрганувчи фан)ни кишилиқ жамиятига, инсон хулқ-атворига тадбиқ қилмоқчи бўлди, натижада З.Фрейд ҳам, К.Лоренц ҳам инсон узоқ назорат остида қололмайдиган бадсифат кучларнинг таъсирида яшайдиган мавжудотдир деган ғайриинсоний хулосага келди. Э.Фромм эса инсондаги инсоний кучларнинг ҳимоячиси бўлиб чиқди.

Э. Фромм бихевиоризм, муҳит назарияси, инстинтивизм ва психоанализ оқимларини таҳлил қилади. Бихевиоризмга кўра, хулқ-атвор ҳис, идрок, таассурот, майл, эҳтирос, ҳатто фикрлаш каби субъектив омиллардан ташқаридаги ҳол сифатида ўрганилиши керак. Демак, инсондаги зўравонлик ва тажовузнинг келиб чиқиши субъектив омиллар билан боғлиқ эмас, шунинг учун улар соф хатти-ҳаракат сифатида қаралиши лозим.

Необихевиоризм намоёндаси Б.Ф.Скиннер эса „стимул-реакция“ назариясини илгари суради. Унга кўра, агар киши ижобий стимул билан таъминланиб турса, унда керакли хулқ-атворни шакллантириш мумкин. Э.Фромм савол қўяди: Нима учун ижобий стимуллар баъзан кишини бадхулқликдан ҳалос қилмайди, ҳатто уни ақл, идрок, меҳр-муҳаббат, виждонга зид хатти-ҳаракатлар содир қилишга олиб келади? Нега ҳаёт талабларига мувофиқ яшайдиган кишилар баъзан ўзини бахтсиз сезади ва турли ўнғайсизликлардан азоб тортади? Демак, киши хулқ-атворининг шаклланишига таъсир этувчи ижобий стимулдан ташқари яна нималардир бор.

Кишида муҳитга мослашиш, конформизмни шакллантириш ва шу тариқа „аҳил жамият“ барпо этиш ғоясини илгари сургани учун бихевиоризмни ғарбдаги юқори табақалар қўллаб-қувватлади. XX аср буржуазияси эса уни оммага психологик тазйиқ ўтказиш воситасига айлантиришга интилди. Бихевиористларнинг хатоси шундаки, улар хулқ-атворни кўрдилар, тадқиқ этдилар, бироқ ушбу хулқ-атворни келтириб чиқарувчи, шахс психологияси билан боғлиқ субъектив омилларни ўрганишни тан олишни истамадилар. Муҳит назарияси инсон характери ва хатти-ҳаракатларини ён-атрофдаги мавжуд муносабатлар маҳсули деб билади. У инсон-

нинг руҳий-маънавий ҳаётида кечадиган зиддиятли, ранг-баранг ҳолларни ўрганишга эътибор бермайди.

Психоанализ инсонни ҳаётини жараёнлардан ажратиб маҳсул тайёрланган муҳитда, яъни лабораторияда ўрганади. Инстинктивизмга кўра эса инсон майл, истак, туйғуларнинг маҳсулидир. Ушбу қарашлар, Э.Фромм таъкидига кўра, инсоннинг ўз ҳаётини яратувчи ва ижтимоий борлиқ учун масъул эканини унутдилар. Улар учун „инсон ё инстинктлар ёки муҳит бошқарадиган қўғирчоқдир“.

Э. Фромм нейрофизиология, этнология, палеонтология, антропология хулосаларига ва бошқа тарихий-маданий манбаларга таяниб, агрессивлик инсон табиатига хос ҳодисадир деган фикрнинг нотўғрилигини асослайди. У, ибтидоий одамлар замонавий одамлардан кам бадсифат кучларга эга; маданияти паст ибтидоий жамият цивилизацияси ривожланган ҳозирги жамиятдан кам агрессивдир, деган ҳайратли хулосага келади.

Одамдаги тажовуз, ёвузлик нейропсихологик омиллар натижаси ҳам эмас. Руҳий заиф ёки касал одам ҳаётни онгли тарзда йўқ қилишга интирмайди, бегуноҳ кишиларни ўлдириб, ундан ҳузур олишни билмайди.

„Одам уруғдошларини ўлдиришдан ва уларга азоб беришдан ҳузур олувчи жонзодларнинг ягона вакилидир. Агрессивлик одамда туғма ҳам, унинг табиатида ҳам эмас“. У цивилизациянинг, яъни „меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши, ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва ортиқча маҳсулотларнинг тўпланиши, иерархик тизимга эга давлатлар ва элитар қатламларнинг юзага келиши натижасидир“.

Файласуф, инсон зиддиятларга тўла шароитлар таъсирида яшаб келади. Шу боис у, яъни инсон яхшилик ва ёмонлик, муҳаббат ва нафрат каби қарама-қарши категориялар ёки ҳар доим ҳам унда етарли даражада бўлавермайдиган инстинкт ва ҳар доим керагидан ортиқ даражада бўладиган ўз „мен“ни юқори қўйиш каби зиддиятли ҳоллар билан идрок этилиши мумкин. Бепоён олам олдида ўзини ёлғиз ва тарихий зарурият олдида ўзини ожиз сезиши, бежилов муносабатларга таъсир ўтказолмаслигига иқдор бўлиши кишида экзистенциал эҳтиёжларни келтириб чиқаради. Ушбу эҳтиёжларни қондириш киши учун табиий эҳтиёжларини қондириш каби зарурдир. Агар уларни қондириш имкони бўлмаса, киши куч ишлатишни лозим топади, деб ёзади.

Э. Фромм агрессияни хушсифат ва бадсифат кўринишларга классификация қилади. Хушсифат агрессия негизида, файласуф таъкидига кўра, ё ўзини ҳимоя қилиш ёки ўзини намоён қилиш мақсадлари ётади. Ҳимоявий агрессия овчи, қассоб, жарроҳ ва милиционерларнинг хатти-ҳаракатларида, кишининг ташқи ҳужумлардан ўзини, мулкни ёки яқинларини ҳимоя қилишида намоён бўлади. Ҳимоявий агрессия ҳайвонларда ҳам кучли ривожланган, бироқ одамгина агрессияни олдиндан кўра билиши, уни ўзи томон йўналтириши ёки сохта тажовузларни ўйлаб топиши мумкин. Масалан, кишилар ўз ҳуқуқларини кўпроқ англаб етган, жамият ва давлат ишларига кўпроқ аралашган сайин уларни бошқариш мураккаблашади. Автократик давлатлар бу вазифани ҳал этиш учун ё зўравонлик ишлатади, ёки сохта босқинчиликни, „халқ душманлари“ни ўйлаб топади. Ушбу бадният ишларга, даъватларга лаққа ишонувчи омий кишилар, авом, улар ҳамма жамиятда ва ҳар доим истаганча топилган, аввал „ватанни ҳимоя қилиш“, кейин эса „душман устига юриш“нинг тарафдори бўлиб чиқади. Бадният шахсларнинг авом кишилар қалбидаги ушбу туйғудан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб келаётгани сир эмас, асло. Шунинг учун очиқ танқидий фикр, ўз эрки ва ҳуқуқини яхши билиш, уларни ҳимоя қилиш учун бирлашишгина „ўзини ҳимоя қилиш“нинг тажовузга, агрессияга айланишидан сақлайди.

Ҳимоявий агрессиянинг келиб чиқиши негизида кўпинча нарцисизм ётади. З.Фрейд нарцизмни ташқи объектга йўналтирилган майли (либидо)ни қондирилмаган кишининг бутун эътиборини ўз шахсига қаратишидир деб талқин қилади. Э. Фромм эса нарцизмни агрессия билан боғлайди. Маълумки, дунёга келган гўдак катталар ғамхўрлиги остида бўлади. Истаган пайтида онаси томонидан эмизилиши эса унда „биринчи нарцистик туйғу“ни шакллантиради. Гўдак улғайгач, катталарнинг аввалги ғамхўрлиги камаяди, натижада болада „иккинчи нарцистик туйғу“ даври бошланади. Ушбу даврда у аввалги нарцизмни давом эттиришга, яъни ўз шахсини, ўз фикрини, ўз туйғуларини энди ўзи эъзозлашга интилади; ўз хатти-ҳаракатлари ва истакларини ягона ҳақиқат, адолатли йўл деб билади. У бошқаларнинг фикри, истаклари ва амалларини ўз тасаввурларига мос келганидагина тан олади, лозим топса, уларни қўллаб-қувватлайди. Нарцист бошқача

ёндашувни ёқтирмайди, танқид қилмоқчи бўлган шахсни ўзига душман деб билади. У хафа қилган кишини кечирмайди, қулай они келганида ундан ўч олади.

Нарцизмнинг кучайишига кўпинча ён-атрофдаги кишилар, оммавий ахборот воситалари сабаб бўлади. Ҳозир нарцизм, Э. Фромм фикрига кўра, сиёсий лидерларда касбий хасталикка айланган. Нарцизмга мубтало бўлган шахсга ён-атрофдагиларнинг ғайрати, эътибори, улуғлаши керак, акс ҳолда у депрессияга учрайди. Машҳурлик улар учун самарали ишлашнинг, янги-янги кашфиётлар, образлар, асарлар яратишнинг шартидир. Адабиёт, санъат, ижод соҳасида нарцизм зарарли эмас, балки у ижодкорни маънавий-руҳий қўллаб-қувватлаш воситасидир. Сиёсатда, давлат ва жамиятни бошқаришда эса у манманлик, такаббурлик ва шахсга сифинишни келтириб чиқариши учун хавфлидир.

Нарцизм ижтимоий гуруҳлар, диний уюшмалар, сиёсий партиялар, миллатлар, халқлар ва давлатларда ҳам кузатилади. Тўғри, ушбу ижтимоий институтлар ўз манфаатларига эга, уларнинг ушбу манфаатларини ҳимоя қилиши табиий ҳолдир. Бироқ улар ўз манфаатларини бошқалар манфаатларидан устун ёки уларга қарама-қарши қўйса ёмон.

Ижтимоий ҳаётдаги норози гуруҳлардаги нарцизм кўпинча фанатизмга айланади. Баъзан ҳукумат, айниқса давлатни ўз қўлида сақлаб қолишга ёки уни бошқалардан тортиб олишга интилувчи шахслар гуруҳий нарцизмни атайин қўллаб-қувватлайди. Улар ички инқирозлар авж олганида, кишиларнинг моддий аҳволи ёмонлашганида ўз ниятларига мос широрлар, даъватлар, дастурларни ўйлаб чиқиб, уларни рўёбга чиқаришга ушбу гуруҳларни жалб этади. Чунки ушбу гуруҳлар мавжуд тартибларга қарши чиқаётган кишиларни осонгина „халқ душмани“га айлантириши ва шу тариқа ҳомийларини муҳолифлардан халос қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам Э.Фромм гуруҳий нарцизмни нафақат ўз манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган, шу билан бирга катта режалар келтириб чиқарадиган воқеа сифатида қарайди.

Ҳимоявий агрессия жинсий алоқалар пайтида яққол кўзга ташланади. Эракнинг фарзанд кўриш ёки психофизиологик ҳолатини керакли тарзда сақлаб туриш учун гоҳо ўз хотинига нисбатан зўравонлик, жинсий тажовуз кўрсатиши кенг тарқалган ҳолдир. Партиархал муносабатлар ҳукмрон

жамиятда бу тажовуз жиноят ҳисобланмайди. Тўғри, жинслар ўртасида фарқлар борлигини рад этиб бўлмайди. Масалан, эркакдаги ХУ, аёлдаги ХХ хромосомалари уларнинг майлларига таъсир этади. ХУ хромосоми эркакни ташаббус кўрсатишга, аёлни ўз майлига кўндиришга ундайди. Агар эркакда У хромосомлари кўпайса, у жинсий алоқаларни очиқ тажовуз ва таҳқирлаш тарзида амалга оширади. Аммо бундай жинсий алоқа эркакка ҳам, аёлга ҳам ҳиссий, маънавий қониқш келтирмайди. Шунинг учун жинсий алоқалардаги ҳимоявий агрессия ҳаётни давом эттиришда, эркак ва аёлнинг руҳий, маънавий ҳолатига, улар организмидаги гармонларнинг яшовчанлигини таъминлашга ижобий таъсир этишида намоён бўлади.

Э.Фромм конформистик агрессияни ҳам таҳлил қилиб, у охир натижада оммавий тажовузга олиб келади деб ҳисоблайди. Конформизм ён-атрофга, маълум бир гуруҳлар, этник уюшмалар ва ташкилотларнинг талабларига, нормаларига мослашиш, уларга сўзсиз итоатда яшашни англатади. Киши ушбу институтларнинг талаб ва нормаларини қўллаб-қувватласа, маълум бир мавқега, имтиёзлар ва енгилликларга эга бўлишини яхши билади. Шунинг учун у танқидий ёндашишдан, ўз фикрига эга бўлишдан ихтиёрий воз кечеди, унинг учун ҳақ, адолат—гуруҳи маъқулланган нормаларда, бахтли келажак эса гуруҳи тарғиб қилаётган идеал, моделлардир. Конформист бошқача талаблар, нормалар, идеалларга қарши жон-жаҳди билан курашади, чунки улар ғолиб келса, у бор мавқеи, имтиёзларидан айрилади. Унинг назарида ижтимоий мавқе, имтиёз шахснинг жамиятдаги ўрнини белгилаб беради, мавқесиз, имтиёзсиз киши — ҳеч кимдир. Шу тариқа конформист ҳурфикрлик, демократиянинг душманига айланади ва ўз гуруҳининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳар қандай зўравонликка, тажовузга тайёр туради. Аммо Э.Фромм индивидуализмнинг тарафдори сифатида фикр юритади. Шахс ижтимоий нормаларни қабул қилмай яшаш мумкинми? Минг афсуски, файласуф бундай саволларни муҳокама қилмайди.

Ўзини намоён қилишга қаратилган агрессия қадимдан инсон ҳаётининг таркибий қисми бўлиб келади. Бу ўринда гладиаторлар томошасини, ҳозирги пайтдаги спорт ўйинлари (бокс, каратэ, кураш ва б.) ни мисол қилиб келтириш мум-

кин. Ёки бойлик орттиришга интилишни олайлик. Бойлик орттиришга интилиш инсониятнинг цивилизацияга қадам қўйганидан бери мавжуддир. Ҳозир бойлик шахс ва давлат қудратининг мезони сифатида қаралади. Кишиларда бойликка ўчликни қўллаб-қувватлаш давлатлар сиёсатига айланган. Бу сиёсат, Э. Фроммнинг ёзишича, кишилараро низоларни, тажовузларни келтириб чиқаради. Қудратли давлатларнинг бошқа давлатларнинг табиий бойликларини қўлга киритишга интилиши эса, охир натижада, урушларга сабаб бўлади. Бойлик шахснинг ижодий имкониятларини кенгайтиришга олиб келса эмас, аммо у, очкўзликка, бошқаларни талашга ундаса хавфлидир. Демак, хушсифат агрессия ҳаётни қўллаб-қувватлаш ва давом эттириш, инсоннинг психофизиологик ривожланиши учун зарур шароитларни яратиш, унга ўз маҳорати ва кучини намоён этиш имкониятларини беради. Агар шахсда ушбу имкониятлар бўлмаса, унда бадсифат агрессияга мойиллик, куч ишлатиб ўз ниятига етиш истаги уйғонади.

Э. Фромм бадсифат агрессияга уруш, садизм, некрофилияни киритади ва уларнинг психологик, ижтимоий турмуш тарзи билан боғлиқ асосларини тадқиқ этади.

Уруш, шубҳасиз, халқлар бошига чексиз қулфатлар келтирувчи ва одам зотидаги энг ёвуз кучларни уйғотувчи ҳодисадир. Бироқ у инсон табиатига хос филогенетик ҳодиса эмас. Биринчи жаҳон уруши ҳарбий, сиёсий лидерлар ва бойликка ўч саноат магнатлари шухратпарастлигининг натижаси эди. Германия, ташқи хавф мавжуд, агар немислар уюшмаса ва қуролланмаса, босиб олинади, деб ташвиқот уюштиради. Шу тариқа ҳимоявий агрессия босқинчиликка, бадсифат агрессияга айлантирилади. Кейинчалик ушбу „сохта хавф“ усулидан Гитлер ҳам фойдаланади. Иккинчи жаҳон уруши арафасида немис халқи Гитлернинг тажовузкорона режаларини қўллаб-қувватлашга шай эмас эди. Бироқ Гитлер, Польша бизни босиб олмоқчи, Чехославакияда немисларга зулм қилинмоқда, деб ташвиқот уюштиради ва реал ҳолатдан беҳабар немислар Гитлернинг ушбу бадният сўзларига лаққа ишонади.

Жаҳон урушларини келтириб чиқарган психологик сабабларни ўрганар экан Э.Фромм, инсон, унинг кучи, ақли, туйғуси товарга айланган буржуа давлатларида инсоний меҳр-муҳаббатга, тенглик, биродарлик ва шахс қобилиятларини

ўстирувчи саргузаштларга ўрин қолмайди. Уруш пайтида ушбу туйгулар кучаяди, саргузаштлар ранг-баранглашади. Бундан ташқари, ички зиддиятларни ҳал қилолмаган, мавжуд тартибларга қарши ошиб бораётган норозиликларни бартараф этолмаган лидерлар, арбоблар сохта хавфлар, урушлар билан муаммоларни ҳал этишга, шу тариқа давлатни ўз қўлида ушлаб қолишга интиладилар, деган фикрга келади. „Уруш пайтида ҳукуматлар халқнинг норозилиги ва газабини ўз манфаатларига ишлатадилар. Улар шу тариқа ички портлашларни бартараф этадилар, чунки урушда ўрнатилган тартибларга ва лидерларга сўзсиз итоат этиш муҳити яратилади. Ушбу тартибларга сўзсиз бўйсунганлар фидойилар, халқ халоскорлари, қаҳрамонлар сифатида улуғланади“.

Э. Фромм тарихга мурожаат этиб, уруш цивилизациялар маҳсулидир деган хулосага келади. У 1480—1499 йилларда ер юзида 9 та, 1500—1599 йилларда 87 та, 1600—1699 йилларда 239 та, 1700—1799 йилларда 781 та, 1800—1899 йилларда 651 та, 1900—1940 йилларнинг ўзидаёқ 892 та урушлар содир бўлганини келтиради. Демак, цивилизациянинг ўсиши билан урушлар сони ҳам ошиб борган.

Файласуф, урушларнинг олдини олиш, кишилардаги урушга интилувчи тажавузкорликни камайтириш мумкин. Бунинг учун эса айрим шахслар ва гуруҳларнинг жамият устидан ҳукмронлик қилишига барҳам бериш, ижтимоий бойликларнинг ноҳақ тақсимотини тугатиш, давлат, мансабдор шахслар фаолияти устидан ижтимоий назоратни ўрнатиш, ўз-ўзини мақташ, сийқа фикрларга сиғиниш, маддаҳона даъволарга эргашиш ўрнига ҳаётни юксак мақсадли қилиш, шахс қобилиятларни ўстирувчи ижодий муҳит яратиш зарур. Кишилар миясини бўлмағур ғоялар билан тўлдиришга, сохта даҳолар яратишга, шахсдаги танқидий фикрни бўғишга чек қўймасдан тажовузлардан, урушларни келтириб чиқарадиган хавфлардан кутулиб бўлмайди. „Ҳукмронлик — хусусий мулк — назорат“ „ўсиш — ҳаёт“ тизими, „эга бўлиш — тўплаш“ „топганларни бошқалар билан баҳам кўриш“ принципи билан алмаштириши даркор, деб кўрсатади.

Э. Фромм мавжудотлар ичида фақат одам ўз уруғдошларини ҳеч сабабсиз қийнаш, эзиш ва ўлдиришга мойил ҳамда у ушбу зўровонлигидан, ёвузлигидан ҳузур ҳам олади деган фикрни асослашга интилади. Одам одам учун яратилмаган; одам ўзи учун мавжуд. Одам оламга „ташланган“, демак, у

оламнинг қонуниятларига мослашиб, итоат этиб яшаши даркор. Оламни ўзгартириш одам майлларига мувофиқ эмас, балки олам қонунларига мувофиқ содир бўлмоғи зарур. Бироқ тарихий шароитлар шахсга ижодий имкониятларини ривожлантириб яшашга имкон бермаган. Натижада шахс муҳитга, шароитга банди яшаган. Шахс ролини менсимаслик, тарихни айрим гуруҳлар яратади деб тушуниш жамиятда қарама-қаршилиқларни, эксплуатацияни авж олдирган. Бу эса одамда ташқи муҳитга бефарқликни, унга фақат ўз манфаати нуқтаи назардан ёндашишни, маданиятни, цивилизация барпо этган дунёни, бутун мавжудотни яксон қилиш истagini кучайтирган. Бир куни худо бу оламни йўқ қилади, қиёматнинг келиши аниқ, деган тасаввурларнинг яшаб келаётгани ҳам шундадир. Тўғри, ижтимоий муҳит ва тарихий шароитнинг шахс хатти-ҳаракатларига, унинг шаклланишига ижобий таъсир қилишини инкор қилиб бўлмайди. Таълим-тарбия, илм, фан, ижтимоий институтлар, давлат кишилар ҳаётига бефарқ қарамайди. Бироқ шахс, Э.Фромм фикрига кўра, ташқи муҳитга қарам бўлиб қолиши мумкин эмас, чунки муҳитдаги ҳукмрон стереотиплар шахс „мен“ининг намоён бўлишига йўл қўймайди, унда сийқа қарашлар ва зерикарли, идеалсиз, мақсадсиз ҳаёт тарзини шакллантиради.

Уруш баъзан жазолаш ўч олишдан келиб чиқади. Масалан, Гитлер Чехословакияга бостириб киришдан олдин унда немисларни таҳқирлашмоқда деган сохта хабарни тарқатади ва халқни ўч олишга чақиради. Ёки 1965 йили Индонезияда бир неча генералларнинг ўлдирилиши, бир миллионгача кишининг ёстигини қуритган антикоммунистик террорга сабаб бўлади. Яҳудийлар Исони қатл этганлар деган фикр мана йигирма асрдан бери яҳудийлардан ўч олишга даъват бўлиб эшитилади. Бироқ жазолаш, ўч олиш қанчалик кенг тарқалган бўлмасин, одамда Будда ва Исонинг „ўлдирма“ деган даъвати ҳам шунчалик чуқур эътиқодга айланган.

Э. Фромм садизмни сексуал ва носексуал кўринишларга ажратиб таҳлил қилади. Садизм негизида бошқаларга, кўпинча жисмонан заиф кишиларга озор етказиш, уларни қийнаш орқали хузур олиш ётади. З. Фрейд уни либидо билан боғланган. Г. Маркузе эса садизмни шахснинг ўз ҳуқуқидан фойдаланишидир деб қарайди. Маркиз де Сад асарларининг қайта ва қайта нашр этилаётгани, сексга бағишланган кинолар ва асарларнинг кўпайиб бораётгани, баъзи давлатларда фоҳи-

шахоналар очишга расмий рухсат борлиги, ҳар йили бадавлат Фарб мамлакатларига Осиёдан 4 миллионга яқин аёллар „уй хизматчиси“ ниқоби остида бораётгани сексуал садизмнинг оммавий ҳодиса бўлиб қолаётганидан далолат беради. Шунинг учун баъзи кишилар, сексуал садизм фойдали, у одамнинг жинсий, руҳий саломатлиги учун зарур, деган фикрни билдиради. Файласуф бу фикрларга қарши, у тақдирда ўз сексуал эҳтиёжларини тўла қондириш имконига эга бўлган фашистлар концлагерлардаги аёлларга ваҳшийона муносабатда бўлмасдилар, деб эътироз билдиради. Демак, сексуал садизм ён-атрофдаги бадфикрларнинг, шахс эрки, ҳуқуқи ва шаънини таҳқирловчи муҳитнинг таъсиридир.

Э. Фромм носексуал садизмга Сталинни мисол қилиб келтиради. Сталин нафақат жисмоний садизм, шу билан бирга маънавий садизмдан кенг фойдалаланган. Масалан, у гоҳо „халқ душманлари“ни аввал яқинлари, ҳамкасблари олдида мақтаган, кейин эса ҳибсга олдирган, гоҳо уларни қамоқдан озод этиб, лавозимлар бериб, кейинроқ эса оттириб ташлаган. Бу билан Сталин „истасам жазолайман, истасам авф этаман“ демоқчи бўлган. Шунинг учун носексуал садизмнинг моҳияти тирик мавжудот устидан чексиз ҳокимлик ўрнатишдадир.

Садист ҳаётнинг ранг-баранглигидан, ундаги янги-янги муаммолардан ва ўзида уларни ҳал этишга қодир хусусиятлар йўқлигининг ошкор бўлишидан қўрқади. У муқимликни, бир қолипга тушган ва бошқариш осон бўлган ҳаётни ёқтиради.

Садист ўз фикрини ягона тўғри деб билади, бадниятларини амалга ошириш учун атрофига ҳаммаслақлар йиғади. Агар садист ҳукмдор бўлса, у истаганича ёрдамчи топиши мумкин, чунки тождорга қулдек хизмат қилувчилар ҳар доим етарли бўлган. Бундай шахслар учун муқаддас нарса йўқ: „ҳамма, шу жумладан ҳукмдор ҳам, вақти етиб ўлади. Умр кишига бир марта берилади, шунинг учун ҳаётдаги барча имкониятлардан фойдаланиб қолиш, барча лаззатларни тотиб яшаш керак. Бундай имкониятни ҳар нарсага қодир ҳукмдор ёки юқори мансаб беради, холос“. Улар ҳукмдорни, мансабни ердаги худо деб билади. Сталин, одамларга мудом худочалар керак, деганида ўз атрофидаги садистларнинг юқоридаги тасаввурларини ифода этган.

Садист — ҳукмдор ҳаммаслақларидаги бойликка, мансабга, фаҳшга ўчликни атайин қўллаб-қувватлайди. Ушбу истақларининг қондирилишини сезган шахслар янада садоқат

билан хизмат қилишини, ҳар қандай кўрсатмаларни бажаришини у яхши биледи. У сўзи, даъватлари ва танланти омага тез таъсир қиладиган шоирларни, машойиқларни, илм аҳлини маддоҳларга айлантиради, уларнинг талантидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Шу тариқа агрессивликнинг садо-мазохизм кўриниши пайдо бўлади. Автократизм ана шу садо-мазохизмга таянади.

Мазохизм ўзидан кучли ёки юқори мансабдаги шахс майлларига кўр-кўрона итоат этиш, унинг кўрсатмаларини сўзсиз бажаришни ифодаловчи ҳодисадир. Э.Фромм мазохизмга ёрқин мисол қилиб Гиммлерни келтиради.

Гиммлер фюрер буйруғини бекаму кўст бажаришга, давлат бошқаришида қоғозбозлик ва расмиятчиликнинг қарор топишига жон-жаҳди билан интилган. Унинг учун расмий қарорлар ҳаётга эмас, балки ҳаёт расмий қарорларга мувофиқ ташкил қилиниши зарур. Маънавий-руҳий заиф, мансабпараст, обрў, бойлик орттиришга ружу кўйган Гиммлерга инсоний туйғулар ёт эди. Гитлернинг мағлубиятга учраётганини кўрган Гиммлер иккиланмай унга сотқинлик қилади. Гиммлер ўсган муҳитни таҳлил қилиб Э.Фромм хулоса қилади: „Гиммлер очиқлик ҳам, эзгулик ҳам, ўзаро яқинлик ҳам бўлмаган, аммо ўта итоаткорлик ва расмиятчилик, сохта ватанпарварлик ва мансабпарастлик ҳукмрон, тор, диққинафас оила муҳитида шаклланган“. Файласуф огоҳлантиради: „Орамизда минглаб гиммлерлар яшайди. Одатий ҳаётда улар кўп зарар келтирмайдилар. Аммо бузғунчилик ва нафрат жамиятда қарор топаётганида улар катта хавф уйғотадилар. Чунки улар ҳукмдорларнинг даҳшатли, ёвуз ва қонли куралига айланишига тайёр бўладилар“.

Бадсифат агрессиянинг энг ёвуз кўриниши некрофилиядир. „Некрофилия“ ўликни севиш деган маънони англатади. Э.Фроммнинг фикрига кўра, сексуал некрофил ва ўликни майдалашга интилувчи некрофиллар мавжуд. Сексуал некрофил ўликхоналарда хизмат қилувчилар ичида учрайди. Улар аёл-мурдалар қатнашадиган тушлар кўрадилар, скелетлар, арвоқлар жанги тасвирланган фильмларни севиб томоша қиладилар.

Мурдашўйлик, ўлик аёллар билан сексуал алоқалар қилиш уларга хузур бағишлайди. Баъзан мурдани майдалаб унинг жинсий органларини ейдиган некрофиллар ҳам учрайди.

Некрофил қоп-қора рангни ёқтиради, нажотни, идеяни ўтмишдан излайди. У жон-жаҳди билан мансабини қўлдан бермасликка, унга даъвогар бўлганни жисмонан йўқ қилишга интилади. У очилиб кулмайди, унинг кулиши беўхшов, кишини ўзига тортмайди. Қарашлари ўта совуқ, жаҳли чиққанида кўзлари ваҳимали ялтиллайди. Унинг мақтовларида расмиятчилик, сохта меҳрибонлик бор. Инсон характериани таҳлил қилишдан узоқ кишиларга некрофил эл-юрт, миллат халоскори, ватанпарвар, халқ манфаатлари учун ўзини фидо қилишга тайёр раҳнома, туну кун фуқаролар осойишталигини ўйлайдиган адолатпеша арбоб бўлиб кўринади.

Э. Фромм М.Маккоби билан биргаликда ўтказган психологик анализ натижаларига асосланиб, некрофил ҳарбий қудратда ён-атрофдаги давлатлардан устун бўлишга, мамлакат ичида жосусликни кучайтириш ва қаттиқ тартиб ўрнатишга, бошқа давлатларни ҳар хил гуноҳларда айблашга ҳаракат қилади, деб кўрсатади.

Некрофил техникани яхши кўради, кишиларнинг ташвишлари, турмуши эмас, балки барпо этилган корхоналар, биноларни тараққиёт белгиси деб билади. У инсоннинг руҳий оламидаги ранг-баранг туйғуларни билмайди, улар билан қизиқмайди ҳам. Унга чин севги ёт. Некрофилнинг ёрқин намунаси Гитлердир. Гитлерда ёшлигидаёқ маъсулиятсизлик, укувсизлик, енгил ютуқлар билан обрў қозониш, мансабпарастлик, нарцизм шаклланган эди. У балоғат ёшига кирганида ҳам „уруш-уруш“ ўйнашни ташламаган. Унда қариндошлик жинсий алоқасига интилиш кучли бўлган.

Гитлер биринчи жаҳон урушини хушнуд кутиб олади, чунки уруш дайди ҳаётига чек қўйиб, унга ўз нарцизмни намоян қилиш имконини берарди. Тез орада у солдатлар орасида ном чиқаради, аммо мағлубият ва революция унинг режаларини бузиб юборади. Мағлубият Гитлерда Германияни шармисорликдан қутқариш, революция эса уни таг-туги билан йўқ қилиш зарур деган фикрни уйғотади. У давлат тепасига келганидагина ушбу некрофил характериани тўла намоян этиш имконига эга бўлади. Шунинг учун у „Германияни қутқариш деганида ўзини қутқаришни, Германияни шармисорликдан халос қилиш деганида ўзини шармисорликдан халос қилишни назарда тутган. Шу ондан бошлаб у буюк рассом эмас, балки буюк демагог бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди“. У революцияни таг-туги билан йўқ қиламан деб нафақат

яхудийларни, русларни, шу билан бирга ўз халқини ҳам қиргин қилишга тушади. Уруш охирида унинг Берлиндаги завод-фабрикалар, иншоотлар ва бутун маиший таъминот тизимини йўқ қилишга буйруқ бергани бунинг далилидир.

Гитлер ўзини некрофиллигини яшириш учун аёллар ва болаларга раҳмдиллик, ҳурмат кўрсатишга интилган. Ёнидаги аёлларга совға-саломлар юбориб, уларни туғилган кунлари билан табриклаб турган. Бироқ бу ёнидагиларни ҳам, ўзини ҳам алдаш эди. Аслида эса „Гитлер ўйинчи эди. У барча немислар ҳаёти билан ўйнашди, ўзининг ҳаёти билан ҳам ўйнашди“. Ҳаёт ўзи билан ўйнашгани, алҳаққи, бир кунимас бир куни беаёв жазолайди. Гитлер ўз ёвузлиги ва бадниятлари боис бирор одам билан дўстлаша олмади. „Унинг ёнида умри бўйича дўстим деб атайдиган кишиси бўлмаган. Унинг ёнида ўзи ҳеч қачон севмаган ва ҳурмат қилмаган бир аёл ва ит бор эди, холос“.

Э. Фромм Гитлернинг некрофил характерини таҳлил қилиб, гуманист сифатида бизни огоҳлантиради: „Бузуқ одамни осонгина пайқаш мумкин деб ўйлаш беҳад хавфли соддадилликдир. Истисно эмаски, атрофимизда юзлаб фюрерлар яшамоқда, улар қулай тарихий он келганида ҳокимият тепасига чиқишлари мумкин. Тўғри, уларнинг барчаси ҳам Гитлер бўлавермайди, аммо қулай имкон туғилса, уларнинг тиришқоқ эсэсчилар бўлиши тайиндир“.

Хулоса шуки, мутлақ биофил ҳам йўқ, мутлақ некрофил ҳам йўқ. Инсонда у ёки бу сифатларининг шаклланиши маҳдудот ва цивилизация таъсирига боғлиқдир. Бадсифат хислатлар ўрнига хушсурат ахлоқни, бедил муҳит ва цивилизация ўрнига олижаноб мақсадли ҳаёт тарзини барпо этиш орқалигина зўравонлик, тажовуз-агрессивликни камайтириш, инсон таназзулини тўхтатиш мумкин.

Адабиётлар

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. -М.: „Республика“, 1994.
2. Фромм Э. Революция надежды. -СПб., „Ювента“, 1999.
3. Фромм Э. Бегство от свободы. -М.: Изд. Группа „Прогресс“ „Университет“, 1995.
4. Фромм Э. Гуманистический психоанализ. -Санкт-Петербург, Москва, Харьков, Минск, „Питер“, 2002.
5. Фромм Э. Кризис психоанализа. Очерки о Фрейте, Марксе и социальной психологии. — Санкт-Петербург, „Академ. проект“, 2000.

ИСЁНКОР ОДАМ

„Исён — деб ёзади Альбер Камю, — инсоний кўрсаткичлардан бири, у бизнинг тарихий реаллигимиздир. Биз исёндан қочмаслигимиз, балки ундан ўз қадриятларимизни излашимиз даркор“.

Файласуф, исён Фарб жамиятларига хос ҳодиса, — деб ёзади. — Диний тартиблар ва анъаналар ҳукмрон жамиятда исён йўқ, чунки унда ҳамма нарса, ҳатто кишиларнинг хоҳиш ва эҳтирослари ҳам ана шу тартиблар, анъаналар назорати остида бўлади. Исён ё диний тартиботлар, анъаналар ҳали йўқ, ёки улардан кейинги, ҳамма нарса ақл, идрок ва инсон талабларига қурилган жамиятда содир бўлиши мумкин. Аниқроқ қилиб айтганда, исёнкор руҳ кишининг ўз ҳуқуқларини англаб, расмий тенглик ҳаётнинг тескари эканини, улар ўртасида кескин зиддиятлар борлигини кўрганида уйғонади. „Шунинг учун исён ўз ҳуқуқидан хабардор ва уни англаган кишининг ишидир“.

Генезиси ва асл моҳиятига кўра, исён позитив ҳодисадир. Масалан, мамлукнинг исёни хўжайинининг зўравонлигини чеклашга ва ўз беғуноҳлигини ҳимоя қилишга қаратилган. Ушбу илк исёнда мамлук ўзи билан хўжайини ўртасидаги муносабатларни бир томоннинг истак ва хоҳишларига қурмасликни сўраган. Тенглик ҳақидаги ғоя ҳам шу тариқа юзага келган.

Кейинги ижтимоий-тарихий жараёнлар исёнда салбий, бад ҳолатларни авж олдирди. Иккинчи жаҳон уруши даҳшатларини кузатган файласуф ёзади: „Энди биз жинояткорона режаларини устамона бажараётган даврда яшамоқдамиз. Ҳозирги ҳуқуқбузарлар айбини тан олиб, кечирим сўрайдиган содда гўдаклар эмас, улар етук ақл эгаларидир. Улар ҳатто ўз қотилликларини оқлаш учун фалсафани шум ниятларига хизмат қилдиришлари мумкин. Илгари қотиллик ҳайқирик каби кам ҳодиса эди, энди у фалсафа, илм-фан каби универсалдир; жиноят аллақачон қонуний ҳодисага айланган“. Бир пайтлар инсонпарвар бўлган Европа энди ғайриинсоний Европадир. Ушбу фикрни исботлаш учун А.Камю метафизик, тарихий, бадиий-эстетик исёнларни, исённинг нигилизм, революциялар ва терроризмлар билан боғлиқ эканини очиб беради.

Олам ва ижтимоий борлиқ тартиблари инсонни қониқ-тирмайди, айниқса у ўлим билан чиқиша олмайди. Шу боис у мавжуд дунёни англаш ва ўзлаштириш учун метафизик исён кўтаради. Прометейнинг Зевс тартибларига, Ахилл ва Эдипнинг ўз тақдирига қарши чиқишларида, Ер ости худо-си Аиданинг бераҳмлигини фош этувчи мифларда, христианликда ўз якунига етган антик даврга хос метафизик исён бор. Исодан бошланган тарих эса Прометей издошларининг эмас, балки Қайн авлодларининг тарихидир, чунки Прометей инсонларни Зевс зулмидан халос қилишга интилди, Қайн эса Одам наслига тиф кўтарди. Шундан бери инсоният тарихи ўзаро кураш ва қирғинлар тарихи бўлиб келади. Демак, христианликнинг пайдо бўлиши билан исён ўзининг позитив ҳодисалигини йўқотди, бироқ бунга Исо ва унинг таълимоти айбдор эмас. Христианлик илоҳий тартибларни қарор топтиришга эришди, бу шубҳасиз, аммо у туфайли одам зотидаги турғунликка ўчлик, ёвузлик каби бад сифатлар ҳам кенг, ҳатто керагидан зиёд кенг тарқалди.

Инсон оламини идрок этишга интилар экан ҳал қила олмайдиган саволларга дуч келади. Оламнинг ибтидоси қайдаю интиҳоси қайда? Нега онгли мавжудот-одам оламини тўла билишга қодир эмас? Одам ён-атрофини ўзгартирса-да, ундан ўзи қониқмайди; у нимадир излаб сарсон-саргардон. Агар ҳаёти фақат одамнинг ўзига тааллуқли бўлса, нега у ушбу ҳаётини ўзгаларга бағишлаб яшашдан маъно қидиради? Ушбу азалий саволлар ҳақида инсон қанча бош қотирмасин, у бирор қониқарли жавоб топа олган эмас; унинг топган жавоблари ўта нисбийдир.

Инсоннинг худо тартибларига қарши метафизик исёни ҳам азалий саволлардан бошланади. Агар борлиқни, одамни худо яратган бўлса, нега улар унинг ўзи каби мукамал эмас? Ҳақиқатан ҳам худо эзгулик ва иймон тарафдори бўлса, унинг фарзандларидаги ёвузлик, қотиллик ва иймонсизлик қаердан, улар кимнинг ихтиёри билан пайдо бўлади? Исонинг қатл олдидаги „Эй Худойим, эй Худойим! Нимага Сен Мени тарк этдинг?“ нидосини нега у бефарқ қолдирди? Фарб фалсафаси ва теологияси қайта ва қайта муҳокама қилиб келаётган ушбу саволларга А. Камю ҳам жавоб бергандек. „Худо бир вақтнинг ўзида беозор фаришта ҳамда ёвуз қотил.... Ёвузлик, зўравонлик охир натижада ундан келиб чиқади ва

унга бориб тақалади. Мильтон тасвирлаган иблис худо ҳақида дейди: „У фаҳми билан эмас, зўрлиги билан устун, қолган нарсаларда биз тенгмиз“.

Шу билан бирга А. Камю худо билан инсон тенг эмаслигини қайд этади. Алҳаққи, улар тенг бўлса, борлиқни тартибга солиб турган илоҳий кучнинг мавжудлиги ҳақидаги фикрлар лағвона чиқади. Худо билан одамни тенглаштириш аслида одамни худога айлантиришдир. Натижада азалият, ҳаёт ва ўлим ҳам одамнинг ихтиёрига ўтиб қолади, бу эса унинг ўзбошимчалиklarини, истакларини тотал ҳодисаларга айлантиради. Чунки одам бир қўли билан дунёни барпо этса, иккинчи қўли билан уни бузади, тилида худони улугласа, дилида илоҳий тартибларни ланъатлайди, орзуси эзгулик бўлса, амали ёмонликдан иборат. Ушбу антиномиядан у мутлақ қутулмайди. Бад сифатлардан халос бўлиш учун кишилар бир-бирларини иноқликка, авлодларини баркамолликка ундаб яшашга мажбур.

А. Камю ижтимоий-тарихий жараёнлар билан боғлиқ исёнларнинг илк исёндан фарқ қилишини таъкидлайди. Илк исён мамлукнинг ўз беғуноҳлигини ҳимоя қилишга, тенгликни таъминлашга қаратилган эди, кейинги исёнлар эса сиёсий мақсадига эга кишиларнинг бошқалар устидан ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилди. Илгари исён истисно ва мурасага ундовчи ҳодиса эди, энди у оммавий ва тотал ҳодисага айланди. Масалан, исённинг бад кўриниши—революция ана шундай тотал ҳодисадир.

Исёнда ғоя бўлмайди, унда одамнинг ўз истакларига ҳиссий эргашиши ҳукмрон, революция эса ғояларга асосланади ва унинг ўзи ҳодисалар устидан ҳукмрон бўлишга интилади; исён аниқ воқеага, шахсга қаратилади, революция-халққа, синфларга, тузумга; исён ўз беғуноҳлигини ҳимоя қилса, ўзаро келишувни кўзласа, революция бошқаларни гуноҳдор деб билади, уларни йўқ қилишни кўзлайди; исённинг ўз чегараси, доираси бор, революция худуд, сарҳад билмайди; исён мавжуд куч ва имкониятга таянади, революция янги-янги куч ва имкониятлар қидиради; исён ўз мақсадига етгач тўхтади, революция ҳал этиб бўлмайдиган вазифаларини ўз олдига кўяди; исён пастдан юқорига қараб йўналтирилади, революция — юқоридан пастга; исён реалликка асосланади, революция-романтизмга; исённинг қуроли сўз, эти-

роз, мувоса, революциянинг қуроли дўк, ўк, маҳбасдир. Революция азалий тартиботларни инкор этади, у инсон қалбидаги илоҳий туйғуларни топтаб, нигилизмни ҳаёт тарзига айлантиради. „Бир марта ҳаётдан жой олган нигилизм, азалий маънавий тартибларини рад этиб, Цезарга сифинишни қарор топтиради.“ Маълумки, революциянинг ўз цезарлари бор; революция ўз цезарларига сифинишни жорий этиш орқали асрлар давомида одамлар орасида яшаб келган худони, унинг вакилларини Ердан қувғин қилади ёки уларни беаёв қатл этади. Шунинг учун файласуф Людовик XVI ни қатл қилган француз революциясини ҳам, унга маълум маънода назарий асос бўлган Ж. Ж. Руссонинг „Ижтимоий шартнома“ асарини ҳам танқид қилади.

Людовик XVI гача „Худо қироллар орқали тарихда иштирок қилиб келди, энди Ерда унинг соясигина қолди.“ „Ижтимоий шартнома“ эса халқ суверен ҳуқуқини ҳимоя қилиб, Ердаги илоҳий куч-қиролни қувишга, ўлдиришга, шу тариқа халқнинг тотал бошқаришини ўрнатишга олиб келди. Ж. Ж. Руссо ўзининг жабрланувчилари, зоҳидлари ва авлиёлари бор янги динга асос солди.“ Шунинг учун „Ижтимоий шартнома“ ни А.Камю киноя билан янги „Хуш хабар“ деб атайди. Француз революциясидан кейин зўравонлик ва қотиллик, халқ, адолат, тенглик номи билан амалга оширилдиган бўлди. Ўзининг сиёсий мақсадларини устамона яширганлар эса улар қаторига „демократия“ сўзини ҳам кўшиб кўйдилар. „Ушбу даҳшат ва хунрезликлар қонунсизлик авж олган жойдагина содир бўлиши мумкин... Энди мусибат-бизнинг умумий маконимиз, орзу қилган жаннат монанд еримиздир“.

Нигилизм ва терроризм революцияни муқаррар ҳодисага айлантирди. Адолатсизликни, зўравонликни террор йўли билан йўқ қилиш мумкин деган ғоя нигилистлар миясида ўрнашиб олди. Рус нигилистлари эса ўз ниятларига назарий асосни Гегель фалсафасидан, унинг „абсолют“идан топдилар. Революционерлар Гегель фалсафасидан „тарихга трансцендентсиз ва иродаларнинг ҳокимият учун азалий кураши“ деб қарашни ўргандилар. „Менинг „мен“им ўлди,-деб ёзган эди Бакунин Гегелдан илҳомланиб,-энди мен маълум маънода абсолют илмига яқин ҳақиқий ҳаётда яшайпман.“ Нечаев эса Гегель абсолютини революцияда кўрди."Революционер абсолютга маҳкумдир. Унда севги ҳам, мулк ҳам, дўст

ҳам бўлмаслиги даркор; у ҳатто ўз исмидан ҳам воз кечиши мумкин. Унинг бор вужуди бир нарсага бағишланиши лозим, у революциядир“. Нечаев абсолютни тан олмагани бе-шафқат маҳв этишга чақирди. Ушбу даъват беиз кетмади, Муссолини, Гитлер, Сталин уни амалга оширдилар.

А. Камю фикрига кўра, Гегель фалсафада француз революциясини бошлаб берди. „Гегель ҳамма нарсани, ҳатто иррационални ҳам рационаллаштирди. Шу билан бирга у ақлу тафаккурга телбалик титроғини ва меъёрсизликни олиб кирди. Шунинг учун А.Камю уни „фалсафадаги Наполеон“ деб атайди; унинг мутелик фалсафаси бир кунимас бир куни“ўз Ватерлоосини топади“. Бироқ Ватерлоони унутиб ва „абсолют“ ни қарор топтириб, тарихни ўз ниҳоясига етказишни истаганлар бўлган. Шубҳасиз, улар яна бўлади. Улар инсонни, тўғрироғи, ўзларини „абсолют“га айлантирадилар; абсолют эса мутлақ танҳодир. Мутлақ танҳо изланмайди ҳам, адашмайди ҳам; яратмайди ҳам, бузмайди ҳам; бермайди ҳам, олмайди ҳам; у мутлақлиги боис мавҳумликка маҳкум. Мавҳумлик мавжудликнинг адувидир. Мана Гегель фалсафасидаги фожи!

Нигилистлар абсолютни қарор топтириш учун ўтмиш билан курашишга мажбур эдилар. Бу ўринда улар „Европанинг тугалланган биринчи нигилисти“ Нисшега таянадилар. Нисшенинг „Худо ўлди!“ шиори уни нигилистлар даҳосига айлантирди. Унинг: „Биз Худони рад этамиз, биз Худонинг масъуллигини рад этамиз, фақат шу тарзда биз дунёни халос қила оламиз“ хитоби XIX–XX аср нигилистларининг даҳрийона исёнига дастур бўлди. Аслида Нисше ҳам „абсолют“га интилди. Унинг Алподам („Сверхчеловек“)и инсонни илоҳийлаштиришга даъватдир. Энди борлиқ учун фақат инсон жавобгар, ҳаёт устидан фақат инсон ҳукмдор. Инсонни худо даражасига кўтариш унинг якка ҳукмронлигини таъминлашдир; якка ҳукмронлик эса „абсолют“га даъвогарликдир. Абсолют ўтмиш, ҳозир ва келажакнинг, улар орқали бутун мавжудотнинг ўзига итоат этишини хоҳлайди. Бунга фақат зўравонлик орқалигина эришиш мумкин. XX асрда авж олган экологик инқирозлар инсоннинг борлиқ устидан якка ҳукмронлик қилишга интилишининг натижаси эмасми? Алподам ва олий ирқ ғояси немис миллатчи-социалистларига қўл келганини унутиб бўладими?

Тўғри, А. Камю, файласуф Нисше билан миллатчи Розенбергни айнанлаштирамаслигимиз, биз Нисшенинг тараф-

дори бўлишимиз зарур, деб ёзади. У Нисшени оқлаш учун унинг „одам ўлдирганимда виждон азобидан ўлган бўлардим“ деган сўзларини келтиради. Бироқ А. Камю Нисшенинг юқоридаги ғоялари немис миллатини, халқини бошқа миллатларга, халқларга қарши исён кўтаришга даъвати ҳам эканини негадир эътироф этмайди. Нисше фалсафасида метафизик исён „тарихий цезаризм“ билан қўшилиб кетади. Демак, тарихий исён метафизик исённинг мантиқий давомидир. Нигилистлар учун эса исён ўлиш ва ўлдиришдадир.

Нигилизм амалда терроризмдир. Якка тартибдаги терроризм айрим кишиларни халқ қаҳрамонларига айлантириши мумкин. Бироқ якка терроризмдан уюшган давлат терроризми хавфлироқдир. Аслида терроризмнинг ҳар қандай кўриниши хавфли, аммо якка террористни қоралаш, ушлаш ва жазолаш мумкин, давлат терроризмини эса ушлаш ҳам, жазолаш ҳам мушкул.

Нигилизм, терроризм, революция давлатга қарши, уни босиб олишга қаратилган бўлади, чунки давлат пировад мақсадга етишга ёрдам бера оладиган „абсолют“дир. Давлатни қўлга киритган нигилизм, терроризм, революция, шубҳасиз, уни оммавий қирғин қуролига айлантиради. Бундай давлат нафақат ўз халқини, шу билан бирга бошқа халқларни ҳам ўзига итоат эттиришни режалаштиради.

А. Камю давлат терроризмининг назарий асослари Гегель, Маркс, Нисше асарларида, амалдаги кўриниши фашизм ва коммунизмда акс этишини очиб беради. Агар „буюк файласуфлар“ давлатнинг тотал кучга айлантиришни ёқлаб чиққан бўлсалар, фашизм ва коммунизм уни амалда кўрсатдилар. Тоталитар давлат фуқароларнинг ташаббусига, ҳурфикрликка, эркинликка ўз мақсадлари доирасидагина рухсат беради, у ўз ғояси ва мафқурасига қарши кишиларни „халқ душманлари“га чиқаради, ёвузлик ва қотиллик билан бўлса-да, жамиятда яқдилликка эришишга интилади. Афсуски, А. Камю давлат терроризми келиб чиқишининг олдини олиш, қандай қилганда фуқароларнинг шахсий ҳаётига, эркинликлари ва эътиқодларига давлатнинг аралашини чеклаш мумкинлиги ҳақида фикр юритмайди. Унинг айрим фикрлари, муаммога концептуал ёндашиши 50-йилларда чоп этилган К. Поппер, Э. Фромм, Ф. А. Хайек асарларидаги ёндашишлар билан ҳамоҳанг бўлса-да, файласуфда мавжуд ижтимоий бор-

лиқни инсонийлаштиришга оид конструктив тавсиялар йўқ, у экзистенциал ёндашиш билан чекланади.

Исён асл маънода ахлоқсизлик ва беъманиликни рад этади; у ҳамма нарсанинг—эрк, ахлоқ, ижоднинг ҳам маълум бир чегарадан чиқмаслигини ёқлайди. Файласуф бадий-эстетик исёнга де Саднинг ахлоққа, маънавиятга зид қарашларини мисол қилиб олар экан, садизимда ана шу чегара бузилганини очиб беради.

Сад давлат ўзбошимчалигига ва тоталитаризмга майл-эҳтирослар ўзбошимчалигини қарши қўяди. „Сад бир мантиқни тан олди—у бежилов майл-эҳтиросларга эргашиш мантиғидир. У яшашга ташналигини бир майл-эҳтиросдан иккинчи майл-эҳтиросга берилиш орқали қондирди. Бу аслида унинг ахлоқий таназзул орқали борлиқни маҳв этиш истаги эди. Шу нуқта назардан Сад бизнинг замондошимиздир“.

Майл-эҳтиросларга мутлақ эрк талаб этган Сад 26 йил умрини қамоқда ўтказди, бироқ у ўз ғоясидан воз кечмади. У бежилов майл-эҳтиросларни куйловчи асарлар ёзди ва шу тариқа ахлоқсизликка қурилган жамиятга қарши очиқ исён кўтарди. Минг ваҳки, бу исённинг ўзи мутлақ ахлоқсизликка асосланган эди.

Файласуф Садни беҳуда „замондошимиз“ деб атамайди. Бежилов майл-эҳтиросларга бандилик XVIII-XIX асрда яшган Садгагина хос эмас. Фоҳишабозликни, сексни тарғиб қилаётган ёзувчилар, ноширлар ва санъаткорлар ҳозир ҳам сонсиз-саноқсиздир. Айнан уларнинг ташвиқоти туфайли садизм „инсонни тутқинликдан, бад инстинктларнинг киши руҳий ҳаётида йиғилиб қолишидан асровчи қараш“га айланган. Лекин садизм ташвиқотчилари ўйламадики, мутлақ эркин майл-эҳтирос энг аввало ушбу ғоя тарафдорларининг ўзини маҳв этади.

А. Камю бадий-эстетик исёни Лотреамон, Рембо, А.Бретон ва бошқа сюрреалистларнинг поэтик ижодида ҳам кузатади. Улар янги ахлоқ яратишга қанчалик ҳаракат қилмасинлар, тарихий-анъанавий ахлоқ нормалари ўзгармади; Исо ўғитлари ҳамон яшовчандир. Аммо бадий-эстетик исёнда ижодкор руҳий-ҳиссий оламини ранг-баранглаштирувчи позитив жиҳатлар борлигини, айниқса бу сюрреалист мусавирлар асарларида кўзга ташланишини унутиб бўлмайди.

Эрк мудом нисбийдир, ушбу нисбийликни унутган исён бедодликка, қотилликка, охир натижада эса инсоннинг ўзини ўзи инкор қилишга айланади. Исён ушбу нисбийликни ёдда тутган ҳолда „ҳа“ ва „йўқ“ дейишни билиши, яъни яратишга қаратилган хатти-ҳаракатларга „ҳа“, табоҳликка, таназзулга элтувчи нарсаларга „йўқ“ дейиши лозим. Шунинг учун исён мантиқан адолатни, тенгликни, ахлоқни қўллаб-қувватлайди, у ўлимни, ўлдиришни, емирилишни рад этади. Ушбу маънода исён тарихни яратувчи инсоннинг фазилатидир; ушбу фазилати билан инсон ҳаётни, ундаги муқимликни асраб келади. „Агар инсон ўз кучи билан дунёга бирлик бахш этаолганида, ўз истаги билан унда софлик, бегуноҳлик ва адл ўрнатаолганида эди, у Худо бўларди,-деб мулоҳаза юритади А. Камю. -Агар инсон буларга ўзи қодир бўлганида исёнга ҳожат қолмасди. Инсон шунинг учун исён кўтарадики, ёлғон, ҳақсизлик ва бедодлик унинг қисматидадир. Инсон улардан мутлақ халос бўлолмайди; у бедодлик ва ҳақсизлик мавжудлигини кўраётгани учун ҳам исёндан воз кеча олмайди. Аммо инсон улар билан келиша олмайди ҳам... Демак, исёнкор одамга ором йўқ. У эзгулик нималигини билади, валеқ ўз хоҳишига зид ёвузлик қилади. У тарихан эришилган позитив қадриятларни қайта ва қайта қарор топтиришга мажбур, агар инсон яратилган борлиқни мунтазам қўллаб-қувватлаб турмаса, у қулайди. Инсон ўлимни, емирилишни бутунлай тўхтатиш имконига эга бўлмаса-да, уларни камайтиришга ўзининг барча қалб эҳтиросларини, кучини қаратмоғи керак. Инсон зулматда туриб ўлимга, емирилишга ундовчи даъватларга қаршилик кўрсатиши лозим, бу унинг ягона қадриятидир“. Ана шунда нафақат Шекспир этикдўзларни, этикдўзлар ҳам Шекспирни эъзозлаши мумкин. Акс ҳолда „Шекспирни рад этадиган этикдўзлар мустабидга хизмат қиладиган мамлукка, этикдўзларни менсимайдиган Шекспир эса мустабидларни улуғлашни касб-кор қилган маддоҳларга айланади...“ Тарихни эса унга кўр-кўрона эргашадиганлар эмас, балки келажакни яратиш мақсадида исён кўтарадиган одамлар олдинга силжитади. Исёнкор одам, ҳатто умрининг қисқалигини, илоҳий мукамаллик хом ҳаёллигини, ўлим ва емирилишдан мутлақ қутулолмаслигини

яхши билса-да, у ҳаётни яратишга қаратилган исёндангина нажот, далда топади. Исёнкор одамнинг Европа бозорларидаги ўзини сотишга шай террористлардан, қотиллардан фарқи ҳам шунда. „Нурга тўлган дунё,— деб ёзади А.Камю ўз асарини тугатаёзиб,— бизнинг биринчи ва сўнгги муҳаббатимиз бўлиб қолади. Бизнинг авлодларимиз ҳам ушбу осмондан нафас оладилар; адолат ўлмасдир“.

Адабиётлар

1. Камю А. Бунгующий человек. — М.: Изд. полит. лит-ры, 1990.
2. Камю Альбер. Избранное. -М.: „Правда“, 1990.
3. Камю Альбер. Избранное. Сборник. -М.: „Радуга“, 1989.

ХУРЛИКНИ ТИЛАБ ОЛМАЙДИЛАР

Одам хур туғилмайди, аммо хур яшаши унинг мужоҳадларига боғлиқ. Бизни ўзига банди этишга тайёр атрофимиздаги нарсалар, назарлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Эркин яшашингизни бир онга бўлса-да, унутдингизми, тамом, улар сизни ўзига маҳкум этадилар. Хўш, жамиятда бирор назарга, бирор кимсага ёки бирор нарсага боғланмай, умрингизни бағишламай яшашингиз мумкинми? Наҳотки, узлатда яшашда арзигулик мағз бўлса? Яккаликда моҳият бўлса? Генри Торо ёзади: „Куёш ҳам якка. Худо ҳам якка. Ҳеч ким билан яккалик биландек ёқимли суҳбат қуриб бўлмайди. Фақат иблис яккаликни билмайди, у мудом кишилар даврасида...“

Тафаккур тарихида бетакрор из қолдирган Генри Торо (1817-1862) ўз ҳаёти ва ижоди билан қандай хур яшаш мумкинлигини намойиш қилди. Серғалва ва серғавго дунёда руҳий хурлигини асраб яшаш айрим зотларгагина насиб этган. Шундай зотлар қаторида Генри Торо ҳам бор.

Торо Гарвард университетини тугатиб, мактабда дарс беради, бироқ таълимдаги зўравонлик, бола эркини топтовчи тартиблар унда норозилик уйғотади. Мактабни ташлаб, турли касбларда ишлайди. Ҳамма жойда ноҳақликда, инсон эркини топтовчи тартибларга, ҳар қандай ноҳақликка тайёр бадният ва баднафс кишиларга дуч келади. Ўзи туғилиб ўсган Массачусетсдаги қулликни кўриб, „Озодлик мамлакати“ ҳукуматини ёмон кўриб қолади. У 1841 йили таниқли файласуф Эмерсон хонадонига ишга ёлланади. Ёш йигитдаги эркинлик ва ноодатий фикрлашни кўрган файласуф Торо ни „Дайла“ журнали таҳририятига ва трансценденталчилар клубига тортади.

„Конкорд ва Мерримак дарёлари бўйида бир ҳафта“, „Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт“ асарларидаёқ Торо талантли ёзувчи ва файласуф — донишманд эканини кўрсатди.

Торо назарида, табиат—даҳо мусаввир. У мўйқаламининг оддий бир ҳаракати билан борлиқни беками кўст яратган. „Табиат одатий маънода ёввойи эмас. Инсон яратган бебаҳо нарсалар ҳам ёввойи табиатга тақлид. У табиатга тақлид қилиб хур яшайди“. Сандигимиздаги маҳзанлар бизни руҳий изтироблардан, ҳатто йўқсилликдан ҳам халос қилолмайди, энг олий мансаб ёки нишон ахлоқимизни бойита олмайди, ци-

визация эса одамларни чоп-чопларга, ҳашаматда яшашга ўргатди. Фақат табиатгина бор неъматларини сахийлик билан пойингизга тўкади, дилингизни овунтиради, руҳингизни улуғлайди, ўзининг чексизлиги билан бизни мангуликка интилиб яшашга ундайди. Мураффах табиатдан улуғлик тополмаган мувасвас ҳаётдан улуғлик тополмайди.

Узоқ ривожланиш жараёнида одам цивилизацияга, ҳашаматда яшашга шунчалик ўрганиб қолдики, ҳаётни, умр моҳиятини уларсиз тасаввур қилолмайди. Мабодо киши устидаги ридодан бошқа ҳеч вақоси йўқ Буддани, Сукротни ёки Диогенни учратганида борми, улар саломига алик олишни ўзига эп кўрмасди. „Цивилизация уйларимизни яхшилади, - деб ёзади Торо, - аммо уларда яшайдиган одамларни у яхшиламади. Цивилизация ҳашаматли саройлар яратди, аммо олийжаноб рицарлар ва қиролларни яратиш мушкул экан. Цивилизациялашган мамлакатда ёввойилик даражасига етган улкан халқ оммаси бўлиши мумкин эмас, деб ўйлаш хатодир. Бир тоифа кишиларнинг дабдабали яшаши қолганлар гадолигининг эвазигадир. Цивилизация очкўз тоифани „бу дунёда ўз номига қаср, у дунё учун эса ўз номига мақбара қуришга ўргатди“. Шунинг учун, Торонинг фикрига кўра, ҳозирги замон кишиси ибтидоий аждодларга нисбатан бироз тажрибалироқ ва ақллироқ ёввойидир. Аслида маданиятли яшаш учун бир кўйлак, бир қошиқ ва бир белкурак етарлидир. Одамлардан, даврдан қоникмаслик деярли барча мутафаккирларга хос хислатдир. Торо фақат норозилик билдириб қолмайди, у ҳаёти билан ўз назарларини исботлашга интилади. У, биринчидан, цивилизация қулайликларидан воз кечади. Уолден ўрмони чеккасида икки йил узлатда яшайди. Иккинчидан, Торо меҳнат қилиб, одмигина яшаш орқали, шахс ўзининг руҳий ҳурлигини сақлаши, ахлоқий комилликка эришиши мумкинлигини исботлади.

Бутун дунё, Америка XIX асрда тилла излашга муккасидан кетиб берилган бир пайтда бойликлардан, ҳашамлардан, цивилизациядан воз кечиш ғалати кўринади. „Одамлар йўқсилликдан эмас, ортиқчаликдан ўладиган бўлдилар, - деб ёзади файласуф.- Даҳолар саройларда, императорлар ёнида яшамайдилар, уларга тилла, кумуш ва мрамлар керак эмас. Сайқаллаштирилган ахлоқ миллат, одамлар безагидир. Ойга етгудек қаср қуришдан ахлоқан тоза ташланган бир қадам кишилар

хотирасида узоқ яшайдиган ёдгорликдир. Ахлоқан тоза бўлмаган киши ҳеч нимани тоза қилмайди“. Мутафаккир ҳаётни соддалаштириш, ортиқча ташвишлардан, ҳашамлардан воз кечиш гоёсини илгари суради. Қадимги Хитой, Ҳиндистон, форс ва грек донишмандлари, умуман, инсоният манфаатларига умрини бағишлаган кишилар оддий, ҳатто йўқсиллардан ҳам паст даражада умр кечирганлар. Йўқсилликда, муҳтожликда ихтиёрий яшамай туриб оддий халқ турмушини холисона кузатиш, англаш қийин. Ҳашаматда яшаган ён-атрофни ҳашамат билан ўлчайди, унинг учун ҳашаматда яшайдиганларгина тўғри фикр юритадилар. Шунинг учун у фақат ҳашаматга эга шахсларнигина ўзига сирдош, масҳуб тутади. Бундай сардори бор раият-муҳтожликда, донишмандлар-тахқирда, ҳақпарварлар эса қувғинда яшайди.

Ахлоқи тоза кишиларнинг, донишмандларнинг ҳаёти ўткинчи давр билан ўлчанмайди: мангуликка хизмат қилиш уларнинг тилагидир. Ушбу мақсадда улар худди Зардушт каби, ўтмиш, бугун ва келажакни ўзида мужассамлаштириб яшайдилар. Тўғри, вақт ўзига-ўзи мезон, аммо у мудом одамлар қилмишларини ахлоққа йўғрилган мангулик тарозисига солиб боради. Мангулик эса кишилардан кийимини эмас, ахлоқини, зоҳирини эмас, ботинини тоза тутишни талаб этади. „Шунинг учун, — деб хулоса чиқаради Торо,— барча буюк нарсалар мусаффо тонгдан яралган“.

Торо содда яшашга даъват этса-да, ҳар бир кишининг ўз даҳосига, ҳур руҳига мувофиқ умр кечириши зарурлигини назардан қочирмайди. Унинг фикрича, худо инсон вужудига шундай бир имкон жо этганки, ҳар ким ўз руҳига монанд йўлни топиб яшаши керак. Бу йўл бошқаларнинг, ҳатто ота-онанинг ҳам йўли бўлмаслиги мумкин. Ҳеч кимга, ҳеч нимага муте бўлмаган кишигина руҳан озод, ҳурдир. „Ер юзининг истаган жойида Олимпни топса бўлади“, -деб ёзади у аъламона. Аммо Торо инсоният яратган маънавий бойликларни рад этмайди, балки уларни ўрганишга чақиради. „Китоблар, -деб давом этади у,-жамият ва инсоният устидан қирол ва императорлардан кўпи ҳукмронлик қиладилар“.

Александр Македонскийнинг „Иллиада“ни қимматбаҳо сандиқда мудом ёнида олиб юргани ибратли мисолдир. Ҳомер, Данте, Шекспир асарлари замонавий маддоҳларнинг сийқа ва тилёглама сатрларидан кўпроқ покликка, ҳурликка ўрга-

тади. Инсоният ҳали даҳо шоирлар қолдирган дурдоналарни ўрганмади. Буюкларни англаш учун эса буюклар даражасига етиш зарур.

Торо Шарқ, айниқса ҳинд фалсафасини, Саъдий ижодини, Зардушт таълимотини яхши билган. Унинг асарларида шарқона руҳ, шарқона фикрлаш таъсири яққол кўриниб туради.

Торони машҳур қилган унинг „Фуқаровий бўйсунмаслик ҳақида“ асаридир. Унда файласуф шахс эрки ва давлат масалаларини ўртага қўяди.

Хурликнинг адувваши кўп. Нокерак нарсалардан, агар хоҳиш бўлса, қутулиш осон, аммо маъхудий тартиботлардан озод бўлиш мушкул. Кишилар билмаган ҳолда ўз эрklarини давлатга бериб қўйганлар. Давлат уларни ўз измида ушлаб туриш учун қонунлар, чегаралар, божхоналар, солиқлар, армия, полиция, суд, маҳкамалар, амалдорлар, ўхў, нималарни ўйлаб топмаган. Ҳеч ким аниқ билмайди, нима учун фуқаро пешона тери билан топган маблағининг ярмини, ҳатто ундан ҳам кўп қисмини ҳар ойда солиқларга тўлашга мажбур этилади? Нима учун давлатда кишиларни ўзига куч билан итоат эттириш ҳуқуқи бору, шахсда ғайриинсоний қонунларга, давлат хоҳишларига, ҳатто уни ағдариб ташлаш ҳуқуқи йўқ? Торо уй-жой солиғини тўлашдан бош тортади ва шу боис ҳибсга олинади. Яқин кишилари солиқни тўлаб озод қилган бўлсалар-да, ҳибсхонада ўтказган бир куни уни шахс хурлиги ва давлат тартиблари, АҚШдаги қуллик ҳақида ўйлашга ундайди. „Мамлакат эркини давлат ҳимоя қилмайди, -деб ёзади Торо ўз норозилигини билдириб.—У маърифат ҳам тарқатмайди. Улар, яъни эрк, маърифат тарқатиш Америка халқига хос хислатдир. Агар ҳукумат унга халақит бермаганида бу хислатлар янада кўпроқ бўларди“. Шунинг учун „доимий армия бўлмаганидек, доимий ҳукумат ҳам бўлиши мумкин эмас“. Бироқ савол туғилади: давлатнинг ўрнида нима бўлади? Файласуф бу саволга жавоб бермайди. Шу ўринда у ўз назарининг заифлигини: „Мен зудлик билан давлатни бекор қилишни эмас, балки зудлик билан уни яхшилашни талаб этаман“, -деб ёпишга ҳаракат қилади.

„Массачусетсда қуллик“ асарида Торо давлатга бўйсунмасликни сиёсат, тузум ва бошқарувдаги нопокликларга қарши исён деб баҳолайди. Ўрнатилган тартибларни, бурчларни кўр-кўрона бажариш зўравонликнинг кенгайишига олиб

келади. Давлат билан ҳамкорлик қилмаслик учун ушбу тартиб ва бурчларни бажаришдан воз кечиш зарур. Бу назар тафаккур тарихида „зўравонликсиз инқилоб“ номини олди ва Л. Толстой, М. Ганди, Мартин Лютер Кинг фаолиятида ўз ифодасини топди.

Ҳаётининг охирларида „Уолден зоҳиди“ қуёш ҳам якка, худо ҳам якка, жамият, давлат ишларига аралашмай, ўз ишларим, руҳий интилишларим билан банд бўлиб яшашим мумкин, деб ўйлаганларим нотўғри экан, инсонпарварлигини йўқотган давлат билан эса шахс, бутун кишилар тузган шартномаларини тўхташи, унга қасам ичмаслиги, балки қаршилик кўрсатишлари лозим, деган хулосага келади. Бу аслида мурдор давлатга биргалашиб қарши чиқишга даъват эди.

Вафотидан кейин кўп ўтмай Генри Торонинг ҳурлик ҳақидаги ғоялари амалга оша бошлади. 1864 йил АҚШда қуллик бекор қилинади. Бутун дунёда Хурлик, Озодлик ва Тенглик учун кураш авж олади. Мутафаккир ҳақ: „хурлик худонинг ҳам, даҳонинг ҳам тухфаси эмас, эрки учун курашганларгина хур яшайдилар!“ Ҳа, хурликни тилаб олмайдилар...

Адабиётлар

1. Торо Генри Дэвид. Высшие законы. — М.: „Республика“, 2001.
2. Покровский Н. Е. Генри Торо. -М.: „Мысль“, 1983.

ХАЁЛ ВА АҚЛ

Эссе

Хаёлнинг охири — умрнинг охири. Хаёлнинг тубига етдингми, тамом, узала тушиб бу дунёдан шод кетсанг арзийди. Аммо хаёл (ақл ва мантиқ учун ундан ҳам беқўним, ундан ҳам бетайин нарса йўқ) ўта мавҳум ва ўта сирли нарсаки, қачон ва қайси бир онда, қаерда ва қайси нуқтада, қандай ва қайси бир илоҳий ишора қудрати билан вужудингда жон пайдо бўлганини ақл тополмаганидек, унинг ҳам қачон ва қайси бир онда, қаерда ва қайси бир илоҳий ишора қудрати билан борлигинда туғилганини мантиқ тополмайди. Балки ақл ва мантиқнинг ожизлиги ҳам шундадир. Макар Чудранинг ўтиги эсингиздами: „Ҳаёт ҳақидаги ўйлардан қоч, ўйлаб ўйинга етадиган бўлсанг, ҳаётдан қўнглинг совийди“. Ҳаётдан қўнгли совимаслиги учун ҳам худо инсонга ўйлаб ўйи тубига, ўқиб илм тагига, излаб қидирганларнинг жамига етмасликни ато этганга ўхшайди.

Шарқ олами руҳий-маънавий, хаёлий тадқиқ этишга мойил, Фарб эса — ақлий, мантиқий. Шарқ руҳий-маънавий, хаёлий борлиқни „мангу“ деб билади, Фарб-ақл билишга қодир ён-атрофни, моддий борлиқни. Шарқ мангуликни бепоён руҳдан, бой хаёлотдан излайди, унга талпинади, Фарб мунгуликни ён-атрофдан, ақлдан излайди, унга топинади. Бепоён руҳга, бой хаёлотга талпиниб яшаш Шарқнинг қисматига айланган, ён-атрофга, ақлга топиниб яшаш — Фарбнинг. Шарқ тафаккурида ақл руҳий-маънавий изланишларга эргашиб келади. Фарбда — хаёлот, руҳий-маънавий изланишлар ақлга. Шарқ ва Фарб қисматини ўзига туйган шоир ёзади:

Икки дунё, икки қадрият
Вужудимга омихта, бутун:
Бири-ақл, бири-руҳият.
Мангуликка чорлар туну кун.

Хаёл ва ақл нима? Луғатларни, илмий фикрлар тўпланган китобларни титқилаб чиқдим. Жавоблардан қўнглим тўлмади. Ҳаммаси қуруқ сўзлар, жонсиз таърифлар. Товба, наҳотки, илм-фан дегани шунчалар беҳис? Билган ва туйганларимни

жамлаб, бир хулосага келдим. Хаёл бепоеён руҳга талпинишдан, уни излашдан, ақл ён-атрофни, борлиқни билишдан, уларга топинишдан туғилади. Хаёл инсон билан нозик руҳ ўртасидаги кўприк, ақл — инсон билан ён-атроф ўртасидаги. Хаёл бепоеён, у на вақтни билади, на маконни. Ақл тан-бадан каби чекланган, вақт ва маконга сиғмаган ҳар қандай нарса унга гайрихаётий туюлади. Хаёлнинг чексизлиги руҳнинг бепоеёнлигидан, ақлнинг чекланганлиги-борлиққа бандилигидан. Хаёлда тиним йўқ, кўрқиш йўқ. Ақл, М.Зошченко ибораси билан айтганда, „ялқов ва кўрқоқ“. Хаёл — илоҳий, ақл — даҳрий; хаёл — руҳий, ақл — башарий. Хаёл ва ақлнинг кесишиш нуқтаси битта-у инсон. Инсон хаёл ва ақл, бой хаёлот билан қурумсоқ ақл ўртасидаги зиддиятни бартароф этиб яшашдек азобга дучор этилган. Бу ҳолат сангтарош Роденнинг „Мутафаккир“ тошгасвирида моҳирона ифодаланган.

Инсон-азалий мавзу. Инсон ҳақида қанчалик кўп ёзилган сайин у шунчалик сир бўлиб қолмоқда. Мен ҳам бу сирга сир қўшмоқчи эмасман. Мақсадим—хаёл ва ақл ҳақида сўз юритиш. Фикрларим кимнидир ўйлашга, кимнидир баҳслашишга ундаса ажаб эмас. Дарвоқе, „Арзимаган учкундан қудратли Римга ўт кетган“.

Спинозанинг фикрича, одам гофил туғилади, аммо у ўз манфаат ва мақсадига мувофиқ борлиқни билишга интилади. Инжилда айтилишича, илк одамнинг жаннатдан қувилишига ҳам унинг қизиққонлиги сабаб бўлган. Тақиқланган олмани егач, у эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, жаннатдан қувилишига ва мангу яшашдан маҳрум этилишига эса худонинг зўравонлиги сабаб деб қарайдиган бўлган. Унда худонинг беқиёс қудрати ва мангулиги ҳасад уйғотади. У худованд даргоҳига етгудек минора қуришга жазм қилади. Одамнинг бу нияти худога ёқмайди, у кишилар тилини бир-бирлари тушунмайдиган даражада аралаштириб юборади, натижада минора битмай қолади. Бобил минораси ҳақидаги ривоят шундай туғилган. Ақл ва қўл кучи билан худованд даргоҳига етолмаслигини пайқаган одам уни хаёлот қудрати билан забт этишга ўтади. Шунинг учун хаёлотнинг энг буюк кашфиёти — дин, кейин — ижод, энг аввало—бадий ижод.

Ақл, дин одамнинг табиат олдидаги ожизлигидан келиб чиққан, деб тушунтиради. Шубҳа йўқ, бу фикрда маълум бир ҳақиқат бор. Лекин у ташқи омил. Диннинг келиб чиқишида, энг аввало инсон хаёлотининг ўрни тан олиними даркор.

Худо — мангулик тимсоли. Инсон зоҳиран мангу яшай олмаслигини билса-да, мангуликдан воз кечган эмас. Ҳинд мутафаккири Шри Аурибиндо маънавий-руҳий етуклик орқали зоҳирий мангуликка етиш мумкин, деган қизиқарли фикрни илгари суради. Тўғри, у ҳозирги тараққиёт босқичида эмас, балки инсоннинг трансцендентал ўзгаришига мувофиқ келгусида рўй бериши мумкин, деб таъкидлайди. „Инжил“ Одам Ато ва Момо Ҳавонинг фарзандлари 900 йил ва ундан ҳам ошиқ умр кўрганларини айтади. Ибн Синонинг фикрича, агар микроблар бўлмаганида, одам минг йил умр кўради. Қандай бўлмасин, инсоннинг узоқ умр кўриш орзуси хаёлидан ўчмаган.

Худо — эзгулик, адолат, муҳаббат ва садоқат тимсоли. Диндаги ахлоқий-маънавий қадриятлар инсон хаёлотини доимо ўзига жалб этиб келади. Турмушнинг беаёв оқими ва бедил талаблари кишининг ана шу тимсолга меҳр қўйишини кучайтиради. Барча диний-фалсафий оқимлар ана шундай тарихий вазиятда юзага келган. XX аср охирига келиб турли қитъаларда авж олган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий инқирозлар кишиларда тасалли ва маънавий-руҳий таянч сифатида динга мурожаат қилишни кенгайтирди. ЮНЕСКО маълумотига кўра, ҳозир Ер юзидаги аҳолининг бешдан тўрт қисми, 80 фоизи динга ишонади. Демак, Ерда эзгулик, адолат, муҳаббат ва садоқат ҳали керакли даражада эмас. Бу қадриятлар ерда тўла қарор топмагунча хаёлнинг диндан озуқа ва мадад излаши давом этаверади.

Хаёлнинг тубига етиш мумкин бўлмаганидек, ижоднинг ҳам тубига етиш амримаҳол. „Ҳозир, бир дақиқадан кейин ёки эртага нима тўғрисида ёзишни ўзим ҳам билмайман, - дейди буюк фаранг мутафаккири Андре Моруа. - У биргина Яратганга маълум“. „Бир йилдан кейин нима ёзишимни билганимда эди, уни ҳозир битган бўлардим“ (Ф.Достоевский). Ижодга ақлий-манتيқий фикрлашдан ўзгача, баъзан эса унга зид, жўшқин ҳис ҳукмрон. Хаёлот олами билан мавжуд оламини, кишининг ички ботиний олами билан зоҳирий борлигини, охир натижада эса ҳаётнинг мавжудлиги билан мангулигини ифода этгани учун ҳам ижодда халқ, миллат ва жамиятнинг ютуғи, камчилиги, қарама-қаршиликлари ўз ифодасини топади.

Хаёл ва ижод қилинг, жаноблар, мен сизларнинг кимлигингизни айтиб бераман!

... Ўрмон чеккаси. Ён-атрофга қалин ўрмон ичидан оғир, босиқ мунг таралади. Харсанг тошлар оралаб оқаётган сувларнинг майин шилдираши ва қурт-қумурсқаларнинг бир маромда чийиллаши ҳам қўшилиб у сеҳрли куйга айланади. Қалин майсалар устида чордона қуриб, ярим яланғоч, қоқ суяк, оқ-оппоқ соч-соқоллари тиззасига тушган, қарашлари осуда, ҳатто ўта беғам одам ўтирибди. У — Будда.

— Излашингни билардим. Мени излаганларга эмас, изламаганларга ачинаман.

— Қаердан билдинг... билдингиз?

У гўдакникидек мусаффо кўзларини аввал менга, кейин кўкка тикиб шивирлайди:

— Бу сир — „Сир“ сўзи бепоён борлиқдан сизилиб чиққандай эшитилади. — Девоналигим ҳам уни излашдан. Рухим бир олам-у, умрим бир олам.

Будда ёнида кишилар пайдо бўлади. Улардан фақат биттаси таниш, у — Маркс. У нимагадир бесоқол. Кўзлари қорасидан чиққудек менга қаттиқ тикилади. Будда тўрвасидан бир қарич келгудек кўнғир таёқчани олиб унга узатади. Маркс улкан „Капитал“ китоби ичида яланғоч аёл сурати солинган алиштиргични олиб таёқчани тутати. Ён-атрофни ўтқир тамаки ҳиди ва қалин тутун босади. Хаёлларим бўлинади...

Оппоқ ҳарир либосдаги фаришта билан ёнма-ён учиб борапман. Жўшқин бир туйғу қалбимга қуйилиб, излаётган фикрларим мисраларга айланади.

Тушларимга ҳар кеча
Кириб чиқар бир санам.
Уйқу бермай тонггача,
Оҳ уради бир санам.
Тополмайман кимлигин
Кўшним қизи Зебоми?
Айтолмайин дилидагин
Ётга кетган Раъноми?...

Шу тарзда хаёллар кетидан хаёллар келади, бирининг тубига етмасимданоқ иккинчиси туғилади, кейин учинчиси, тўртинчиси. Уларнинг ҳам тубига етолмайман. Ногаҳон ақл ва мантиқ уларни ўз измига солади. Хаёлотга тўлиқ ижод онлари энг ширин ва сирли жумбоқ каби қалбимда илиқ

таассурот қолдиради. Тўғриси айтсам, хурсандман. Яхшиямки, ақл сергак, бўлмаса, умр хаёлларга исроф бўларди.

Киши умри икки қисмдан иборат. Биринчисида, кучкуватга, шижоатга тўлиқ пайтда, у ҳавойи хаёлларга эргашади, уларни тезроқ рўёбга чиқариш учун кунини, умрини сарфлайди, иккинчи ярида эса ишонганлари кўпинча пуч, излаганлари ўткинчи ва топганлари беқадр эканлигини пайқаб ўйга ботади. Яшамоқнинг бу ғаройиб қонуни ҳақида бош қотирмаган, ундан изтироб тортмаган зот йўқ. Бу изтироблар ақлият доирасига сиғмаган хаёллар натижасидир. „Яшаш — азоб“. Демак, ақл доираси ва ҳаёт мантиғига сиғмасдан рўёбга чиқмаган хаёллар кишида тушкунлик ёки руҳий касалликка яқин ҳолатни уйғотади. Достоевский фикрига кўра, хаёлот, ҳар қандай хаёл касалликдир. М. Зошченко ўзининг „Ақл ҳақида қисса“сида бу касалликдан қутулиш йўлини тасвирлайди. Унда ёзилишича, ёзувчини тиланчи ва исқирт қўл кечаю кундуз таъқиб қилган. Тиланчи ва қўл эсига тушиши биланоқ уни ваҳима босган, кўнгли айниган, чироқсиз уйда қолса, кимлардир уни бўғмоқчидек, кўчага чиқса, кимлардир изига тушгандек бўлаверган. Ёзувчи „таъқибчилар“нинг қачон ва қаерда пайдо бўлганининг боисини ахтара бошлайди. Гўдаклик пайтида уни баҳайбат ва исқирт бир тиланчи онасидан тортиб олмоқчи бўлган. Кўрқувдан у додлаб юборган экан. Онг тубига ўрнашиб қолган бу воқеа узоқ йиллар ўтгач, хаёл ёрдамида қайта жонланган. Хаёл ақл устидан ҳукмронлик қилиб руҳий касаллик даражасига кўтарилган. Хаёлни ақл доираси билан чеклашга зарурият туғилган. Акс ҳолда, ёзувчининг иқрорига кўра, руҳий инқироз рўй бериши турган гап эди.

Кўпгина ёзувчиларнинг битта мавзуга қайта ва қайта мушоақат қилиши мени ҳайратга соларди. Бунинг боисини энди топгандекман.

Шекспир, Бальзак, Дюма, Тургенев, Пушкин, Лермонтов, Достоевский, Толстой асарларида аёл ва муҳаббат мавзуси қайта-қайта такрорланаверади. Тўғри, „Биз чекадиган барча изтироблар аёллар учун, уларнинг муҳаббатини қозониш учун“ (Пушкин). Менинг фикримча, бундай ихтиёрий изтироблар чекишда чуқурроқ сабаб бор, яъни аёлга муҳаббат юқоридаги ижодкорлар қалбида гўдаклигидаёқ унутил-

мас из қолдирган. Хаёл бу изларни жонлантираверади. Гоголь асарларида эса аёлга муҳаббатни шарафлаш деярли йўқ. Бир шаҳарда яшашига қарамай, Гоголь онаси билан учрашишдан қочган, уйланмаган. Бу муносабатлар унинг асарларига ҳам кўчган. М.Зошченконинг фикрича, онаси билан Гоголь ўртасида гўдаклигида бирор нохуш воқеа бўлиб ўтган.

Ақл барча ўйинг ва қадамингни бошқаради. Муҳит қанчалик беаёв бўлса, ақл шунчалик талабчан бўлади, ҳаётдан қанчалик кўп нарсага умидвор бўлсанг, ақлга шунчалик кўп муте бўласан. Ақл орқали беаёв мавжудлик сени бошқаради. Ақлга сизмайдиған ҳар бир нарсани ноҳаётий топасан. Хаёлотни ҳам, унинг маҳсулларини ҳам. Натижада ақл мавжудлик, борлиқнинг бераҳм ва беҳис ўлчовига айланади, қалбинг ва руҳингда хаёлотга ўрин қолмаганини ўзинг ҳам сезмайсан. Ақлнинг қурумсоқлигини мавжудликнинг яккаю ягона ўлчови сифатида қабул қилишга баъзилар кўникиб қолади. Улар учун хаёл — уйдирма, руҳ — кўланка, ибодат — васваса, пайғамбарлик — афсона. Аммо хаёлда бепоён руҳнинг бепоён кенгликни кўмсовчи ва бепоён кенгликка талпинувчи сирли қудрати яширинган. Шунинг учун у вақти-вақти билан ақлнинг ўткир тигларига, Пикассо қаҳрамонларидек, кўкрак кериб тик чиқади ёки улардек занжирбанд қўллари кўкка ўқталиб, исён кўтаради. Ана шундай жунбушдан „Илоҳий комедия“, „Хамса“, „Фауст“ каби бетакрор дурдоналар, „Севги маъбудасининг туғилиши“, „Ер ва осмон иттифоқи“ каби бебаҳо ранг тасвирлар, „Муножот“, „Еттинчи симфония“ каби беқиёс куйлар туғилган. Демак, мангулик бой хаёлот билан қуруқ ақл ўртасидаги шиддатли курашдан туғилади. Аслида қайси бириси устун бўлиши керак? Тайёр қоида йўқ. Бу жумбоқни ҳар ким ўзича ечади. Аслида Яратган томонидан инсонга берилган эркинлик ҳам мана шунда. Фақат ҳақиқий ижодкорларгина бу мувозанатни бузиб яшайди. Ҳа, бузиб яшайди! Хаёл билан ақлни уйғунлаштириб яшайдиганларнинг ўз турмушидан кўнгли тўқ. Мувозанат бузилдими, тамом, ё хайлпарастсан ёки ақлпарастсан. Фақат даҳо ижодкорлар бу мувозанатни бузадилар. Албатта, хаёлпарастлик томонга. (Ломброзо бу хислатни буюк ижодкорларга хос „хаёлий телбалик“ деб атаган). Уларни беҳис мантиқнинг ҳукмронлиги зериктиради, хаёлотни тор ақл доирасига қамаш эса зўравонлик, ёвузлик, Яратган инъом

этган эркинликка тажовуз бўлиб кўринади. Уларга беҳис ақл қафасда тинмай чопадиган, аммо айланиб-айланиб яна шу нуқтага келаётганини билмайдиган олмахонга ўхшайди. Уларга кенглик зарур, бургут каби виқор билан, шиддат билан, ҳатто ваҳима билан кўтарилиш зарур, чунки шу тариқа улар ҳаётни ва ўзини билади. Ҳаёт ва ўзини билиш орқали эса мавжудлик ва мангулик кашф этилади.

Яшасин хаёлот! Ақлдан кечган эмас, ақлдан ўзган хаёлот!

ҲАЁТ МАҒЗИ

Эссе

Абсурд одамни бу дунё билан
боғлаб турган ягона реалликдир.

Альбер Камю

Беадад борликда ўз „мен“ ини топишга интиладиган ҳар бир ақл, инсон бир кунимас бир куни „Ҳаёт яшашга арзийдими?“ деган саволга рўпара келади. Бу аслида ёшликда туғилладиган. „Қандай қилганимда бахтли яшашим мумкин?“ деган жумбоқнинг „Нега ҳаётий режаларим рўёбга чиқмади?, Бахтли бўлишим учун яна нималар қилишим даркор? деган саволларга айланишидир. Шунинг учун орзу умидлари ушалмаган, зиддиятларга тўла айёрада дилидаги „Мен кимман?“ деган азалий саволга жавоб тополмаган ёки топган жавобидан кўнгли тўлмаган кишигина „Ҳаёт яшашга арзийдими?“ деган саволни ўз олдига кўяди.

Нечун, Тангри менга бергандир ҳаёт?
Не кутаман? Сафда унутилган аскар,
Йўқолган куйчиман оломон аро,
Менга қандай туҳфа бўлади раво,
Бахтимга кияман қандай гулчамбар?

(Пушкин)

Инсон ботиний ва зоҳирий кечинмаларига итоат этиб яшайди, улардан қайси бири келгуси дақиқада устун келишини у билмайди. Аммо ботиний кечинмаларнинг зоҳирий амалларига кўчиши ҳеч қачон инсонни маҳдудотга бефарқ қолдирмайди, натижада у ё ўз қадриятларини, ёки ташқи олам қадриятларини ҳимоя қилишга мажбур. Бу шунчаки ҳаракат эмас, балки шахснинг инсон сифатидаги позицияси, ҳаёт мағзи ҳақидаги тушунчаларининг ифодасидир. Шу боис „Ҳаёт яшашга арзийдими?“ деган саволга жавобни қадриятларга муносабатлардан қидириш керак.

Инсон ҳаётига тааллуқли барча нарсаларни қадриятлар тизимига киритиш мумкин. Бу ўринда биз уларнинг айримларига, энг асосийларига мурожаат этиш билан чекланамиз.

Инсонни ҳақиқий яратувчи куч даражасига кўтарган қадрият — у илм-фандир. Мана олти минг йилдан бери цивилизация илм-фанга таяниб келади, инсоният келажагини ҳам илм-фан билан боғлаган. Шубҳасиз, илм-фаннинг бугунги кашфиётлари бир аср ўтмасдан келгуси авлодларга содда, ҳатто қолоқ бўлиб кўринади. Бундан 45 йил олдин одам илк бор космосга кўтарилганида жаҳон аҳли ҳайратга тушган, ҳозир эса космонавтларнинг ойлаб, ҳатто йиллаб космосда яшаши ҳеч кимни ажаблантирмайди. Бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин. Демак, илм-фанга ўзини ўзи инкор этиб, янги-янги кашфиётларга интилиш хос. Шунинг учун илм-фанда муқимлик йўқ, у яратган барча кашфиётлар, эришган ютуқлар ўткинчидир. Ўткинчи нарсалар эса нигоҳингизни қувонтириши мумкин, лекин улар дилимизни шод қилолмайди, илм-фан ютуқлари имкониятимизни кенгайтириши мумкин, бироқ улар умримизни боқий қилолмайди; вақт, мангулик олдида бари пучдир. Шоир ўринли таъкидлайди:

Пуч гапларни ким ўқир, қолиб кетар ҳаммаси,
 Ҳаммасига босиғлиқ Фебнинг лаънат тамғаси!

(Пушкин)

Илм-фан ютуқларига ишонган инсонда дунёни билишим мумкин деган ақида шаклланган. Аслида бу инсоннинг соддадиллиги ёки ўзини алдашидир. Билиш мумкин нарсага шунча куч, вақт ва харажатлар сарфлашга не ҳожат? Йўқ, инсон дунёни билиши мумкин эмас, чекланган онгнинг чекланган борлиқ сирларини ўзига сиғдириши ғайримантиқийдир. Инсонда ташқи оламини билишга қизиқиш, умид бор, холос. Билиш жараёнларини махсус тадқиқ этиб 550 бетлик асар ёзган Б. Рассел ҳайратли хулоса чиқаради — „Инсон билимларининг барчаси шубҳали, ноаниқ ва чеклангандир“. Чекланган, ўткинчи нарсаларни осонгина рад этиш ёки бошқа нарсалар билан алмаштириш мумкин. Хулоса шуки, илм-фанда муқимлик йўқ, ўткинчи, чекланган, кунаро ўзини ўзи рад этиб турадиган нарса эса азалий саволга қониқарли жавоб беролмайди. Шунинг учун 27 аср олдин Будда қандай изтироб билан унга жавоб излаган бўлса, ҳозирги одам ҳам шундай, ҳатто ундан ҳам кучли изтироб билан жавоб изламоқда.

Кўпчилилик оиласи ва фарзандларини, ватанини, ишқ-муҳаббатини, имон-эътиқодини, касб-корини энг муҳим қадриятлар деб билади. Улар ушбу инсоний сифатлари билан ён-атрофдаги кишиларда ҳурмат, эҳтиром уйғотади. Лекин инсон ҳаётида, жаҳонда рўй бераётган ўзгаришлар ушбу қадриятларнинг қадрсизланишига олиб келмоқда. Масалан, оила қуриш ва фарзандларни боқиш бугун глобал муаммолардан бири ҳисобланади. Жаҳонда 2,8 миллиард киши қашшоқ кун кечиради, очлик ва тўйиб овқатланмаслик сабабли пайдо бўладиган касалликлардан дунёда ҳар йили миллиарддан зиёд (Ер курраси аҳолисининг деярли олтидан бири) киши бевақт ўлади. Уларнинг аксарияти гўдаклар ва болалардир. Айрим минтақа ва давлатлар (Европа ва Россия)да яқка яшаш анъанага айланиб, туғилиш кескин камайган. Тўғри, илгари ҳам кишилар очлик, касаллик ва урушлардан ўлган, бироқ у бугунгидек глобал ҳодиса эмас эди. Глобал ҳодисалар эса қадриятларга бўлган муносабатларни тез ўзгартиради. Бу фикр „ватан“ тушунчасига ҳам тааллуқлидир. Осиё минтақасидан ҳар йили 3-4 миллион киши ўзи туғилиб ўсган юртни ташлаб кетади. Дунё бўйича 2000 йили 175 миллиондан ортиқ киши яшаш жойини, мамлакатини ўзгартиргани қайд этилган.

Алҳаққи, севги, ишқ — муҳаббат — муқаддас туйғу, олийжаноб ҳаётий қадрият. Аммо бугун кишилар чиройли, тўқ ва шўх яшашни асосий ҳаётий қадриятларга айлантирмоқда. Тўқ ва шўх яшаш натижасида ҳар 15 дақиқада бир ёш СПИДга мубғало бўлади, ушбу касалликка чалинганлар сони бугун 5 миллиондан зиёддир. Шунинг учун „Пул бўлса-чангалда шўрва“ деган мақолнинг муқаддас туйғуларга ҳам татбиқ қилинаётгани энди кишиларни таажжубга соладиган янгилик эмас.

Имон, эътиқодни „халоскор қадрият“ деб аташ учун кишилар ҳаёти ва ташвишларидан холи авлиё, ё зоҳид бўлиш лозим. Умнатлари нималарга ружу қўйишини VII асрдаёқ Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам билган. „Ўзимдан кейин қоладиган умматларим учун, - дейди Набийуллоҳ, - уч нарсдан кўрқаман: 1. Нафсу ҳавога берилиб, йўлдан озишидан. 2. Нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётга берилиб кетишидан. 3. Илму маърифатли бўла туриб, ғофиллар ишини тутишидан“. Яна бир ҳадис. „Дину диёнатни сақлаш йўлидаги қийинчиликларга сабр қиламан деган одам учун гўё қўлида ёниб турган чўғни ушлаб тургандек бўладиган замонлар ҳам кела-

ди. “ Дину эътиқодни беназир қадрият деб билган кишилар мудом бармоқ билан санокли бўлган, бундан кейин ҳам улар сони кўп бўлмайди. Айрим диний экстремистик ва террористик гуруҳларнинг барқарорликка, тараққиётга таҳдид солаётгани „халоскор қадрият“га салбий муносабатни уйғотмай қўймайди.

Ҳаёт, инсон ҳаёти-олий қадрият. Ҳамма нарсанинг қиммати ушбу қадриятни қарор топтиришга, унинг муаббадлигини таъминлашга қўшган ҳиссаси билан ўлчанади. Ф.М. Достоевский, дунё бир гўдакнинг ашкига арзимаёди, деб ёзганида ана шуни назарда тутган. Минг ваҳки, ҳозир ҳаётни топташ англаган ҳодисага, ҳатто давлатлар сиёсатига айланган. Масалан, оммавий қирғин қуроллари сотишда давлатлараро ким ўзди ўйнаш аслида нимага қарши қаратилганини пайқаш қийин эмас. Демократия байроғи остида ўз қарашларини, қадриятларини бутунлай ўзгача маданиятга эга халқларга, гуруҳларга зўрлаб сингдириш учун шаҳарлар, қишлоқларни ўққа, тўпга тутиш оддий ҳодиса бўлиб қолди. „Мен миллионлар ҳаётига тупурдим“ деган эди Наполеон ўзининг телбанома урушларини оқлаб. Ушбу сўзларни ўзига ўзи хуфёна айтаётганлар йўқ дейсизми? Ҳар йили турли низолар ва тўқнашувларда 4 млн.га яқин киши ҳалок бўлаётгани бу фикр тўғрилигини тасдиқламайдими? Хўш, инсон ҳаётининг олий қадриятлиги қани?

Биз инсоният қадриятлардан мутлақ воз кечаяпти, у қадриятларсиз қолди демоқчи эмасмиз. Қадриятлардан воз кечиш ҳам маълум бир қадриятларга асосланади. То „инсон“ деб аталувчи махлуқотнинг биттаси тирик экан, ҳаёт ўз қадрини йўқотмайди.

Юқоридаги мисоллар эса шу пайтгача биз тан олиб, эъзозлаб ва боқий деб билган қадриятларга муносабатларнинг ўзгараётганини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан биз қадриятлар қадрсизланаётган даврда яшамоқдамиз. Ҳаётдан маъно излайдиган ҳар бир ақл қадриятлар муаммосига дуч келаверади, у ушбу муаммони ҳеч бўлмаганда ўзи учун ҳал этмай туриб „Ҳаёт—бемағз“ деган фикрдан қутулолмайди. Дарвоқе, айтишим керакки, ҳаётдан мағз излаш, моҳиятига кўра, инсоннинг кенг маънодаги ҳаётни олий қадриятга айлантиришига интилишидан бошқа нарса эмас. Кенг маънодаги ҳаётни эъзозлабгина инсон ўз ҳаётидан мағз топиши ўз ҳаётини ҳам олий қадриятга айлантириши мумкин.

Хўш, ҳаёт мағзи нимада?

Бир ойнак кесувчига дедим:—Қойил, оддий амални санъат даражасига кўтарибсиз, лекин умрдек ноёб нарсани унга сарфлашда маъно кўрмайман.

У бир нафас ўйга толди ва елкасини қисиб деди:—Ишим ўзимга ёқсачи? Кимгадир, нимагадир умрингни сарфлашинг керак эмасми?

Бир файласуфдан сўрадим:—Қирқ йилдан зиёд умрингизни нималарнидир ёзишга сарфлабсиз. Ишларингиздан, ҳаётингиздан мамнунмисиз?

— Йўқ! Тўла мамнун бўлганимда тупроқ устида яна нималарнидир ёзаман деб юрмасдим. Ҳаётимга маъно бағишлаётган яна нималар бордирки, уларни излаб юрибман.

— Ҳозир афсус қилаяпсиз, охирида ҳам афсус чекасиз...

— Бўлиши мумкин. Мамнунман, деб ҳеч нима қилмагандан бошқаларга йўл очиб бериш умр маъноси эмасми?

Невара-чеварали кампирни гапга тортдим.—Умр бўйи нималарнидир қиламан деб югургансиз, чопгансиз. Хўш, ҳаёт маъносини топдингизми?

— Ҳаммаси Эгамдан. Барини уйим, фарзандларим учун қилдим. Ўзим учун Эгамдан ҳеч нарса сўрамадим.

Кампир пинжига кириб ўтирган невараларини бошини силаб деди:—Булардан зиёд ҳаётда маъно борми?...

Табиийки, ақлни бундай оддий, аслида пурҳикмат бўлсада, жавоблар қониқтирмайди. Инсон мавжудлигининг моҳияти билан боғлиқ яқкаю ягона жиддий муаммони бундай содда изоҳлар билан ифодалаб ҳам, ҳал этиб ҳам бўлмайди. Унда дуч келган нарсани, важни кўрсатиб “Мана, ҳаёт мағзи“ дейиш мумкин. Йўқ, жиддий саволга жиддий жавоблар керак. Жавоб излаётган ақл ҳатто ўз ҳаётидан устун туриши лозим.

Ҳаётдан мағз, маъно излаётган инсон ақлу тафаккур талабларига монанд яшаётган экан, у ақлу тафаккурнинг ҳаёт яшашга арзийдими деган саволига жавоб топиши керак, акс ҳолда ҳаёт билан бирга ақлу тафаккур ҳам ўз қадрини йўқотади. Юзаки қараганда саволнинг ўзи беъмани кўринади, чунки ҳаётнинг ўзида яшаб, ҳаёт яшашга арзийдими дейиш ғайримантиқий эмасми? Бироқ ақлу тафаккурнинг изтиробли изланишларидан хабардор одам бу саволнинг асло беъмани эмаслигини тан олади.

Ҳаётдан мағз излаш онг, тафаккур билан ташқи олам ўртасидаги зиддиятга бориб тақалади. Онг, ақлу тафаккур ўз қудратини туйган заҳоти ташқи олам тазйиқидан халос бўлишга, ўзининг ички қонунлари ва эҳтиёжларига мувофиқ яшашга интилади. Прометей, Сизиф, шоҳ Эдип, Қайн ташқи куч ўрнатган тартибларга қарши чиққан илк қаҳрамонлардир. Улар ақлу тафаккур қонунларига мувофиқ яшашдан мағз, маъно топдилар. Бироқ ушбу қаҳрамонлар ташқи оламни мутлақ рад этмадилар, балки унинг тазйиқини, мутлақ ҳукмронлигини чеклаш зарур деб билдилар. Ибтидоий кишилар ўзини ташқи оламдан бегоналаштирган эмас; кишиларнинг ташқи оламга қарши чиқиши цивилизация давридан бошланади. Айнан шу даврдан бошлаб тарихий шахслар онгни, ақлу тафаккурни ташқи олам тазйиқидан халос қилишни ўзининг ҳаётий мақсадига айлантдилар. Будда, Конфусий, Сукрот, Эвклид, Патоломей, Форобий, Ибн Сино, Галилей, Декарт, Ньютон, Паскаль, Кант, Ж.Ж.Руссо, Гёте, Нисше, Маркс, Эйнштейн, Б.Рассел рационални мутлақлаштирмоқчи бўлдилар. Аммо улар, ўзлари сезмаган ҳолда, онг, ақлу тафаккур билан ташқи олам ўртасидаги зиддиятни янада чуқурлаштирдилар. Натижада илмий тараққиёт байроғи остида инсон қалбида яшаётган муаббадни ўткинчи кашфиётлар ва беқарор ғоялар билан алмаштириш рўй берди. Нисшенинг “Худо ўлди!” даъвати Худога эмас, инсонга, унинг қалбида яшаб келаётган муаббадга, ҳаёт мағзига қарши қаратилган эди. “Алподам“ назарийчиси инсонни илоҳийлаштирди ва шу тариқа уни нафақат қалбидаги муаббадга ҳатто ўзига қарши қўйди. XX асрда содир бўлган ва ҳозир ҳам давом этаётган фожиалар муаббадни инсон қалбидан қувилгани ва инсонни ўзига қарши қўйилганидандир. Ушбу зиддиятларни инсоннинг ўзи ҳал қила оладими? А.Камюнинг фикрига кўра, йўқ. Инсонга муаббаднинг кўмаги керак. Ҳа, ташқи тазйиқдан, зўравонликдан холи кўмак керак.

Ҳаётни “бемағз“ деб атаган ақл энг аввало ўзига қарши чиқади. Агар у ўз фикрини исботламоқчи бўлса, уни охирига етказиши, яъни ўзини-ўзи ўлдириши керак. Лекин ақл нимагадир шундай қилмайди, балки, аксинча, у жон-жаҳди билан яшашга интилади, ҳатто маҳмасада умрини бир неча дақиқага чўзиш учун бор йиққанини Азроилга беришга шай. Ўлим ҳақ, бир куни келиб ҳамма нарса ўз шаклу шамойили-

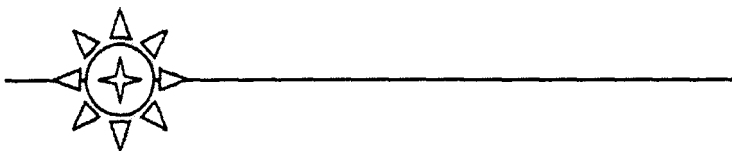
ни йўқотади, табоҳлик мавжудликни енгиб, инсон дилига гулу солади. Онг, ақлу тафаккур борлиқнинг ушбу ёвуз қонуни билан чиқиша олмайди. Нажот қани?

Жавоблар кўп, бироқ уларнинг ҳеч бири дилни юпатиб, ўлимни енгиш йўлини кўрсата олмайди. Инсон ўлим деб аталган бемаъниликка, ҳаётни бемағз қиладиган офатга кўникиб яшашга мажбур. Лекин айрим олган кишининг умри қисқа; инсониятнинг умри, ҳаёти боқийдир. Киши инсониятга қўшилиб ўз умрини боқий қилади. Демак, киши аҳад яшаб ҳаёт мағзини тополмайди, нажот инсоният билан бирга яшашдир. Шу маънода ҳаётни бемағз билувчилар-ёлғиз, якка, ҳаётни бамағз топганлар якдил, иноқдир. Ёлғиз, якка деганда биз руҳий аҳадликни назарда тутамиз. Руҳий аҳадлик у ёки бу даражада барча кишиларга хос, аммо у оний, ўткинчи ҳолатдир. Якдил, иноқ деганда эса биз кишиларнинг амалларидаги уларнинг ижтимоий мавжудотлигини таъминловчи муҳим муштарақликни, умумийликни назарда тутамиз. Ўткинчи руҳий аҳадлик ўз чегарасидан чиқиб амалдаги ушбу умумийликка қарши турса, ўзининг мутлақлигини ўрнатмоқчи бўлса, кишининг „ҳаёт бемағз“ деган фикрини охиригача етказишдан ўзга чораси қолмайди. Онг, ақлу тафаккур оний руҳий аҳадликни амалдаги муҳим умумийликка қарши чиқмаслигини назорат қилиб туради. Тўғри, гоҳо инсон ақлдан кўра ҳиссиётга эргашади, ички туйғуларидан нажот қидиради. Ҳиссиётга берилишдан инсонни маҳрум қилиб бўлмайди, демак, онг, ақлу тафаккур ҳиссиёт билан келишиш нуқтасини топиши зарур. Бу ўринда ташаббус мудом онг, ақлу тафаккур томонидан чиқиши шарт. Фақат ана шунда „Ҳаёт яшашга арзийдими?“ деган савол инсонни таназулга, тарки дунёчиликка эмас, балки уни ҳаётдан маъно топиш учун инсоният билан бирга изланиб, яратиб, қадриятларга қадр қўшиб яшашга етаклайди.

Инсоннинг ақлу идроки чекланган, ҳисси, хаёлоти эса беададдир. Шунинг учун инсон ақлу идроки билан тополмаган нарсани ҳислари ва хаёлотидан, Ердан тополмаган жавобни Кўкдан қидиради: „Инсон ҳал этиб бўлмайдиган муаммо туғилганида Худога мурожаат этади, ҳал этиладиган муаммолар учун эса одамлар етарли“ (Л. Шестов). Ҳаёт яшашга арзийдими деган савол инсон охиригача ҳал этолмайдиган муаммолардан биридир. Лекин бу, инсон ҳаёт муаммолари

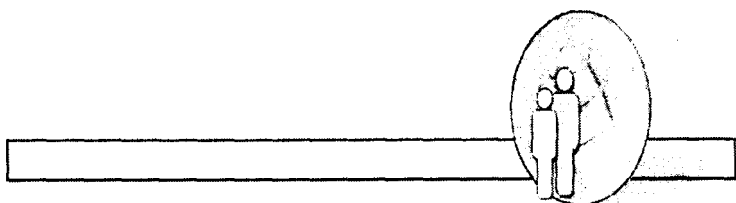
олдида мутлақ беизз, ожиз шу боис у ўзидан қудратлироқ кучга-қодир мутлаққа мурожаат қилиб, унинг аралашishi орқалигина мақсадига етиши мумкин деганимиз эмас. Инсон қодир мутлаққа унинг универсал билимли ва беқиёс психолог бўлгани, барча саволларига дилидаги жавоблари орқали жавоб бергани учун мурожаат қилади. Агар худо ўз қарашларини, фикрларини кишиларга зўрлаб сингдирганида эди, бизнинг ишнчимиз комил, ҳеч ким уни ёдга олмасди. Аслида инсон учун дилидаги жавобни унга ким айтади-Кўкдагими ёки Ердагими, аҳамияти йўқ, энг муҳими жавобнинг онги ва ақлу тафаккурини беором қилаётган муаммо ечими қалбида эканига уни ишонтира олишдадир.

Дунё ва инсон мудом мунтабиқ, айнандир; уларнинг бири мукаммал бўлмай иккинчиси мукаммал бўлолмайди. Мукаммалликда эса муаммо ҳам йўқ, мағз ҳам йўқ, чунки у яратилишга ҳам ҳожат сезмайди, изланишга ҳам. Ҳаётдан мағз излаш эса мукаммаллик истаётган инсонга хосдир. Одамнинг дунёдан ва ўзидан кўнгли қолмасин деб Яратган уларни бир кам — номукаммал яратган. Номукаммалликдан мукаммаллик излаш аслида бемаънилик, лекин у инсон қалбида азалдан яшаб келаётган комиллик орқали ҳаётдан мағз топиш истагини тўла маҳв этолмаган, балки уни ҳар бир авлод учун янги ҳаётий мақсадга, шоир назарда тутган „гулчамбар“га айлантирган бемаъниликдир.

ШАХС ВА ЖАМИЯТ

- БУЮК ҒОЯЛАР
- ЛИБЕРАЛИЗМ
- «ХУКМДОР»
- РИЁКОРЛИК
- ШАХС ҲАҚИДА
- ОИЛА ВА СЕВГИ

ҒОЯЛАРДА МАНГУЛИК ИЛИНЖИ

Ғоялар бор ён-жиҳатингизни бир онга ёритувчи чақмоққа ўхшайди; ғоялар бор қапаю ошёнингизни бир тунга ёритувчи чироққа ўхшайди; ғоялар бор маконингизни мудом нурафшон этувчи қуёшга ўхшайди.

Ғоялар инсон вужудидаги мавҳум қувватларни уйғотмоғи ёки ҳеч бўлмаса уни андуҳли ўйлардан фориғ этиб, боқийлик талабларига монанд яшашга чорламоғи зарур. Одамнинг назари тушган, қўли теккан, ғазнасини тўлдирган нарсаларнинг бари муваққатдир, фонийдир. Муваққатдан муаббадни, фонийдан боқийни ажратиб яшашга ўргатмайдиган қарашларнинг қиммати кераксиз хасча.

Ўзига итоат эттирмоқчи бўлган ғояни ҳаёт олдин сукуту ҳайрат билан қарши олади, кейин сабру тоқат билан кузатиб туради, охирида эса қаҳру ғазаб билан ўз қўйнидан юлиб ташлайди.

Барча кишилар ҳам буюк ғоя ва мақсад билан яшайвермайди, аммо авлодлари бахтиёр яшашини истайдиган ҳар бир халқ буюк ғоя ва мақсад билан яшашни шарт.

Холиқни эъзозлашга даъват этмаган назар Махлуқни эъзозлашга даъват этади.

Ғоялар ҳаётдан олдинда юриши керак; ҳаёт кетидан эргашиб юрадиган назарлар эмас, балки, аксинча, ҳаётни ўз кетидан эргаштириб юрадиган назарлар буюкдир.

Буюк ғоялар олдин фикрлар тарзида пайдо бўлади, кейин дунёқараш сифатида тарқалади, ундан кейин эса кишиларнинг эътиқодига айланади. Иймон-эътиқодга айланмаган ғояларни ўткинчи истаклар ўзига имтисол этади.

Тўғри, буюк ғояларни буюк шахслар яратадилар, бироқ ушбу шахсларни буюклар даражасига кўтарган халқни, миллатни буюк мақсадларга етаклаган уларнинг ғояларидир. Буюк ғоялар ўлмайди.

Фикрлар кўп. Минг афсуски, барча фикрлар ҳам ғояга айланавермайди. Сермашаққат ва серазият дунёда инсон деган номга муносиб яшашга ўргатадиган фикрларгина ғояга айланиши мумкин.

Назарлар яратишдан туғилса, яратишга йўғрилса, яратишни улуғласа, уларнинг ўзи ҳам яратишга айланади.

Тўғри, кишилар ғоясиз яшай олмайдилар, бироқ ҳаёт баъзан энг буюк ғояларни ҳам рад этиши мумкин. Шунинг учун Ғеёте ёзади: „Дўстим, қуруқ гапдир ҳар қандай ғоя, мангу тирик ҳаёт дараҳти“.

Ўз эътиқодига эга бўлмаган одам ўзгалар эътиқодига эътиқод қилишга мажбурдир.

Ғоялар тўқиш осон, бироқ ҳамма гап уларни кишилар эътиқодига айлантиришдадир. Чунки Л. Толстой айтганидек, „Фақат эътиқод ҳаётга ўлим маҳв этолмайдиган маъно беради“.

Инсон вужудига уни тинмай изланишга, яратишга, севиш ва севилишга ундайдиган қудратли бир куч яширинган — у бахтиёр яшаш истагидир. Кишилар бахтиёр яшаш учун ватан, оила, меҳнат, эрк, адолат ва келажак ҳақидаги пурҳикмат ғояларга иккиланмай ишониб келадилар.

„Фикрлаш ва изланишга даъват этмайдиган назардан қўрқаман“ (М. Монтень). Тўрт юз йил олдин айтилган ушбу пурмаъно сўзларни ҳар бино пештоқига битиб қўйгинг келади.

Буюк ғоялар билан яшаш шарафли, бироқ буюк ғояларга монанд яратиб яшаш янада шарафлидир.

Бош мия — фикр, қараш ва ғояларнинг туққан онаси, ошқозон эса уларнинг ўғай онасидир. Ҳайратли ҳол шундаки, фикр, қараш ва ғоялар „туққан онаси“нинг эмас, балки „ўғай онаси“нинг гапига кўпроқ қулоқ солади.

Кишилар ҳайратга соладиган назарлар кетидан эмас, ҳаракатга чорлайдиган назарлар кетидан эргашидилар.

Қарашлар эътиқодга айланиши учун қалб қийноқларида тобланиб, турмуш сўқмоқларида чарланмоғи керак.

Мангулик ва мавжудлик олдида назарлар тафаккур эрмакларидир, аммо назарлар кишилар эътиқодига айланса, мангулик ва мавжудлик эътиқод эрмагига айланади.

Ғоялар бахт ҳам улашмайди, тахт ҳам, фақат улар бахтиёр ва фаровон яшаш йўларини кўрсатишлари мумкин, холос.

Ғояларнинг миллатпарастликни эмас, балки иллатпарастликни улуғлашидан қўрқиш керак.

Ҳаётини очикдан-очик қурбон этишга кишиларни даъват этадиган ғояпарастлар ўрта аср инквизиторларига ўхшайди.

Ёвуз ва манфур тузумлар тугатилади, оммавий қирғин қуроллари йўқ қилинади, қамоқхоналар ўрнига мактаблар очилади, Ер юзида адолат, эрк ва демократия муқаррар бўлади, аммо кишилар, миллатлар аа халқларнинг маълум бир ғояларга эътиқод қўйиб, маълум бир ғоялар атрофида бирлашиб яшаши тўхтамайди. Кучли ғоялари бор халқгина ўз атрофига бошқа миллат ва халқларни ҳам бирлаштириб, уларни оламшумул мақсадларга етаклайди. Келгусида давлатлар ва халқлар қудратини қурооллар эмас, балки улар амал қиладиган ғоялар белгилайди.

Халқнинг турмуш тарзи, ўю ташвишлари, орзу-умидлари ва дуо-тилакларига қараб, унинг қандай ғоялар билан яшаётганини айтиб берса бўлади.

Назарлар ҳали қуруқ сўз, аммо уларни жонли қиладиган — тилдир. Абдурахмон Жомий: „Билгин, фалак айланиши тил билан“, деб бежиз айтмаган.

Меҳнат қилиб кун кўриш энг буюк ғояга содиқликнинг тасдиғидир. Шунинг учун фарзандларини меҳнат қилиб кун кўришга ўргатган ота энг буюк ғояни улар қалбига жо этган буюк мураббийдир.

Кўп ва ҳўб яратган назарларнинг тарафдорлари ҳам кўп ва ҳўб бўлади.

Ғояларнинг қудрати унга эътиқод қўйган кишилар сони билан эмас, (э-ҳе, кишилар нималарга муътақид қилишмайди?!) балки, улар қандай олампарвар ва одампарвар мақсадларга даъват этгани билан ўлчанади. Олам ва одам ўртасидаги илоҳий бирликни нафақат бузишга, ҳатто уни шубҳа остига олувчи ҳар қандай ғоя охир натижада бутун инсониятга қарши чиқади; ижтимолар, миллатлар, давлатлар ўртасига ихтилофлар солади, кўку заминни бегуноҳлар қони ва оху воҳига ботишига сабабчи бўлади.

Менга фикр беринг, қандай ғояларга эргашишни ўзим топаман.

Мен ғояпараст эмасман, мен фикрпарастман.

Ҳаётга монанд ғоялар ҳам ўзгаради, аммо ташқи тазйиқлар таъсирида шакллантирилган ғоялар ҳеч қачон кишилар қалбини олижаноб туйғуларга ошно этмаган.

Фикринг — ўзинг.

ЛИБЕРАЛИЗМ: ТАРИХИЙ ВА ФАЛСАФИЙ НИГОҲ

Либерализмнинг сиёсий-фалсафий таълимот ва ижтимоий ҳаракат сифатида юзага келиши ҳақида турли қарашлар мавжуд. Уларнинг кенг тарқалганидан бири либерализмни қадимги Рим мифологияси ва республикаси билан боғлаб талқин қилишдир. Қадимги Рим мифологиясида Либер („либерализм“, „либерал“ сўзлари ана шу исмдан олинган) ҳосилдорлик ва узумчилик худоси ҳисобланади. Қадимги римликлар уни улуғлаб эрамиздан олдинги 494 йилда махсус ибодатхона қурдиришган. Ушбу ибодатхонада баҳор ва куз фаслларида турли маросимлар, байрамлар ўтказилган. Бундай маросимлар пайтида ижтимоий ҳаётга оид масалалар ҳам муҳокама қилинган.

Кейинчалик Либер шарафига қурилган ибадатхона куллиқдан озод бўлган эркин одамларнинг, оддий халқнинг йиғилиб, ҳаёти ва ҳуқуқларига оид муаммоларни муҳокама қиладиган, аниқроғи — уларнинг Рим фуқароси ҳуқуқини олиш учун кураш олиб борадиган жойига айланган. Бу кураш эрамиздан аввалги III асргача, деярли икки аср давом этган ва охир-оқибатда улар ўз мақсадига эришган. Шу вақтдан бошлаб куллиқдан озод бўлган кишилар, оддий патрицийлардан фарқланиб, „плебейлар“ деб аталадиган бўлган. Плебейлар яшайдиган шаҳарларда жамоа бошқаруви ўрнатилган, 17 март эса Либер байрами сифатида нишонланадиган бўлган. „Либер“ сўзи „либертас“, яъни эркин, озод деган маънони англатади. Плебейлар яшайдиган шаҳарлардаги эркин, ўзини ўзи бошқариш ҳам ушбу сўзлар моҳияти билан боғлиқ бўлса, ажаб эмас.

Плебейларнинг Рим фуқароси сифатида тарих саҳнасига чиқиши, республика ишларини бошқариш ҳуқуқини қўлга киритиши уларни эътиборли кучга айлантирди. Қадимги римликлар мансабпараст бўлмаган, аммо уларда шуҳратпарастлик кучли эди. Ўзининг сиёсий мақсадини кўзлаган айрим шуҳратпарастлар тарих саҳнасига чиққан янги куч мададидан фойдаланиб қолишга интиланган. Бу ўринда Юлий Цезарь ибратли мисол бўла олади.

Барча тарихчилар Цезарни ўта шуҳратпараст бўлганини таъкидлашади. Шуҳратпарастлик уни Римда биринчи консул бўлишга ундаган. Бу ниятига етиш мақсадида у ўзини плебейларга сахий, қўли очик қилиб кўрсатишга интилган. Плутарх, бошқа хислатлари қатори „безатилган дастурхони унинг давлатдаги обрўсини оширди“, деганида плебейларнинг қўллаб-қувватлашига эришиш учун Цезарь катта дастурхонлар ёздиргани ва турли томошалар уюштирганини назарда тутган эди. Айтишларича, Цезарь плебейларни томошалар билан ўз томонига оғдириш учун 320 жуфт гладиатор жангини уюштирган. („Нон ва томоша“ шиори ўша даврдан қолган). Натижада Цезарь шу даражада қарзга ботиб кетганки, Испанияга претор (фуқаролик ишлари бўйича олий судья вазифасини бажарувчи шахс) қилиб тайинланганида кредиторлар уни Римдан ташқари чиқишга йўл қўймаган. Бироқ Цезарь „ўз кетидан оддий халқни ҳар қандай кўрсликка етаклашга қодир эди“ (Плутарх). Кейинчалик Цезарь олий ҳукмронликка ўз номзодини қўйганида ва сенатни ўзига итоат эттирганида ҳам плебейларга таянди. Демак, ўша даврлардаёқ куликдан озод бўлган кишилар, плебейлар патрицийлар каби Рим фуқароси бўлишга, Либерни ўз худосига айлантиришга, ўзлари яшаган шаҳарларда ўзини-ўзи эркин бошқариш органларини шакллантириб, либерал қарашларни тарқатишга муваффақ бўлганлар.

Ўрта асрларда авж олган диний мутаассиблик, ҳурфикрликка қарши кураш, тож-тахт учун олиб борилган узлуксиз урушлар, тўнтаришлар илк демократик ва либерал ҳаракатларнинг кенг тарқалишига имкон бермади. Лекин улар тенгҳуқуқликни ва эркин фаолиятни кишилар қалбидан мутлақ ўчиролмади.

XVII асрга келиб илм-фан, маърифат, мустақил излашнишларга қизиқиш уйғона бошлади. Инсоннинг ақлу идрокига, ижодий кучларига ишониш тарих саҳнасида чиқаётган буржуазиянинг идеалига айланди. Ушбу ғоянинг қарор топиши ҳам, буржуазиянинг ҳукмрон кучга айланиши ҳам эски феодал муносабатларига ва диний мутаассибликка қарши курашни тақозо этди. Бу кураш жараёнида ҳар бир киши, шахс хусусий мулкка эга бўлиши, ўзининг фаровон яшаши учун

бойлик тўплаши, сиёсий, маданий ҳаётда эркин қатнашиши мумкин деган, кейинчалик либерализмни сиёсий-фалсафий таълимот ва ижтимоий ҳаракатга айлантирган ғоялар шаклланди.

Либерализмнинг ғоявий-назарий асослари Ж. Локк, Д. Юм, И. Бентам, Д. С. Милль, Вольтер, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтескье, И. Кант, В. Констант, А. де Токвиль, В. фон Гумбольд, Л. Штейн, Г. Спенсер, Ж. Дьюи асарларида ишлаб чиқилди. Уларнинг асосий мазмуни, моҳияти қуйидагиларда акс этади. Биринчиси, ҳар бир инсон (шахс) нафақат мулкка эга бўлиш, худди шунингдек, ушбу мулкани, ўз ҳаёти ва эркини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. „Ҳаёти, эрки ва мулкани ҳимоя қилиш инсоннинг табиий ҳуқуқидир“ (Ж. Локк). Иккинчиси, инсон (шахс)нинг хусусий мулкка эга бўлиши нафақат уни, худди шунингдек, бутун жамиятни ҳам бой-бадавлат ва фаровон яшашга олиб келади. „Хусусий мулкка эга инсон (шахс) ўзининг ижодий кучларини намоён этади ва бошқаларнинг ҳам меҳнат қилиб фаровон яшаши учун шароит ярата олади“ (Б. Констант). Учунчиси, либерализм ижтимоий-тарихий шароит ва тараққиёт талабларига тез мослашади. XVIII асрда у маърифатпарварлик ғоялари билан уйғунлашиб кетган бўлса, кейинги даврларда унда социал-демократия, парламентаризм, бозор иқтисодиёти, очиқ жамият ғоялари ҳам ўз ўрнини топади. Шунинг учун либерализмда мумтоз либерализм, мўътадил либераллар, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ислоҳотларни назарда тутадиган неолиберализм, англо-саксон либерализми, Европа континентал либерализми каби турли-туман оқимлар ва ҳаракатлар юзага келади. Тўртинчиси, либерализм давлат ва жамиятни бошқариш тамойиллари сифатида шаклланиб, ҳокимиятни тақсимлаш, парламентаризм, нодавлат ташкилотлар ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг конституцион асосларини яратишга олиб келди. Натижада давлатнинг, айниқса маъмурий идораларнинг фуқаролар ҳаётига, ташаббусига бўлар-бўлмас аралашини чеклаш, кишиларнинг ҳукумат фаолияти устидан назоратини ўрнатиш имкони яратилди.

Мумтоз либерализм инсон (шахс) манфаатларини барча манфаатлардан устун қўйди. У феодал тузумга хос бўлган

табақавий, наслий ворислик анъаналарини рад этди, кишининг ишбилармонлиги ва топқирлигини, индивидуал хусусиятлари ва ижодий кучларини намоён қилишга қаратилган ижтиҳодларини қўллаб-қувватлади. Иқтисодий эркинлик инсон (шахс)нинг сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари заминидир. Шунинг учун ҳам мумтоз либерализм хусусий мулкни ҳимоя қилишни, унинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини яратишни ўзининг бош вазифаси деб билади.

Инсон (шахс) индивидуаллиги ва хусусий мулкни ҳимоя қилиш кишининг давлат, жамият билан бўладиган муносабатларини, уларнинг бир-бири олддаги масъулияти, бурчи ва вазифаларини ҳам тадқиқ этишга олиб келди. Чунки мутлақ ҳукмдорликка даъвогар давлат бўлмаганидек, давлат, жамиятдан мутлақ озод киши ҳам бўлмайди. Бундай мутлақликлар ҳақидаги назариялар ижтимоий-сиёсий ҳаёт хусусиятларидан мутлақ беҳабар назариётчилар миясидангина чиқиши мумкин.

Либерализмнинг ҳақли равишда ғоявий-назарий асосчиси ҳисобланган Ж. Локк давлат шартнома асосида юзага келади, халқ, омма эса унинг манбаидир, деб таъкидлайди. Халқ суверен ҳуқуққа эга. Агар давлат шартномага зид ҳаракат қилса, халқ, шартномани бекор қилиш, ҳатто у „деспот-ҳукуматга қарши кўзғолон кўтариш ҳуқуқига эга“. Қайси давлат ёки мамлакатда яшаш, қайси давлат фуқароси бўлиш кишининг ихтиёридадир, унинг ҳуқуқидир. Кишиларнинг ҳуқуқлари қонунлар билан ҳимоя қилинади. „Қаерда қонун бўлмаса, шу ерда эрк ҳам бўлмайди“. Қонунлар барчага, шу жумладан, қонун қабул қилувчиларга ҳам баб-баробар тааллуқлидир. Қонунларни четлаб ўтмаслиги, оддий кишиларга зўравонлик қилмаслиги учун ҳукмдорлар, амалдорлар фаолияти ижтимоий назорат остида бўлиши даркор.

Локк, ҳокимият бир шахс қўлида тўпланиб қолиши турли зўравонликларни, ғайриқонуний ҳаракатларни, адолатсизликни келтириб чиқаради, шунинг учун ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд (федератив) тизимларга ажратиш керак, деб ёзади. Бу ғоянинг келиб чиқиши аслида Перикл, Афина демократияси даврига бориб тақалади.

Локк, хусусий мулк инсон (шахс)ни давлатга қарам бўлиб қолишдан, ташқи тазйиқдан асрайди, деб ҳисоблайди. Уму-

ман мумтоз либерализмда хусусий мулкка инсон (шахс) суверенлигининг гарови, белгиси сифатида қаралади. Ушбу ғояни либерализмнинг деярли барча оқимлари қўллаб-қувватлайди. Тўғри, XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодий либерализмда хусусий мулк бошқалар эркини, ҳуқуқини чекламайдиган, уларнинг эркин фаолият кўрсатишига, табиий ҳуқуқларини рўёбга чиқаришга халақит бермайдиган даражада бўлиши лозим деган фикр пайдо бўлди. Ушбу оқим тарафдорларининг назарида хусусий мулкнинг айрим шахслар, гуруҳлар қўлида ҳаддан ташқари тўпланиши жамиятда адолатсизлик, зўравонлик, бошқаларнинг эрки ва ҳуқуқини паймол қилишни келтириб чиқаради. Йирик хусусий мулк эгалари идораларга, жамоат ташкилотларига, оммавий ахборот воситаларига, ҳатто давлатнинг ўзига ҳам тазйиқ ўтказиши мумкин. Натижада жамиятда турли норозиликлар келиб чиқади, кишиларнинг маънавий таназзули авж олади. Шунинг учун машҳур иқтисодчи, файласуф, Нобель мукофоти лауреати Ф. А. Хайек давлатнинг иқтисодиётга, ижтимоий бойликларни адолатли, қонуний ва умумий тараққиёт нуқтаи назаридан тақсимлашга аралashi зарур, деб ҳисоблайди. Чунки хусусий сектор барча ижтимоий эҳтиёжларни қондириш имконига эга бўла олмайди. Дарҳақиқат, „Киши ўзига нима кераклигини ҳар қандай ҳукуматдан кўра яхши билади“ (Д. С. Милль), аммо у ижтимоий эҳтиёжларни давлатнинг, ҳукуматнинг бевосита ёки ёрдамидагина қондириши мумкин.

XIX аср либерализмнинг „олтин даври“ ҳисобланади. Бу даврда классик либерализм қолдирган сиёсий-фалсафий меросни ҳар томонлама ўрганишга уни янги давр нуқтаи назаридан таҳлил қилишга киришилди,

Ундаги айрим ёндашувлар танқид қилинди. Шу тариқа неолиберализм ва унга яқин сиёсий, иқтисодий, ижтимоий либерализм ҳаракатлари юзага келди.

Неолиберализм турли сиёсий-фалсафий қарашларга сабртоқат билан ёндашишни, инсон (шахс)нинг мустақил ижтиҳодларини, ўз эрки ва ҳуқуқларини рўёбга чиқаришини қўллаб-қувватлайди. У ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришларни ҳисобга олишга ва етакчи ғояларни ўзлаштиришга, уларни ҳимоя қилаётган оқимлар, кучлар билан яқинлашишга интилди. Шу тариқа XX асрга келиб, у социал-демократияга яқинлашди.

• Неолибераллар (Д. Гобсон, В. Кроче, Л. Уорд, Д. Дьюи ва бошқалар) гуманистик қарашларни қўллаб-қувватлаш орқали ҳам давр талабига мос назариялар яратишга интилдилар. Капиталистик давлатларда авж олган инқироз эркин бозор, хусусий мулк, шахс ва давлат муносабатларини гуманистик нуқтаи назардан тадқиқ этишга ундади. Либерал социал-демократлар жамиятда демократик ўзгаришларни амалга ошириш зарур, фақат демократик тараққиёт цивилизация ютуғидир, деб кўрсатдилар. Либерал-консерваторлар эса мумтоз либерализмдаги энг муҳим ғояларни сақлаб қолиш учун бошқа сиёсий-фалсафий оқимлар билан муросага бориш йўлини тугди. Турли оқимлар ва ёндашувларнинг юзага келиши, либерализм ўз умрини яшаб бўлди, деган фикрни ҳам тугдирди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин авж олган социал-демократик ҳаракатлар либерализмни тарих саҳнасидан тушиб қолгандек қилиб кўрсатди. Аммо 70-80-йилларга келиб либерализм қайтадан тараққийпарвар давлатларда асосий сиёсий-фалсафий ғояга айланди. Бозор иқтисодиёти, очиқ фуқаролик жамияти ҳақидаги ғояларни ўзлаштириб олиши ва уларга инсон эрки, ҳуқуқи, хусусий мулк ҳақидаги қарашларни сингдириши билан либерализм яшовчанлигини намоён қилди.

Замонавий либераллар бозор иқтисодиётини жамиятда демократияни, инсон (шахс) эрки ва ташаббусини ривожлантириш омили деб билади. Улар бозор иқтисодиётига ўтиш осон кечмаслигини, ушбу ўтиш даврида аҳолининг кам таъминланган қатлами, маориф, таълим-тарбия, маданият, ижтимоий соҳалар зарар кўришини қайд этмоқда. Шу билан бирга улар инсон (шахс)нинг ўз ҳуқуқларини тўлиқ рўёбга чиқариш имкониятларини кенгайтиришга ҳаракат қиладилар. Масалан, Француз сиёсатшуноси Ж.М.Вару бу ҳақда шундай ёзади: „Давлат тасарруфидан, умумхалқ мулкидан, марказий бошқариш тизимидан чиқариш етарли эмас. Эркин ва фуқаролар институтларини кенгайтирувчи ижтимоий соҳага жорий этилган бозор муносабатларини, лессеризмни уйғунлаштирган туб инқилобни амалга ошириш зарур“. Бу фикрларда давлатнинг кишилар ҳаётига, фаолиятига аралашувини чеклашга интилиш кўзга ташланади. Демак, инсон (шахс) ва давлат, қонун ва ҳуқуқ муносабатлари ҳар доим либераллар диққат марказида туради. Сиёсий либерализмга кўра, давлат инсон (шахс) эркини, ижодий интилишлари-

ни шунчаки чегаралайди. Бироқ сиёсий либерализмнинг айрим вакиллари давлат ваколатларини чеклашга эҳтиёткорлик билан ёндашиш тарафдорларидир. Улар (Д. М. Кейнс ва Ф.А.Хайек ва бошқалар)нинг капитализм барқарор тузум эмас, у эҳтиёж ва талабларга мувофиқ доим ўзгариб тургани учун иқтисодийда тез-тез танглик, инқирозларни келтириб чиқаради. Шунинг учун давлат иқтисодийга аралашиб юзага келган ишсизликни, инқирозни баргараф этишга ёрдам бериши, у инсон (шахс)нинг фақат яшаши, иш билан таъминланиши ва ўз хизматиغا яраша тақдирланиши, билим ва қариганида нафақа олиши каби „фундаментал ҳуқуқлари“нигина ҳимоя қилиши даркор, деб ҳисоблайдилар.

Кўриниб турибдики, либерализм ранг-баранг қарашлар ва ёндашувлардан иборат, мудом давр талабларига мос келадиган назарий концепциялар билан уйғунлашишга, улардаги ижобий жиҳатларни ўзида акс эттиришга интиладиган таълимот ва ҳаракатдир. Либерализмни, у тенглик ва эркинлик, ҳуқуқ ва адолат, инсон (шахс) ва давлат, индивидуализм ва ижтимоийлик ўртасидаги зиддиятларни тўла-тўқис ҳал этолмаган (ҳал этиши ҳам даргумон) бўлса-да, мафтункор сиёсий-фалсафий таълимот ва ижтимоий ҳаракат сифатида яшаб келаётгани, инсон (шахс)нинг табиий, фундаментал ҳуқуқларини кенгайтиришга интилиши билан изоҳланади. Ичида турли оқимлар ва назарияларнинг юзага келиши либерализмни догмага айланишдан сақлайди. Баҳс, мунозара, ҳатто раддия орқали у янги-янги фикрларни илгари суради. Шубҳасиз, ижтимоий муаммоларни тўла-тўқис ечишни ҳеч бир таълимот, ҳаракат, худди шунингдек, либерализм ҳам, ўз зиммасига ололмайди, аммо инсон (шахс)нинг тараққиёт тақдири унинг қўлида, хур, фаровон яшаш унинг ақлу идроки, иродаси ва фаоллигига боғиқлигига ишонтириш, шу мақсадда тинмай изланиш, демократияни умуминсоний тараққиёт мезонига айлантириш учун курашишнинг ўзи ҳам ибратлидир.

Адабиётлар

1. История социологии в Западной Европе и США. -М.: „Норма-Инфра. М“. 1999.
2. Хайек Ф. А. Общество свободных. -Лондон, 1990.
3. Гаджиев К. С. Политическая философия. -М.: „Экономика“, 1999.

„ХУКМДОР“

(Биринчи мақола)

Ким ҳокимият тепасида турганлар ақлу идрокка таянади деб ўйласа, у хаёлпараст шоирлар куйлайдиган олтин даврни орзу қилади.

Б. Спиноза

Инсоннинг ижтимоий манфаатлари ва қизиқишлари ичида ҳокимиятга интилиши биринчи ўринда туради. Аристотель „инсон сиёсий мавжудотдир“ деганида шуни назарда тутган. Шунинг учун эзгулигию ёвузлиги ҳам, яратишию бузғунчилиги ҳам, улуғланишию тубанлашиши ҳам, хуллас, инсон мавжудот сифатида қандай сифатларни ўзида шакллантирган булса, барчаси унинг ҳокимликка интилиши натижасидир.

Италиялик машҳур сиёсатчи ва файласуф Никколо Макиавелли (1469-1527) „Хукмдор“ асарини монархга йўл-йўриқ, маслаҳатлар бериш тарзида яратган. У хонасида ўтириб булҳаваслик, панд-насиҳатлар тўқиб буқаламунлик қилмайди, балки тажрибали сиёсатчи, давлатни бошқариш сирларидан яхши хабардор арбоб, тарихий тажрибаларни яхши биладиган олим, донишвар сифатида мушоҳада юритади. Унинг фикрига кўра, кўпчилик ҳукмдорларни мавжуд хислатларига қараб эмас, балки хаёлий тасаввурларига, орзуларига қараб тасвирлашга мойил. „Аммо ҳукмдорларнинг қандай бўлиши лозимлиги билан аслида қандайлиги ўртасида чексиз фарқлар бор.“ Кимки ҳукмдорларнинг қандай бўлиши лозимлигини ўргана туриб, уларни қандайлигини эътибордан соқит этса, у ё ҳақиқатни менсимаган, ёки уни ўрганишга ақлу журъати етмаган бўлади“. Н. Макиавеллининг қарашларига, асарларига баҳо берганда унинг ушбу таъкидини унутмаслик керак.

Файласуф назарида ҳукмдор ҳам сиз ва биз каби одам, унга ҳам адашиш, бадрафторлик, нафс ва шаҳватга берилиш, зўравонлик, қаҳр каби хислатлар хос. Мутлақ хуш амалли одам бўлмаганидек, мутлақ бад амалли одам ҳам йўқ; мутлақ хуш ахлоқли ва хуш фазилатли ҳукмдор хаёлдир.

Н. Макиавеллининг талқинига кўра, ҳукмдор ўта рангбаранг манфаатлар тўқнашадиган муҳитда яшайди, унинг хатти-ҳаракатлари ушбу муҳит таъсиридан дир. Муҳитдаги мунофий ҳолатлар уни гоҳ меҳрли, гоҳ қаҳрли, гоҳ одил, гоҳ

жоҳил бўлишга мажбур этади. „Мабодо ҳукмдор мутлақ пок қолмоқчи бўлса, унинг нопок кўпчилик орасида ҳалок бўлиши тайиндир“ (Б.Грациан). Шунинг учун давлатини, ҳокимиятини асрамоқчи ҳукмдор ҳар доим эзгу амалли бўлиши шарт эмас... „Ҳукмдор ҳокимиятни асрашга қаратилган қусурлари учун қораланишидан қўрқмаслиги керак. Эзгу амаллар давлатнинг заифлашишига, ҳокимиятни йўқотишга олиб келса, нохуш ҳолдир, агар аксинча бўлса, унинг зўравонликлари оқланиши вожиб.“ Айнан ушбу фикрлари учун айрим тадқиқотчилар, арбоблар Н. Макиавеллини „зўравонлик, тоталитаризм назариясининг асосчиси“ деб танқид қиладилар. Таажжубки, улар донишварнинг фикрлари давлатни, ҳокимиятни мустаҳкамлашга қаратилганини ҳисобга олмайдилар.

Н. Макиавелли, давлат, ҳокимият қонунлар ва куч ёрдамида бошқарилади, деб кўрсатади. Унинг ўзи қонунлар ёрдамида бошқариш тарафдоридир. Аммо тарихий тажрибаларни ўрганиш ва сарой тажрибаларини кузатиш уни қонунлар ҳам ҳар доим кутилган натижага олиб келавермайди деган фикрга олиб келади. Демак, қонунлар кучга таяниши вожиб: кучсиз қонунлар-оддий қоғоз. Ҳукмдор қонунлардан ҳам кучдан ҳам фойдалана билиши даркор. Бунинг учун эса ҳукмдор „ўрни келганда ботир арслон, ўрни келганда айёр тулки бўлиши керак“. Агар давлатга қарши хавф пайдо бўлса, у „ботир арслон“ сифатида ҳокимиятни ҳимоя қилиши, жамиятни барқарорлигига зарар туғилса, ўз сўзи, ҳатто ваъдасидан кечиб „айёр тулки“га айланиши ва фуқароларни бўлғуси таназзулдан асраши шарт. Барча кишилар зариф, софдил, пок бўлганларида ҳукмдорнинг бу сифатлари бадахлоқ туюларди, лекин „кишилар беоқибат, бебурт ва бемаслакдир. Улар аслида буқаламунликка ва риёкорликка мойил, ганжга ўч. Агар яхшилик қилсанг улар сен томонда, ҳамма нарсам-молим, борим, жоним сеники, деб қасам ичади, бироқ хавф туғилса, ҳеч иккиланмай сенга сотқинлик қилади. Уларга ишониб ҳокимиятини мустаҳкамламаган ҳукмдор муқаррар маҳв бўлади. „Шунинг учун ҳукмдор ҳаммага баб-баробар муносабатда бўлолмайди, у софлик ва поклик ниқобига ўралиб „буюк муғомбирлик ва лақиллатиш санъатини намоён этади. „Кишилар ушбу сифатларини сезмайдилар, чунки улар ҳукмдорнинг кимлигини, хизматларини давлатни асрашига қараб баҳолайдилар. Ҳукмдорнинг поклик ва софлик ниқобига ўрали-

ши давлатни, ҳокимиятни асраш учун заруриятдир, ушбу мақсадда у „нопок воситалардан ҳам фойдаланиши мумкин. „

„Айрим ҳолларда, -деб ёзади донишвар, — ҳукмдор ўз қаҳри орқали меҳрли бўлади. Унинг меҳр кўрсатиб давлатда тартиб-сизликлар уйғотганидан адувларини маҳв этиб барқарорликни асрагани маъқул. Айниқса янги пайдо бўлган давлат учун бундай зўравонлик фойдали. „ Ушбу фикрлар давлатни асраш, жамиятда барқарорликни таъмишлаш концепциясидан алоҳида қаралса Макеавелли зўравонлик тарғиботчисига айланади. „ Бироқ ҳукмдор, — деб давом эттиради файласуф, — ўз хатти-ҳаракатларида асоссиз гумонсираш, хавфсирашларга берилмасдан ақлу фаросатга таяниши зарур. У ортиқча очик кўнгиллик кўрсатиб калтафаҳмга айланмаслиги ҳам, асоссиз гумонсирашлари билан бадфеъл кўринмаслиги ҳам керак. „

Албатта, Н. Макиавелли эзгу амалли, ҳуш ахлоқли мамлакатда тенглик, идора ишларида ибратли тартиб, адолат ўрнатган идеал ҳукмдор образини яратиши, уни намуна сифатида барча авлодларга тақдим этиши мумкин эди. Фариш-тасифат, олийжаноб шоҳ тимсолини чизиш осон, лекин донишварга ҳаёлий тасаввурларга берилишдан кўра реал воқеликни тасвирлаш, ҳукмдорларнинг гоҳ ҳайратли, гоҳ ҳасратга солувчи хатти-ҳаракатларини ўрганиш ва уларнинг боисларини очиб бериш қизиқарлидир. Унинг ҳукмдорлар ҳақидаги фикрлари тарихий мисолларга асосланган, агар улар ҳаётий тажрибаларни кузатиш натижасида бўлмаганида бад ҳаёлларга берилиш маҳсули бўларди. Донишвар назарида одам зотига хос мунофий хислатлар ҳукмдорларда уйғунлашган. Ҳуш, ҳукмдор учун нима муҳим- кишилар уни севишларими ёки ундан қўрқишларими? Ҳукмдорга инсоний туйғулар ёт эмас, у ҳам севиш ва севилишни истайди. Ҳаёти, тақдир, орзу ва туйғулари ўз эркида бўлган одам фақат севиш ва севилиб яшашни ҳаёт тарзига айлантириши мумкин, вале минглаб, миллионлаб кишиларнинг тақдири, ҳаёти, орзулари ҳукмига, амалларига, сиёсатига боғлиқ ҳукмдор эса фақат ҳис-туйғулар, улар қанчалик олийжаноб бўлса ҳам, амрида қололмайди. Зиддиятли вазиятлар, устидаги бурчини, вазифасини адолатли ҳал этиш масъулияти уни гоҳ қаттиққўллик, зўравонлик ишлатишга мажбур қилади. У ўз хоҳиши билан эмас, балки вазиятлар ва бурчининг амри туйғули гоҳо жоҳилдир. Бундан ташқари одамлар яхши кўрган

кишисини менсимайди, уни тез-тез ҳақорат қилади, қурққан кишисига ақлу фаросат, эҳтиёткорлик билан муносабат билдиради. Муҳаббат воситаси яқинликни тақозо этадиган ўта нозик туйғуки, шу боис унинг ҳукмдор билан фуқаро ўртасида бўлиши амри маҳолдир. Қўрқув эса қонунлар, идоралар, жазолар таъсирида амалга оширилгани учун у бевосита яқинликни тақозо қилмайди, шу боис қўрқув мудом кишининг ҳамроҳидир. Қўрқув илк ибтидоий туйғу, у одам зоти қалбига, вужудига синггиб кетган; киши қасамини, муҳаббатини унутса унутадика, қўрқувни, жазони унутмайди. Шунинг учун „Ҳукмдорни кишилар ўз ихтиёри билан севади, қўрқув уйғотиш эса ҳукмдор измидадир; биринчисида у фуқароларнинг ихтиёрида, иккинчисида у фуқаролардан мустақилдир“. Оқил ҳукмдорнинг бировлар ихтиёрида бўлганидан, мустақил бўлгани афзал. Лекин у халқда нафрат уйғотишга олиб келмасин! Чунки „Қўрқув ва нафрат кишиларни бизнинг душманларимизга айлантиради.“ Демак, ҳукмдорга фуқароларининг меҳри, қадрлаши, севиши қанчалик муҳим бўлса, уларнинг қўрқиши, ақлу фаросат доирасида, эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши ҳам шунчалик зарурдир. Шунини алоҳида уқтириш керакки, Н. Макиавелли зўравонликни, қўрқитишни, қаҳрни мутлақлаштирмайди, унинг фикрига кўра, „ҳукмдор халқда нафрат уйғотмасдан қўрқитиши лозим... Бунга эришиш учун у халқ ва мулозимларининг амволига ва хотин қизларига тажовуз қилмаслиги, жиноятчиларни қатл этса-да, уларнинг мулкига кўз олайтирмаслиги керак. Кишилар одатда яқинларини, ҳатто волийдаинининг қатл этилганини унутса унутадиларки, молмулки, амволидан айрилганини унутолмайдилар.“ Кўриниб турибдики, Н. Макиавелли асоссиз қўрқитиш ёки зўравонлик қилиш тарафдори эмас, балки у шахс эрки, шаъни, мол-мулкнинг дахлсизлиги ҳимоя қилади.

Халқни халқ, миллатни миллат сифатида яшашини таъминлайдиган уларнинг давлатидир. Айрим олган шахс давлатсиз яшаш мумкин (у ҳам даргумон), аммо халқ, миллат давлатсиз яшай олмайди ҳам, ўзини-ўзи хавф-хатарлардан ҳимоя қила олмайди ҳам. Одам зотига нафақат ихтимо бўлиб, баъзан ўзининг газафона манфаатларига, истакларига ва майлларига эргашиб такаббуруна яшаш ҳам хос. Кишилардаги ушбу хислатларни умумхалқ, умуммиллат манфаатлари би-

лан фақат давлат уйғунлаштиришга қодир. Айнан шунинг учун Н. Макиавелли зўравонлик, куч билан бўлса-да, давлатни мустақамлаш, ҳокимиятни асрашга даъват қилади. Давлати беизз, яъни кучсиз, қудратсиз халқ, миллат ташқи ва ички хавф-хатарлар таъсирида барбод бўлади. Тўғри, халқ, миллат манфаатлари билан давлат, ҳокимият манфаатлари мудом муштарак келавермайди; халқ, миллат кўпинча бугунги эҳтиёжларини қондиришга интилади, давлат эса узоқни кўзлайди, халқни узоқ мақсадларга йўналтиради, унинг иштиҳодларига мағз, маъно бахш этади.

Н. Макиавелли яшаган даврда Италиядаги князликлар ўртасида низолар авж олган, ўзаро урушлар мамлакатни бирлаштиришга катта ғов бўлаётган эди. Файласуф кучли давлат тузиш ғоясини таклиф этади. Бу ғоя князликлар қаршиликка дуч келиши турган гап эдики, шунинг учун ҳам уларга қарши куч ишлатишни ёқлаб чиқади. „Одамларни бошқаришда уларни ё силаш керак, ёки эзиш. Енгил камситиш ва хафагарчиликлар учун кишилар одатда ўч оладилар, кучли эзиш эса уларни интиқом имконидан маҳрум қилади. Мабо-до кишиларни эзишга тўғри келса, уни шундай амалга ошириш зарурки, интиқомга ҳеч қандай имкон қолмасин“. Албатта, тарқоқ вилоятларни, ҳукмдорларни бирлаштириш машаққатларидан беҳабар кишига бу сўзлар зўравонликка даъват бўлиб эшитилади. Ўз ҳокимиятини, мавқеини сақлаб қолиш учун ҳар қандай риёкорликка, хоинликка ва қотилликка тайёр князларни марказлашган давлат атрофида бирлаштириш фақат куч билан амалга оширилиши мумкин. Бу Н. Макиавеллининг хусусий хулосаларигина эмас, қадимги Рим давлатидан то файласуф яшаган давргача барча барқарор давлатлар изз — куч, қудрат ёрдамида ташкил этилган. Донишвар тарихга му-рожаат қилар экан иззга эга марказлашган давлатгина миллий тараққиёт ва фаровон турмушни таъминлаганини, юртни хавф-хатарлардан ҳимоя қилганини кўради. Демак, ички низолар, қон тўкишлар ва ташқи босқинлардан маҳв бўлгандан айрим шахснинг зулмига чидаш осон. „

Давлатнинг кучи, барқарорлиги унинг қонунлари ва миллий кўшинидадир. „Яхши ташкил этилган кўшинсиз қонунларнинг ишлаши даргумон, кўшин қонунларни қўллаб-қувватловчи кучдир. Қаерда яхши уюшган кўшин бўлса, шу ерда қонунлар ҳам яхши бўлади. „ Яхши кўшин ва яхши

қонунлар янги ташкил этилаётган давлат учун ўта муҳимдир. Шу боис Н.Макиавелли миллий қўшин тузиш зарурлигини уқтиради. „Бирорта ҳам давлат, — деб ёзади у, —ўзининг қудратли қўшинисиз мавжуд бўлолмайди: Бундай давлат хавф-хатарларда ўзини таваккал ихтиёрига топширади. Барча замонларда оқил ҳукмдорлар қудратли қўшини йўқ давлатнинг шуҳрати алдоқчи ва муваққат эканини яхши билганлар. „Хукмдор қўшинини мудом такомиллаштириб бориши, бундан бошқа ҳеч нима билан шуғулланмаслиги даркор. „Хукмдор ҳокимиятининг барча сири мана шунда.“

Н. Макиавелли давлатнинг ҳарбий қудратини ошириш ҳукмдорнинг ягона вазифаси деб атаса-да, давлатни давлат, ҳукмдорни ҳукмдор қиладиган халқ эканини унутмайди. Унинг таъкидига кўра, амалдорлардан олинган ҳокимият эмас, балки халқдан олинган ҳокимият мустаҳкамдир. Агар ҳукмдор ҳокимиятни амалдорлардан олса, у амалдорлар олдида қарздордир, мабодо у ушбу қарзини унутса, ёки амалдорларнинг иштиҳоларига қарши борса, ҳокимиятдан маҳрум қилиниши аниқ. Ҳокимиятни халқдан олган ҳукмдор уни эркин, амин ва мустақил бошқаради, ёнида ҳокимиятга даъвогарлар кўрмайди. Амалдорлар ҳукмдорга қарши гуруҳлар тузиши, қўшинни қарши қўйиши, фитналар уюштириши, хоинлик қилиши мумкин, халқ эса мудом бир хилдир; у ноҳақлик ва бедодликдан қутулишни сўрайди, холос. Халқ ўз меҳнати ҳисобига осойишта яшайди, амалдорга ўхшаб хазинани талаш йўлларини изламайди. Давлатга, ҳукмдорга қарши хавф-хатар туғилганида амалдорлар жони ва амволини қутқаришни ўйлайди, халқ эса, юртни уни ҳимоя қилишга отланади.

Н. Макиавелли оддий киши ҳам ҳукмдор бўлиши мумкин, парламент бошқаришини „энг оқил ва яхши идора усули“ деб ҳисоблайди. „Хукмдор бошқаришни бошқаларга ҳам юклаши, ўзида эса меҳр-муруват кўрсатиш ҳуқуқини сақлаб қолиши керак.“ Файласуф ушбу фикрларни ривожлантириш учун етарли мисолларга эга эди, лекин у демократик ғоялар монархга ёқмаслигини сезганга ўхшайди. Бундан ташқари уни келгуси авлодларга ўрнак, дарс бўладиган китоб ёзиш мақсади эмас, балки монархга ўз иқтидорини, тафаккурини ва идора ишларидан яхши хабардорлигини намойиш қилиш орқали бирор лавозим олиш қизиқтирган. Шу тариқа донишвар ўзининг маълум бир назарларини ҳаётга

жорий этишни кўзлаган. Аммо монархга, файласуф бошқа бир асарида қайд этганидек, „оқил кишиларнинг аччиқ, аммо очиқ ҳақиқатлари эмас, атрофидаги бадахд ялтоқларнинг хушоматдлари кўпроқ маъқул тушади. „ Шундай бўлса-да, файласуф ўз фикрларини билдиришдан қайтмайди, гўёки монарх қалбида давлат ва халқ манфаатларига хизмат қилиш ҳисси ҳали сўнмаган, уни алангалатиш керак, холос.

„Оқил ҳукмдор, — деб ёзади Н. Макиавелли, — шундай идора усулларини жорий этиши ва қўллаб қувватлаши керакки, унинг фуқаролари ҳар доим, ҳар қандай шароитда унга муҳтож эканини туйсин; фақат шу ҳолда ҳукмдор халқнинг садоқатига умид қилаолади. „ Борлигини унутган, унга эҳтиёж сезмаган ҳукмдорни халқ хурмат қилмайди, балки унга эътиборсизлик кўрсатади. Беписандлик—итоат этмаслик боши“. Эътибор қилинг, ҳукмдор халққа эмас, халқ ҳукмдорга эҳтиёж сезиб яшаши даркор. Ҳукмдорнинг халққа муҳтожлиги аксиомадир, бироқ халқнинг ҳукмдорга муҳтожлиги ҳар доим норозилик, қарама-қаршилиқ уйғотиб келган. Чунки халқларвар ва адолатпарвар ҳукмдорга эга бўлиш халқнинг ушалмас орзуси. Қадимги Рим ва Юнонистон, Италия, Миср тарихига мурожаат қилар экан Н. Макиавелли ҳукмдорларнинг деярли барчасини бедодлик, шухрат-парастлик, нафсга ва фаҳшга ўчлик ҳалок этганини кўради. XVI асргача фақат Марк Аврелий ушбу иллатлардан холи бўлишга интилди, бироқ унинг ҳам тахтдан воз кечишдан ўзга чораси қолмади. Шунинг учун тарихий мисоллар ва ҳаётий тажрибалар файласуфни ҳукмдорлар ҳаёти ва фаолиятига ўта талабчанлик ва танқидий ёндашишга ундаган. Н. Макиавелли давлатнинг, ҳукмдорнинг суверен ҳуқуқини ёқлайди. Ҳар қанча қудратли бўлмасин у давлатни, ҳукуматни бевосита бошқаришда иштирок этаолмайди. Давлат, ҳокимият бир-бирларига субординацион боғлиқ шундай институтларга эгаки, улардан керакли савияда ва кўламда ўз вазифаларини яхши биладиган мутахассисларгина йўлга қўя олади. Халқдан ушбу кўникмаларни кутиш нотабиий, аммо унинг айрим вакиллари ушбу вазифани ўз устига олиши мумкин. Демак, давлатни, ҳокимиятни халқ ўз вакиллари орқалигина бошқаради. Шу боис Н.Макиавелли халқнинг бошқариш ишларида бевосита иштирокига шубҳа билдиради. „Умуман халқ, ўз табиатига кўра, ўта ўзгарувчандир, агар

уни баъзан бирор нарсага ишонтириш осон бўлса, ушбу боварида уни ушлаб туриш жуда қийин. Шунинг учун боварида заифлашган заҳоти халқни, куч билан бўлса-да, қайта ишонишга мажбур этиш даркор. “Тож-тахт учун курашлар авж олган, князликлар бирини бири талаётган, қайси томон зўр келса халқ ўша томонга ўтишга мажбур бўлаётган даврда Н. Макиавелли бошқача хулосага келиши мумкинмиди? Албатта, йўқ. Ҳукмдорларнинг буюклиги уларнинг иззидадир. Шундай қудрати йўқ ҳукмдор давлатини буюк давлат, халқини буюк халқ қила олмайди, у ўткинчи ва майдачуйда эҳтиёжларга ўралашиб, зиммасига халқни буюк иттифоққа айлантиришдек шарафли вазифа тушганини сезмай қолади. Шоир, мусаввир, хатибга буюкликка етиш учун талантнинг ўзи етарли, ҳукмдорга куч-қудрат ҳам зарурдир.

Минг ваҳки, Н. Макиавелли ҳукмдорларнинг айрим, айниқса зўравонлик, куч ишлатиш хислатларини гоҳо қонуният даражасига кўтаради. Масалан, у ҳукмдорнинг янги ихтиёрий хизматларини қабул қила туриб эски хафагарчиликларни унутадилар деб ўйлаш хатодир, деб ёзади. Шу ўринда у Папа Юлий Иккиннинг герцог Валентинога нисбатан интиқомини мисол қилиб келтиради. Ҳа, тарихда бундай ношукрлар истаганча топилади. Ҳукмдор эски хусуматларни батамом унутмаслиги керак; улар ҳукмдорни мудом огоҳ ва эҳтиёткор яшашга, муносабатларнинг қандай натижаларга олиб келишини олдиндан илғашга ўргатади. Аммо бу янги ихтиёрий хизматлардан мутлақ воз кечиб, ҳукмдорни эски хусуматлар учун интиқомга ундаса ёмон. Худди шунингдек, „Ҳукмдор агар ўз ҳокимиятнини сақлаб қолишни истаса, тез-тез бадфёъл бўлиши керак; бадхулқ амалдорлар, қўшин ва кишилар ичида ҳукмдорга софдиллик зарарлидир“ каби фикрлари ўқувчиларда эътироз уйғотмай қолмайди.

Н. Макиавелли назарида ҳукмдорнинг хислатлари қотиб қолган, фақат зўравонлик, куч ишлатишдан иборат эмас; улар ижтимоий ҳаёт талабларига монанд. Ушбу талабларга қарши чиққан ҳукмдор ҳокимиятини ушлаб туришдан маҳрум. Лекин халқ дадил ва шижоатли ҳукмдорни ҳурмат қилади, унинг карамини эъзозлайди ва даъватларига эргашади. Ҳукмдор ижтимоий талабларга муофиқ ислоҳотлар ўтказиши лозим, айниқса янги тузилаётган давлат ўзгаришларга муҳтож бўлади. Бу борада ҳукмдор сусткашлик қилмаслиги зарур. „Суст-

каш бўлгандан довюрак бўлган яхши, бахт довюракни танлайди. Бахт- аёлдир; аёлни итоат эттириш учун дадиллик, ҳатто қўполлик керак.“ Файласуф панд-насихатлар пайти эмаслигини, тарқоқ Италияни бирлаштиришдек ўта мураккаб ва масъулиятли вазифа турганини билади. Шунинг учун у : „Буюк ўзгаришлар учун Италияда ҳозирдан ҳам қулай пайт бўлганини мен билмайман, деб ёзади монархни довюракликка даъват этиб. — Ушбу вазифа сизнинг зиммангизга тушмоқда! Агар ушбу вазифадан келиб чиқсак, Н .Макиавеллининг зўравонлик даъватидек кўринадиган кўйидаги сўзларини оқлаш мумкин. „Агар зарур бўлса уруш мудом адолатлидир, мазлумларни ҳимоя қилиш учун кўтарилган қурол муқаддасдир.“

...„Инсонда, — дейди Б. Рассел, — ҳеч қонмайдиган икки иштиёқ бор — улар ҳокимиятга ва шуҳратга ўчликдир. „ Беш аср ўтгач айтилган бу сўзлар Н. Макиавелли асарларидаги фикрларининг ҳаётийлигини кўрсатмайдими?

ҲОКИМИЯТ ФАЛСАФАСИ

(Иккинчи мақола)

Николло Макиавеллининг давлат ва ҳукмдор, ҳокимият ва ҳукмдор, ҳокимият ва амалдор, раият ва раёсат ҳақидаги фикрлари ҳеч кимни, айниқса, сиёсат, давлат ва ҳокимият масалалари билан қизиқувчиларни бефарқ қолдирмаган; кишилардаги бадсифатларни куч, зўравонлик билан бостиришга оид таклифларини эса ахлоқшунослар ҳайрат билан ўқийди, чунки, Балтазар Грациан таъкидлаганидек, „одам зотига унинг бад қилиқларини айтиш ёқмайди, унга ҳалимлик, ҳушомад, ёлтоқлик керак.“

Кишилар қадимдан ҳокимиятни ҳуш кўрмасалар-да, унга интилиб келганларини, ҳокимият азалдан адолатни байроғи ҳисобласа-да, унинг шумликдан, баднафслик ва бедодликдан холи эмаслигини очиб бериш Н. Макиавелли фалсафасининг хусусиятидир.

Донишвар назарига кўра, илк одамлар тарқоқ ва ҳокимиятсиз яшаган. Атрофдаги хавф-хатар уларни бирлаштиришга ундаган. Энг довюрак, кучли шахсни улар ўзига раҳнамо қилиб сайлаган. Шу тариқа „кучли“ ва „заиф“, „эзгу“ ва „ёвуз“ тушунчалари шаклланган. Вақт ўтиши билан раҳна-

молар кучлилигига эмас, оқил ва одиллигига қараб сайланган. Кейинчалик оқиллар ўз манфаатларини кўзловчиларга, одамларга ҳукмини ўтказувчиларга, раҳнамолар мустабилларга, оддий кишилар, раият мутеларга айланган. Мустабиллик ҳокимият сифатида қарор топган.

Мустабилликка куч ва ганж тўплаш, ҳашаматда яшаш, ўзгалар яратган мулкларни, бойликларни ўзлаштириш, ўзига зарур қонунлар, тартиблар жорий этиб раиятни эзиш хос.

Мустабилдан норози халқ унинг ўрнига бошқани сайлаган. У ўз атрофига „зарур“ одамларни йиққан, чунки бошқариш маслакдошларни тақозо этган. Шу тариқа олигархия пайдо бўлган. Бироқ олигархларнинг ҳокимиятни ҳам наслий қилиши, ганжга ўчилиги, шаҳватпарсатлиги ва бедодликка берилиши яна кишиларда, раиятда норозилик уйғотган. Натижада раият ўз бошқаруви — демократияни ўрнатган. Ҳокимиятнинг барча кўринишлари ушбу монархия, олигархия, демократия атрофидан жой олади. Аслида бундай ёндошишни Платон амалга оширган. Демак, Н. Макиавелли қарашлари Платон таъсирида шаклланган. Буни Н. Макиавеллининг монархия, аристократия ва демократиянинг уйғунлигидан иборат аралаш ҳокимиятни қўллаб-қувватлаганида ва демократияни эса „бошқаришнинг бад кўриниши“ деб атаганида ҳам кўриш мумкин.

Н.Макиавелли кучли давлат тарафдоридир. У қадимги давлатлар тарихини ўрганиб қаттиққўл ҳукмдори бор кучли давлатгина фуқаролари ва ўзини хавф-хатарлардан ҳимоя қила олади, юртда тинчлик, осойишталик ўрнатиб халқни халқ, миллатни миллат сифатида уюштира олади деган хулосага келади. Ҳокимият эса кучли давлат барпо этиш воситасидир; ҳокимият сиртдан қараганда хушсифат, мулойим кўринади, аслида эса у куч-қувват, зўравонликдир. Наполеон „Ҳокимият бахмал кийган темир қўллар билан бошқарилади“ деганида файласуфнинг ушбу фикрларидан келиб чиққан.

Ҳукмдор тафсили Н. Макиавелли фалсафасида марказий ўринда туради. Ҳар қандай ҳокимият, энг аввало ҳукмдор ва унинг шахси, идора усулларига бориб тақалади. Аниқ шахсиз, унинг сиёсий-ташкилий ижтиҳодларисиз бирорта давлат тузилганини, бирорта ислоҳотлар ўтказилганини тарих билмайди. Демак, ҳокимият энг аввало ҳукмдор масаласи-

дир; ҳокимиятсиз ҳукмдор бўлмаганидек, ҳукмдорсиз давлат ҳам йўқ. Шунинг учун Н. Макиавелли, республика ҳам, демократия ҳам, ҳукмдорсиз, монархсиз бўлиши мумкин эмас, деб ёзади.

Ҳукмдорнинг бош вазифаси ҳокимиятни асрашдир. Кишилар, тарих унга ушбу вазифасини адо этганига қараб баҳо беради. Давлатни, ҳокимиятини таназзулга олиб келган, барбод қилган ҳукмдорни унинг халқи кечирмаган, балки уни лаънатлаб тилга олган. Чунки давлатсиз, ҳокимиятсиз, раият йўқ; раиятни бирлаштиришга ва тарих саҳнасига олиб чиқишга фақат давлат, ҳокимият қодир. Ушбу йўлда ҳукмдор „довюррак арслон“, гоҳ „айёр тулки“ бўлиб, раиятни ташқи ва ички хавфлардан асраши шарт. Кишилар куч ишлатган ҳукмдорни эмас, балки қўлидаги кучни ишлатаолмаган ҳукмдорни ҳурмат қилмайди, ундан нафратланади. Куч, зўравонлик, қанчалик изтиробли бўлмасин, агар улар давлатни асрашга, халқ осойишталигини таъминлашга қаратилган бўлса, кишилар уларга чидайдди. Мамлакатда бошбошдоқлик, қирғин авж олганидан ёки ташқи душман тазйиқиға тушиб қолгандан ҳукмдорнинг вақтинчалик зулмига чидаш осон. Бу зулм узоқ давом этиши мумкин эмас. Бундан ташқари, у бутун халққа эмас, балки баднафс шахсларга ва жиноятчиларга қаратилади; агар буларнинг акси бўлса, ҳукмдор ўзини ўзи маҳв этади. „Давлат учун хавфли баднафс шахслар ва жиноятчиларни қатл этиш фойдалидир. Шунинг учун ҳукмдор кишиларни қўрқитиш воситаларидан фойдаланиши керак.“

Ушбу фикрларни ўқиган киши Н.Макиавеллини зўравонликда айблаши мумкин. Ҳа, файласуф асарларида куч ишлатишни қўллаб-қувватлашга даъват этувчи фикрлар етарлича. Аммо икки муҳим масалани ҳисобга олиш зарур. Биринчидан, донишвар қадимги Юнонистондан то XVI асргача яшаган давлатлар тарихини, ҳукмдорлар ҳаёти ва хислатларини чуқур ўрганади. У амин бўладики, ҳукмдорлар куч-қуввати орқалигина барқарор давлат ишчан ҳокимият тузишга муаффақ бўлган. Тарқоқ кишиларни бирлаштириш, хавф-хатарларни бартараф этишда қўшинга, қувватга таяниш реал воқеликдир. Шу боис Н. Макиавелли ҳукмдор тафсилани бераётганида реал воқеликдан келиб чиқади. Иккинчидан, давлат, ҳокимият ҳаваскорлар уюшмаси эмас; улар

атрофида ва негизда ўта ранг-баранг қизиқишлар, мунофий манфаатлар, мақсадлар тўқнашади. Ушбу омиллар давлатни, ҳокимиятни мустаҳкамлашга, асрашга хизмат қилади деб ўйлаш соддадилликдир; маснад атрофидаги кишилар нима ниятда куну тун беҳаловат чошиб юрганларини унутмайдилар, улар қулай они келганида ҳар қандай риёкорликка, хоинликка, разилликка тайёр. Н.Макиавелли сарой ҳаётини кузатиб бу ҳолларнинг гувоҳи бўлган. Демак, ҳукмдор зиддиятларга тўла муҳитда яшай туриб, фақат хушахлоқ, мудом мунсиф қололмайди, ўрни келганида, ҳар доим эмас, у бадахлоқ, зўравон бўлиши шарт. Куч ишлатиш ҳукмдорнинг иллоти эмас — хислати, чунки „мутлақ пок қолмоқчи ҳукмдорнинг нопок кўпчилик ичида ҳалок бўлиши муқаррардир“ (Б. Грациан).

Куч ишлатиш, қаттиққўллик ҳукмдорнинг ягона хислати эмас. Давлат, ҳокимият ҳам мудом зўравонликка таянмайди. Рим асосчиси Ромул қаттиққўл эди, шу боис у буюк республикага асос солди. Ундан кейин тахтга Нум ўтирди, у Ромулнинг акси эди. Нумдан кейинги ҳукмдор яна қаттиққўл бўлган, шу тарзда идора усулларининг алмашиб туриши, Н. Макиавеллининг фикрига кўра, республиканинг саккиз аср яшашини таъминлаган.

Демак, диктатура Рим республикасида фойдали бўлган. Бироқ Римда диктатура чекланган идора усули эди; чунки у халқ рухсати билан жорий этилган ва хавф бартараф этилгач, тугатилган. Диктаторни консуллар ва халқ трибуналари ижтимоий назорат қилган. Файласуф мутлақ мустабидликка даъвогар диктатурани ёқлайди. Бу кучли давлатни кучли ҳукмдор яратади деган фалсафий-сиёсий қарашнинг ўзидир. Райят эрки ва озодлигига у сайлаган диктатор эмас, балки ҳокимиятни ҳийла ёки зўрлик билан тортиб олган диктатор, ҳукмдор хавф солади. Сайлаган ҳукмдорни райят алмаштириши, ноқонуний қилмишлари учун жазолаши мумкин. Мутлақ мустабид эса унга қарши қўшин тортади ва макр, ҳийла, куч билан интиқом олади. Шунинг учун халқ диктаторни сайлаётганида ҳукмдорнинг зўравонлик, хоинлик ва ўзбошимчалик қилмаслиги чораларини кўриши даркор.

Давлат, айниқса янги ташкил этилаётган, ҳокимият учун энг аввало ҳукмдор масъулдир. Н.Макиавелли Рим республикаси тарихига назар ташлар экан, давлат асосчиси якка

шахс бўлгани маъқул деган хулосага келади. У Ромулнинг ўз иниси ва ҳамхукмдори Титни ўлдиришини ёқлаб, чиқади, чунки улар Ромулнинг уюшган ҳокимият яратишига тўсиқ эдилар. Ромул ё яқинларидан воз кечиши зарур эди, ёки кучли давлат, ҳокимият яратиш ғоясидан. Агар ғоясидан воз кечса, кишилар, раият ундан кутаётган умидларига етаолмаган, натижада яна неча асрлар ички ва ташқи хавф-хатарлар остида, варварлар тазйиқида яшашга, балки тарих саҳнасидан батамом тушиб қолишга мажбур бўларди. Ромул давлат, ҳалқ манфаатлари учун ўз яқинларини маҳв этади. Ромулнинг бу ёвузлигидан айрим тарихчиларгина хабардор, бутун халқлар ва тарих эса уни буюк Рим давлатининг асосчиси деб улуғлайди. Шу боис файласуф, кучли давлат тузиш, умумий ватан мақсади ҳукмдорни яқка ҳокимлик қилишга ундайди, деб ёзади. Бу ҳокимликка у „бор куч-қуввати билан интилиши лозим. Ҳеч бир фаросатли одам, фавқулодда чоралари давлат ёки республика ташкил этишга қаратилганлигини билса, уни зўравонликда айбламайди. ... Чунки мақсад тузиш эмас, мақсади бузиш бўлган зўравонлик қораланиши вожиб.“

Албатта, хонада ўтириб ғайриҳаётий хаёлларга берилиш, ҳукмдордан фақат яхшилик, эзгу амал, фидойилик талаб этиш қийин эмас; бу борада утопик қарашлар жуда кўпдир, лекин уларнинг бирортаси ҳам рўёбга чиқмаган. Реал ижтимоий ҳаёт ушбу қарашларни рад этади. Биз Н. Макиавелли тафсиллари ичимизда эътирозлар уйғотса-да, уларнинг ҳаётийлигини кўраимиз.

Донишвар ҳукмдорнинг зиммасига минглаб, миллионлаб кишиларнинг тақдири, ҳаёти ва келажаги юкланаётганини унутмайди. У раият ўзидан ўзи уюшолмаслигини, кишилар асосан бугунги ташвишлари билан яшашини, улар узоққа мўлжаллаган режа тузиб, миллат, ижтимо сифатида шаклланаолмаслигини яхши билади. Кишилар мудом давлатга, ҳокимиятга муҳтож бўлиб, барча умидларини уларнинг оқилона амаллари билан боғлаб келган. Давлат, ҳокимиятдан ташқарида бирорта сиёсий, умумиллий, йирик ижтимоий ўзгариш бўлган эмас; фуқаролар турмушидаги ўзгаришлар ҳам у ёки бу даражада давлат, ҳокимият билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам раият, ҳатто ўз эрки ва ҳуқуқларини чеклаб бўлса-да, давлатини, ҳокимиятини асраб қолишга, уларни тинмай такомиллаштиришга интилади. Давлати, ҳокимиятидан кечган халқ-ўзлигидан, иқболидан кечган халқдир.

Н.Макиавелли давлатни, ҳокимиятни шакллантириш ва сақлашда ҳукмдор шахсига, мавқеига қанчалик урғу бермасин, унинг ҳаёти, тақдири, ҳокимияти халқ иродасига, муносабатига боғлиқлигини эсдан чиқармайди. У, агар давлатга бир одам асос солиб, уни бир одам бошқарса, бундай ҳокимият узоқ, барқарор турмайди, деб кўрсатади. „Давлат тартиблари учун кўпчилик қайғургани, идора ишлари кўпчиликка ишонилгани яхшидир.“ Ромул ўз ҳокимиятини мустақамлагач, халқ вакилларида сенат ташкил этган, ўзини-ўзи бошқаришни йўлга қўйган. Француз парламентаризмини файласуф „энг оқил ва яхши идора усули „ деб атайди.

Тўғри, Н. Макиавелли демократиянинг тарафдори эмас, уни бошқаришнинг анархияга, бедодликка олиб келадиган кўриниши деб билади. Рим децемвирати ўзбошимчаликни авж олдирди, бу эса диктатурани келтириб чиқарди. Ким демократияни истар экан у ҳукмдорнинг якка ҳокимлигини ва масъуллигини инкор этмаслиги керак, акс ҳолда унинг ўзи бедодликнинг илк қурбони бўлади. Якка ҳокимликдан эмас, зўравон ва ўзбошимча кўпчиликдан кўрқиш зарур.

Н. Макиавелли халқдан олган ҳокимият барқарор, мустақам бўлади деб ҳисоблайди. „Халқ нафратини уйғотган ҳокимиятнинг ҳалокатга учраши муқаррардир.“ Бундан ташқари халқ бесабаб ҳақ, адолат, нон талаб этиб майдонга чиқмайди“. Амалдорларнинг бедодлиги, зўравонлиги уни исён кўтаришга ундайди. Аслида халқ осойишта яшайди, у ҳукмдор мулкига, хазинасига кўз олайтирмайди. Раиятдаги қусурлар ҳукмдордаги иллатлардан зиёд эмас. Ҳукмдорлар ичида эзгу ниятли ва эзгу амаллиси мудом кам учраган. Балки биз халқда учрамайдиган иллатларни ҳукмдорларда кузатамиз. Турмуши фаровон халқ эзгу ниятли, миннатдор, оқил ва босиқ; назоратдан, қонунлардан холи ҳукмдор эса ношукур, бебурд ва ноқис бўлади. Халқни баднафс, шумният, нокас одамни юқори лавозимга қўйишга кўндиролмайсиз, ҳукмдорни кўндириш учун эса важлар кўп.“ Ушбу кузатишлардан Н. Макиавелли хулоса қилади : „Халқ бошқариши монархнинг идорасидан афзал. „

Файласуф республика ҳам, монархия ҳам қонунларга мувофиқ бошқарилиши зарур деб ҳисоблайди. Агар халқ қонунларга итоат этмаса, бошбошдоқлик, ички нифоқ, низолар, агар ҳукмдор қонунларни менсимаса, зўравонлик,

бедодлик, тахт талашиш авж олади; унда халқ „ноақл иш тутган“ ҳукмдор „кутурган тентак“ бўлади. Бироқ ҳукмдор оқил ва адолатли бўлса, халқни тўғри йўлга солиш осон, ёвуз ва бадхоҳ ҳукмдорни эса инсофга келтириш мушкул. Халқни яхши сўз билан тинчитиш мумкин, ёмон ҳукмдорни тинчитиш учун эса куч зарур, чунки ёвузликни ундан зиёд куч енгади. Н. Макиавелли кучни қонунларни бузувчиларга нисбатан ишлатиш тарафдори. Халқ бебоис бадхулқ бўлавермайди, деб таъкидлайди донишвар. Халқдаги ношукурлик, норозилик ва бадхулқлик ҳукмдорлар таъсиридан-дир. „Улар халқдан арз қилмасликлари зарур, чунки раиятдаги норозилик, қусур ва бадхулқ одатларнинг пайдо бўлиши уларнинг халқ ҳаётига бефарқлиги ёки бедодлиги натижасидир.“ Мустабидлик авжига чиққан XVI асрда ушбу сўзларни айтиш учун холислик ва журъатдан ташқари адолатпарварлик ва одампарварлик зарур эди.

Файласуф қонунларга итоат қилмайдиган, меҳнатсиз роҳат-фароғатда яшашга интиладиган кишилар — дворянларни давлат, „ҳокимият душмани „, деб атайди, ва уларни қириб ташлашни, аксинча, давлатни қўллаб-қувватлайдиганларни ер, мулк, мансаб, унвон билан тақдирлашни таклиф этади. Ҳа, бу зўравонликни очиқдан очиқ тарғиб қилишдир; балки XIX-XX асрлардаги пролетар доҳийлари Н. Макиавеллининг ушбу даъватини ўзларига дастур қилиб олган бўлсалар ажаб эмас.

Файласуфнинг асосий хатоси шундаки, у халқ манфаатлари билан давлат, ҳокимият манфаатларини мутлақ айнанлаштиради; улар ўртасидаги фарқларни илғамайди. Шу боис унинг фикрларидан кўп ҳолларда ҳукмдорнинг зўравонлиги халқ манфаатларига хизмат қилади деган хулоса келиб чиқади. Биз ҳам юқорида шу фикрни айтиб ўтгандик, лекин бу хулосани ҳар доим ҳам тўғри деб бўлмайди. Чунки Н. Макиавелли асарлари ичидаги зиддиятлар, гоҳо мустақил илмий-назарий концепциянинг йўқлиги, тарихий воқеаларни баён қилиш билан чекланиш бунга халақит беради. Шубҳасиз, донишвар қадимги Рим давлатчилиқ тарихини яхши билади, ҳукмдорларнинг амалларини синчковлик билан кузатади, улардан мавзуга оид мисоллар келтиради ва зарур хулосалар чиқаради, бироқ у ижтимоий-сиёсий жараёнларни такомиллаштириш борасида бирор назарий концепцияни таклиф этмайди.

Баъзан файласуф кишилардаги, раиятдаги қусурларни, иллатларни қонуният даражасига кўтаришга уринади. „Халқ умумий масалаларни ҳал этолмайди, у хусусий ишларни ба-жаришда камроқ адашади“, „мукофот олишга умидвор қил-масдан кишилардан бирор нарса кутиш мумкин эмас“, „офат-лар туфайли сони қисқарган одамлар иноқ яшайдилар ва пок, меҳрли бўладилар „ деган сўзларни ҳайратсиз ўқиш қийин. Донишвар одам зотини фаришта эмаслигини таъкид-ламоқчи бўладию ўзи ҳам беихтиёр бадсифатларнинг тарғи-ботчисига айланаётганини сезмайди.

„Кишиларни, — деб ёзади Н. Макиавелли икки қудратли куч бошқаради — улар муҳаббат ва қўрқувдир; севган киши-миз бизни қандай ўзига итоат эттирса, қўрқадиган киши-миз ҳам бизни шундай идора қилади „.. Тўғри, ушбу ҳис-туйғулар бизни кишиларга банди этади, ўзига боғлангани-мизни туйган кишилар бизни осонгина ўз майлларига бўйсундиради. Бироқ Н. Макиавелли кишини бурч, ақл-ид-рок, мақсад, номус, ахлоқ каби омиллар ҳам бошқаришини ҳисобга олмайди. Баъзи кишилар учун бурч ёки номус му-ҳаббат ва қўрқувдан ҳам кучли. Демак, бошқариш ишлари мудом ранг-баранг омиллар, вазиятлар, туйғулар ва мақсад-лар билан боғлиқ мураккаб воқелик. Бошқаришнинг ушбу хусусиятларини унутган киши давлатни, ҳокимиятни унинг реал ҳолидан эмас, балки хаёлий тасаввурлардан келиб чи-қиб баҳолашга мажбур. Хаёлий тасаввурларнинг, улар қан-чалик олийжаноб ғояларга, юксак ахлоқий нормаларга бур-канмасин, давлат, ҳокимиятдек мураккаб воқеликка рўпара келган заҳоти эса заифлиги ва ғайриҳаётийлиги аён бўлади.

Н.Макиавеллини бадахлоқликка, зўравонликка даъватда айблаш осон, лекин донишвар маҳдудотга зийраклик, ўз ижтиҳодларимизга талабчанлик билан назар ташлашга ўрга-тади. Унинг барча тафсили „Ўз айбини топган холос бўлиш-га умидвор“ деган қадимги юнон нақлини такрорлаётган-дек...

Адабиётлар

1. Н.Макиавелли. Хукмдор // Жаҳон адабиёти, 2002. 9-сон.
2. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве. — Мн.: ООО „Поппури“, 1998.
4. Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари: иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатлари. -Т.: „Маънавият“, 2006.

РИЁКОРЛИК САНЪАТИ

Тарих фақат қаҳрамонларга эмас,
қўрқоқ ва мунофиқларга ҳам тўла.

Стефан Цвейг.

У ҳаммадан кўра, шубҳасиз, моҳир риёкордир.

Наполеон Бонапарт.

Сайёра гувоҳки, тарих гилдирагини нафақат қаҳрамонлар, улар билан бирга бесубут маддоҳлар, бемаслак қўрқоқлар ва бешарм риёкорлар ҳам айлантириб келади. Қаҳрамонлар ҳаёти яшашга қандай ўргатса, уларнинг батамом акси — маддоҳлар, қўрқоқлар ва риёкорлар ҳам яшашга шундай ўргатадилар, ҳаттоки, кўпроқ ҳам ўргатадилар.

Жозеф Фуше 1739 йили Франциянинг Нант шаҳрида деңгизчилар ва савдогарлар оиласида туғилади. Гўдаклигиданоқ камқон, ориқ, узун бўйли, мудом кўзлари ёшланиб юрадиган, афтодаҳол Фушенинг оилавий касбни давом эттириши амримаҳол эди. Бир йўл бор — монастирда кетиб, руҳоний бўлиш.

Мудом ўзи билан ўзи банд, аҳад, ўта итоаткор, босиқ, дунё лаззатлари ва молига мутлақ бефарқ кишидан тақводор чиқишини черков яхши биларди, шунинг учун ҳам Фушени монастирда муаллим қилиб қолдиришади. Минг афсуски, бу гал черков адашади.

Жозеф Фушега ўзининг кўримсизлиги ва ожизлиги чуқур руҳий таъсир кўрсатган бўлса керак. У монастирдаёқ ҳеч кимга ва ҳеч нимага ўзини буткул бағишламасликни, зарур бўлса, ичган онти ва паймонларидан, ҳаммаслаклари ва асхобларидан, ҳатто ҳеч иккиланмай Худодан ҳам воз кечишни ҳаёт тарзига айлантиради. Ўттиз ёшигача у на дунё билан қизиқади, на дунё у билан қизиқади. Гуёки Фуше монастирнинг зах ва қоп-қоронғи ҳужраларидан, баҳайбат тош девори-ю темир дарвозасидан ташқарида ҳам ҳаёт борлигини унутгандек; гуёки, дунё ҳам Фуше исмли бир зот борлигини у туғилганидаёқ ёдидан соқит қилгандек. Монастирдаги оғир сукунат, оромбахш танҳолик, чексиз тоат-ибодатлар Фушега бир нарсани — ҳар қандай даҳшату важоҳат, ҳайрату ҳас-

рат ва шоду хуррамлик олдида абкамона сукут сақлашни, ўзини-ўзига мутлақ имтисол эттириб, ён-атрофга мағрурона вазминлик, ҳатто айёрона бефарқлик билан назар ташлашни ўргатади. Робеспьер, Баррас, Людовик XVI, Наполеон Бонапарт, Карно ўз туйғулари, майлларининг қурбони бўладилар, фақат Жозеф Фуше инқилоб ва реакциянинг ёвуз панжаларига тутқич бермай яшайди.

XVIII асрнинг охири. Европа бўйлаб бир „шарпа“ кезиб юрибди. У қиролларни даҳшатга, тахт атрофидаги маддоҳларни, очкўзларни титроққа солган, ўз кишанларидан бошқа нарсаларини йўқотмайдиган йўқсилларни тарих саҳнасига олиб чиққан ёвуз, бешафқат инқилоблар, тўнтаришлар шарпаси эди. Бу „шарпа“ темир дарвоза ва баланд деворлар билан ўралган монастирлар ичига ҳам кириб боради. Бутун Европа бўйлаб „Эрк“, „Озодлик“, „Тенглик“ ва „Республика“ деган шиорлар тарқалаётганидан Фуше янги бир давр келаётганини, энди кўкдан нажот кутаётганлар эмас, балки ердан далда олиб ердагиларни ўз ҳукмига, майлига итоат эттира оладиганлар шарафлигини пайқайди; кўкдагига сажда қилиб беном кетгандан ердагилар билан талашиб хушном ёки бадном ўлган маъқул. Якобинчилар клубига қадам қўйган заҳотиёқ Фуше Исога чўқинган ўттиз ёшигача бўлган умрини унутади.

Фуше клуб раҳнамоси Робеспьер билан яқинлашди, ҳатто унинг синглисига уйланмоқчи бўлади. Кўп ўтмай Фуше бу фикридан қайтади. У қандайдир ички бир туйғу билан ушбу никоҳ завқ-шавқдан кўра андуҳу офат келтиришини сезади, ахир тарих ўзининг ҳайратомуз ўйинларига ногаҳон тортиб, кимларни бадбахт, ҳатто шармисор этмаган?! Агар инқилоб бостирилса, биринчи бўлиб Робеспьерга яқин киши қаторида унинг ҳам боши кетади, шубҳасиз. Аммо у якобинчилардан воз кечолмасди, чунки Европада уйғониб келаётган, тарихнинг тадрижий қонунларини бузиб, келгуси тараққиётни ўз режаларига мувофиқ кечишини талаб этаётган дағал, беаёв ва бешавқат куч ҳали робеспьерчилар томонида.

1789 йил. Инқилобчилар Бастилияни босиб оладилар, Тюльрини талайдилар. Робеспьер бошқарган, Фуше аъзо бўлган Жамиятни қутқариш комитети Людовик XVI ва унинг акробаларини қатл этади. Гильотина — инқилобнинг ёвуз болтаси ишга тушади. Кеча миллат, халқ шаъни, обрўси ҳисобланган шахслар, минг-минглаб бегуноҳ кишилар бошла-

ридан жудо қилинадилар. Ҳар бир қатл „халқ“, „инқилоб“, „республика“ номи билан амалга оширилади. Комитет инқилобга қарши чиққан Лионга Фуше билан Колло д'Эрбуани юборади. Кўрсатмаларга мувофиқ шаҳар вайрон этилиши, ҳар қандай қаршилик бешафқат бостирилиши керак. Қисқа вақт ичида уч мингдан зиёд кишининг боши кесилади, аҳкомлар топталиб, ибодатхоналар таланади, бадавлат кишиларнинг амволи мусодара қилинади. „Ҳақиқий инқилобчига нон, тўппонча ва кунига 40 экюдан бошқа нарса керак эмас!“ — деб ёзади Фуше Лион фуқароларига даъватномасида. Художўй, беавн ва беамал Фуше даҳрий, қудратли ва жоҳдор Фушега айланади. Якобинчилар ўта инқилобчилар ва мўътадилларга бўлинади. Фушенинг мўътадилларга қўшилгани учун Робеспьерчилар уни таъқиб эта бошлайдилар. Уни гильотинага жўнатиш учун арзимаган бир сабаб етарли. Алҳақ, ғам якка келмайди: Фушенинг суюкли қизи ётиб қолди. Бегуноҳ гўдак ҳам манфур куч — ўлим таъқибиди. Хаста қизчасининг сўнги дақиқаларида бир оғиз сўз билан дардини енгиллаштириш, ота сифатида юпатиш ўрнига у ваҳму таъқибда яшашга мажбур. Эртаси қизи тобутини кўтариб борар экан, Фуше қувғин муддати тугаб, дадил, беаёв курашиш они келганини, бу кураш ё уни, ёки Робеспьерни маҳв этиши муқаррарлигини сезади. Бундай онларда тақдир имкониятларингиз билан ҳисоблашмайди, балки, аксинча, у имкониятларингиздан зиёдроқ куч, ижтиҳод ва важоҳат билан жангга ташланишингизни талаб этади, шу онда иккиландингизми — тамом, ёвнинг ёвуз болтаси бўйингизга тушади.

Ўта инқилобчи Робеспьер Конвент аъзоларида ҳам қўрқинч уйғотади, чунки бетўхтов ишлаётган гильотина бир кунмасбир кун уларнинг ҳам бошига тушиши мумкин. Фуше мана шу ваздан фойдаланиб депутатларни Робеспьерга қарши қўйишга қарор қилади. Бирига Робеспьер унинг ҳаётига хавф солаётганини тушунтиради, иккинчисига лавозимлар ваъда қилади, учинчисини пул, совға билан ўзига ҳамроҳ этади, хуллас, охирги жангга тайёрланган киши нимага умид қилса, қандай манфур усулларни қўллашга шай бўлса, Фуше барини ишга солади. Эртага 9 термидор — ё Фушенинг боши кундага қўйилади, ё Робеспьернинг. Ушбу сананинг тарихга киришини Робеспьер билмайди, аммо у ҳам Конвентдаги душманларидан, энг аввало Фушедан ўч олишга тайёргар-

лик кўради. Армияни, авомни бир сўзи билан ҳаракатга келтириши мумкинлигига ишонган Робеспьер ўзидан қудратли ва маккор куч борлигини хаёлига ҳам келтирмайди; такаб-бурлик уни аъмо қилиб қўяди. Жўшқин хитобларга тўла нутқини у уч соатга чўзади. Конвентда аллақандай сотқинлар, душманлар борлигини қайта-қайта такрорлаб, бирорта исмни далил, исбот сифатида келтирмай, депутатларда аввалига ҳайрат уйғотади, кейин эса уларнинг нафсониятига тегади. „Ким назарда тугилаяпти?“ Робеспьер ўзини йўқотиб қўяди, чунки у ҳеч ким савол беришга журъат эта олмайди, деб ўйлаганди. Битта исмни айтса, Робеспьер ўз ниятига эришарди, аммо у негадир ўзида журъат тополмайди. Қўрқиб савол берган Конвент аъзолари аввал: „Маъруза мажхул, итobatдан иборат“, деган фикрни билдиришади, кейин Робеспьернинг хатоларини санашга, танқид қилишга ўтишади, охирида эса уни халқ, инқилоб ва республика хоини сифатида гильотинага жўнатишади. Гильотинанинг қонгалаб тиғи бошига тушиши аниқ бўлганида Робеспьер „Фуше“ деб айтмаганига минг-минг афсуслар чеккан бўлса ажаб эмас. Людовик XVI нинг боши танасидан жудо қилинган жасадини шод қарши олган оломон Робеспьер жасадини ҳам тантана билан мазористонга кузатиб қўяди. Ишсиз, аҳад қолган Фуше бир бурда нонга зор. Касалманд хотини, камқон икки фарзанди бирор нарса тамадди қилиш илинжида югуриб остонада уни қарши оладилар. У дуч келган ишни бажаришга тайёр, ҳатто чўчқалар тагини тозалашга ҳам, фақат бирорта егулик билан капасига борса бас. Уч йил Фуше қашшоқлик билан курашиб яшайди ва ундан буюк сабоқ олади — алҳақ қон ҳидидан нон ҳиди қудратли ва азиз экан.

Директория президентлигига кўтарилган Баррасга ҳамма нарсадан хабардор, гуруҳлар ўртасидаги низоларни ўз фойдасига буришга хизмат қиладиган, шу билан бирга дунё айшишратларидан узоқ шахс керак. Бу — Фуше. У ўзига Фушени айғоқчи этиб қабул қилади. Полиция вазири бўлиб ишлаганида тўплаган тажрибаси асқотади. У Баррасга ким ҳақида, қандай ахборотлар зарур бўлса топиб беради, унинг нопок, жирканч вазифаларини бажариб ишончини қозонади. Бу аслида бир ниқоб эди, Баррас Фуше кимлигини кейин англайди.

Очкўз Баррас ҳукуматида Фуше бир нарсанинг куч-қудрат эканини уқиб олади — у пул. Пули йўқ одам — заиф

одам. Пул — куч, қудрат. Салтанат, тахт ҳам пулдор қўлида, пулдорлар измида. Пул ҳатто гильотина даҳшатидан кучли, айниқса, тахт атрофида очқўзлар йиғилган бўлса. Тез орада Баррас Фушени полиция вазири этиб тайинлайди.

Айғоқчилик — Фушенинг асосий қуроли. Шу туфайли у мамлакатда бўлаётган воқеаларнинг қайси томонга ўзгаришини адашмай айтиб бериши мумкин. Баррас ҳукуматининг эрта-индин қулашини ҳам. Парижга интилаётган Наполеон куч билан тахтни эгаллаши аниқ. Икки ағёр — Фуше ва Наполеон яширин учрашадилар. Аслида бу учрашув Наполеонни давлат тўнтариши қилишга даъват эди. „18 брюмер“ номи билан тарихга кирган куни Наполеон Франция тахтига чиқиб олади. Баррас ҳукуматининг икки сотқини — Талейран ва Фуше ўз вазифаларида қоладилар. Одам зотидаги сирли жиҳатларга қаранг: Баррас кичик, қорача, асли номаълум, армиядан деярли қувилган, йирик ефрейтор шинелини генерал шинелига алмаштиришга ёрдам берган, ҳатто ўз ўйнашини инъом этиб чўнтагини зарга тўлдирган“ Наполеон билан „қашшоқликдан қутқариб, Франциянинг энг бадавлат ва қудратли кишиларидан бирига айлантирган“ Фуше аҳли риёлик қилиб, Баррасни ўзи уларни олиб чиққан ботқоқликка итариб юборадилар. Начора, билиб айтишган: тахт атрофидаги очқўз оломоннинг мунофиқлик, сотқинлик ва маккорликда бари тенг.

Наполеон осонгина тахтга ўтиради. У инқилоб, республика тарафдори сифатида ички низоларга чек қўяди, черков билан давлат ўртасидаги муносабатларни яхшилайти, муҳим қонунлар қабул қилади, сайловлар жорий этади. Бироқ Наполеон — ҳарбий киши, унга тўртта маҳмадонани ўзига ишонтиришдан бутун армияни жангга етаклаш осон. Ўз кучига маҳлиёлик, манманлик унда Францияга яккахукмронлик қилиш истагини уйғотади. Унинг Европа давлатларини босиб олиши, Россияга юриши ҳам ана шу телбанамо истакларидан келиб чиққан.

Наполеон ва Фуше фақат ўзларига аён бир сир билан бир-бирларини ёқтирмайдилар. Наполеон Фушени сотқин, риёкор, деб атаса, Фуше Наполеонга шуҳратпараст, вақти келса, Робеспьер ва Баррасдек чоҳга ағдарилади, деб қарайди. Наполеон қилич ва тўп билан жанг қилишга ўрганган, Фуше шипшиш ва фитна уюштириш билан; Наполеон дав-

лат ишларини бошқаришда ҳам ўзини жанг майдонидаги генералдек, Фуше эса босиқ, вазмин, аммо ўз галабасига қаттиқ ишонган сардордек тутади; Наполеон даҳоликка жаҳрона даъвогар, Фуше — макрона. Қаерда Наполеон тажрибасизлик, ожизлик ва калтафаҳмлиқ қилса, ўша жойда Фуше уста сиёсатчи, кучли ташкилотчи, узоқни кўра биладиган хоин сифатида иш тутади; Наполеон кимни хорласа, Фуше уни улуғлашга интилади; Наполеон кимни шарафласа, тахтга яқинлаштира, Фуше уни зимдан таъқиб этади, бадном этувчи далиллар йиғади.

Наполеон қандай йўллар билан Фушедан қутулишга интиломасин — бефойда. Фуше ҳамма нарсадан хабардор, ҳатто керагидан ортиқ хабардор. Наполеон аҳлидагиларнинг ўта тахтпараст ва шуҳратпарастлиги, синглизининг энгилтабиат қилиқлари, биринчи консулнинг тунги ишқий саргузаштлари, Жозефинанинг ишратга, бойликка ўчлиги — ҳамма-ҳаммасидан Фуше хабардор. Кўп нарсани билган — хавfli киши, уни ёнингдан қувган заҳотинг у ёвуз душманга айланади. Буни биринчи консул, Наполеон яхши билади. Наполеон дарғазаб онларида Фушени ошқора ҳақоратлаб, бошқалар олдида бадном этишгача боради. Шундай онлар бўладики, Наполеоннинг такаббуруна ҳақоратларидан кейин Фуше ё қатл этилиши, ё зиндонга ташланиши керак. Фуше абкам, у нодонга жавоб — сукут, деган нақлни уқиб олгандек. Ҳатто: „Кечирасиз, мен ундай фикрда эмасман“ деган бепарвогина айтилган бир сўзи билан Наполеоннинг лағвона айбларини чиппакка чиқаради.

Фуше Наполеонга садоқат билан хизмат қилишга қасам ичган бўлса-да, гоҳо уни четлаб ўтишга, ҳатто унга қарши курашга интилади.

Наполеон ҳокими мутлақликка — монархликка даъвогар. У Франция тахти наполеонлар сулоласи қўлида бўлишини истайди. Тахтга ўз ихтиёринг билан чиқиш бор, лекин тахтдан ўз ихтиёринг билан тушиш йўқлигини Фуше билади. У яна биладики, ҳукмдорлар ўзининг шум ниятларини, калтафаҳм шиорларини қанчалик буюк кашфиёт даражасига кўтармасинлар, тахтга жон-жаҳди билан ёпишиб, атрофидаги маддоҳлар, очкўз жоҳпарастлар, бемаслак лаганбардорларни ўзини улуғлашга қанчалик даъват этмасинлар, бошқа

бир қудратлироқ куч пайдо бўлиши биланоқ салтанат уларни кераксиз хасдек супуриб ташлайди. Тожу тахт тортиб олганники эмас, балки уни қўлида сақлаб қолганники. Фуше Наполеон давлатни ўз қўлида ушлаб қололмаслигини сезади. Парламент орқали у Наполеонга яна ўн йил консуллик қилиш ваколатини олиб беради. Наполеон — дарғазаб, унга тахтга умрбоқий эгалик қиладиган ваколат зарур. Ушбу ҳийланинг ташкилотчиси ким эканини биринчи консул дарров пайқайди. Кўп ўтмай Наполеон полиция вазирлигини тугатади, аммо у Фушени ёвга айлантиришдан ҳайиқади. Шунинг учун у Фушега герцог Отранский унвонини ва катта пул мукофоти бериб вазифасидан азл этади, четлаштиради.

Энди Фуше Франциядаги энг бадавлат киши сифатида қолган умрини дунё лаззатларидан истаганича баҳраманд бўлиб, шоду хуррамликда, айш-ишратда ўтказиши мумкин. Бунинг учун унда ҳамма нарса бор, бироқ Фушени миллионлаб кишилар тақдирини ҳал этадиган, „сиёсат“ деб аталган шафқатсиз катта ўйин қизиқтиради. Вазифасидан четлаштирилган бўлса-да, Фуше ўз машғулотини — турли идораларга, шаҳарларга, ҳатто Наполеон оиласига айғоқчилар юбориб, мамлакатдаги барча воқеалардан хабардор бўлиб туриш одатидан кечмайди. Кўп ўтмай Наполеон Фуше хизматига яна муҳтож бўлади, унга яна қасам ичтириб, полиция вазирлигини топширади.

Наполеоннинг Фушедан воз кечмагани, Фушенинг эса Наполеонга икки марта қасам ичган бўлса-да, унга ўзини тўла бағишламагани ҳанузгача тарихчиларни ҳайратга солади. Ҳамма нарсанинг ўз чегараси, ниҳояси бор. Наполеон катта хавф уйғотганида ёки унинг қулаши аниқ бўлганида, Фуше ундан ҳеч иккиланмай воз кечади. Фақат моҳир риёкор одамгина кечаги онтини бузиб, бугун бошқага қасам ичади; мабодо янада қудратлироқ куч топилса, мунофиқлик билан унга ҳам ёлланади.

Наполеон қалбида мудом жаҳоншумул ишларга интилиш жўш урган. Миллионлаб кишилар ҳаётини бемаъни урушларга қурбон этиш Наполеоннинг стихиясидир. Уруш учун у ҳеч нимани аямасди. Сир эмаски, айнан урушга телбанамо интилиши Наполеонни охирида шармисор этган.

Наполеоннинг тахтдан воз кечиши билан боғлиқ куйидаги ҳикоя ғоят ибратлидир.

Сургундан қочган Наполеон 1815 йили яна тахтга чиқади. Тағин у лашкар тўплаб, Европани забт этишга отланади. Лейпциг остонасидаги мағлубиятдан кейин Фуше Наполеон даври тугаганини сезади. Демак, интиқом олиш они ҳам яқин. Фуше парламентни Наполеонга қарши чархлайди. Яккаҳокимликка интилаётган Наполеон парламент учун хавф туғдираётганди. Бутун Европа ҳам Наполеонга қарши жангга отланган. Фуше тазйиқида парламент Наполеондан тахтдан воз кечишни талаб қилади. Жавоб бўлмайди, аксинча, Наполеон парламентни тарқатиб юборишни ўйлайди. Парламент қатъий талаб этади — Наполеон тахтдан воз кечсин! Ушбу талабномани императорга ким денг, икки марта унга онту иймон бериб, икки марта уларни бузган Фуше олиб боради. Агар Наполеон учун рийёкор Фушени ғолиб томон вакили сифатида кўришдан ҳам оғир жазо бўлмаса, Фуше учун Европани маҳв этган, „Хукмдорлар хукмдори“нинг ўз олдида шавқат сўраб, ёлвориб, бош эгиб туришини кўриш нақадар завқли! Кучлидан ҳам кучли, улуғдан ҳам улуғ эканлигинини, ҳатто бир онга бўлса-да, намоиш этиш қанчалик шарафли!

Тахтдан воз кечгани ҳақидаги хатни Наполеондан олар экан, Фуше ташаккурона, аммо истехзо билан унга сўнги бор нигоҳ ташлади. Бу нигоҳ тубида нималар яширинганини фақат Наполеон биларди. „Мен ҳақиқатни, — деган эди у Фушени тилга олиб, — фақат сотқинлардан эшитганман“. Алҳаққи, салтанат атрофида одатда кимлар йиғилишини Наполеон умрининг охиригача билмай кетган...

Тахтга Людовик XVII ўтиради. Тўғрироғи эса, уни тахтга ҳийлакор Фуше ўтқзади. Бу Фушенинг тарихда қолдирган охириги найранги ҳамдир.

Фуше Людовик XVIIни тахтга чорлар экан, мамлакат тақдирини ҳал этишда у, герцог Отранский, полиция вазири, миллионер, Францияда энг қудратли киши эканини намоиш қилмоқчи бўлади. Бунга эришади ҳам, аммо вақтинча.

Тирик қолган бурбонлар Фушенинг Людовик XVI нинг қатл этилишига овоз берганини, „Лион жаллоди“ эканини, ибодатхоналарни талаб, диндорларни қувғин қилганини, черковга, Робеспьерга, Конвентга, Директорияга, Баррасга, Наполеонга қасам ичиб, субутсизларча улардан воз кеч-

ганини, ўз амалини сақлаш учун ҳар қандай сотқинликка, риёкорликка, аҳдшиканликка шайлигини унутмаган эдилар. Буни Лион ҳам, бутун мамлакат ҳам унутмаган эди. Тез орада қиролга Фуше устидан арзлар ёғилади, газеталарда Лион қирғинлари ҳақида мақолалар чоп этилади. Людовик XVII Фушени аягандек, Дрезденга элчи қилиб юборади. Бу билан Фушега қарши ҳужум тўхтамайди. Европа матбуоти Фуше номини даҳшат ва лаънат билан такрорлашга тушади. Ҳамма ерда уни Францияга хизмат кўрсатган полиция вазири, мамлакатнинг энг баобрў кишиси — герцог Отранский деб эмас, балки „қотил ва сотқин Жозеф Фуше“ деб тилга оладилар. Фуше даҳрийлиги, маслакисизлиги ва сотқинликлари учун тўлов они яқинлашганини пайқайди. Дрездендан Прагага, кейин Линцга, ундан кейин эса Триестга кўчиб, тўғрироғи, қочиб, яшириниб яшашга мажбур бўлади.

Йигирма беш йил жаҳоншумул ғавғолар, курашлар ичида яшади, яккама-якка, гоҳ жаҳрона, гоҳ макрона дунёнинг ман-ман деган ҳукмдорлари билан олишди, қашшоқлик, очлик азобларини тортди, мамлакатдаги энг бадавлат ва уста сиёсатчи сифатида Европадаги машҳур кишиларга яқинлашди, умрининг охирида билдики, салтанат ва тахт ёнида бўлишдан ҳам таҳқирли тақдир йўқ.

Йигирма беш йиллик ҳаёт-мамот курашлари эмас, балки кейинги беш йилда устига ёғилган таъналар, туҳматлар, ваҳмада яшириниб яшаш азоблари, маънавий ёлғизлик, устига устак, 26 яшар хотини ҳақидаги миш-мишлар Фушенинг қаддини букиб қўяди. У 62 ёшида Триестда ғавғо ва ғалваларга тўла алоло дунёдан тўйиб, мангу уйқуга кетади. Ҳақиқатан ҳам, Жозеф Фуше ўлган, лекин фушечилар — тирик. Давлат, салтанат, тахт мавжуд экан, улар атрофида риёкорликни амал қилган фушечилар ҳам яшайверали. Буни унутмасликнинг ўзи муҳим дарсдир. Фуше умрининг охирларида ибодатхонага қатнашни одат қилган. Тизза чўкканича ашки риёзат билан Исо суратига тикилиб, нималарнидир пичирларкан. Қайтаётганида эса бирдам тўхтаб, орқасига ўгирилиб, одамлар кўзига тик қарашни унутган бошини аста кўтарганича черков томонга, гўё видолашаётгандек тикилиб қоларкан...

Бир пайтлари худодан воз кечиб, ибодатхоналарни талаган Фуше, Жозеф Фуше умрининг охирида беадад мулкнинг ярмини абри эҳсонлик (балки авфу шавқат тилаб) би-

лан черковга, етим-есирларга васият қилиб қолдиради. На-чора, баъзан одамлар ўткинчи эҳтирослар ва истакларга бе-рилиб, ҳаётнинг ахлоқ, эътиқод, садоқат, меҳр-шавқат — инсонийликка йўғрилган муқаддас қонунлари борлигини унутадилар, лекин алҳаққи, азалият одамларнинг бир кун-мас- бир куни ушбу гуноҳи учун авф сўраб, тавба билан олдига келиши муқаррарлигини унутмайди.

Адабиётлар

1. Манфред А.З. Наполеон Бонапард. -М.: „Мысль“, 1980.
2. Цвейг С. Избранные произведения в двух томах. Т.2.-М.: „Худ. лит-ра“, 1957.

ШАХС КИМ?

Одам, шахс, инсон! Ушбу учлик бошида одам тушунчаси тургани бежиз эмас. Шахс ва инсон аслида ана шу тушунчадан бошланади.

Дарвоқе, эсимга бир ибратли ҳикоят тушди.

Қодири мутлақ мукамал дунё яратишга аҳд қилибди. Биринчи кун тундан кунни ажратибди, кейинги кунлари ер, сув, дарахтлар аа ҳайвонларни яратибди. Охирги кун эса ўз қиёфасига монанд зотни яратиб, „о, дам“, дебди.

Ушбу лафздан икки маъно келиб чиқар экан. Биринчиси — о, қандай мазза, дунёни яратиб чарчадим, энди дам оламан, иккинчиси, дунёнинг қолганини одам яратади, шунинг учун мен уни ўз қиёфасига ўхшаш яратдим. „Одам“ сўзи ҳам ана шу „о, дам“ лафздан келиб чиққан экан...

Одам зотининг пайдо бўлганига 5-6 миллион йил бўлибди. Бироқ одамнинг маданиятни яратиб яшашга ўрганганига 6 минг йил бўлди, холос. Демак, одамнинг ўз иқтидори, кучу қудратини кўрсатиб, дунёни мукаммаллаштиришга киришганига ҳали кўп бўлгани йўқ. Айниқса, ушбу 6 минг йилдан атиги 3 ойгина инсоният урушсиз, қирғинларсиз яшаганини эсласак, одамнинг олдида мукамал дунё яратиш борасида қандай машаққатлар турганини англаб етамиз.

Одам деганда кўпроқ кишининг табиий, шахс деганда эса ижтимоий жиҳатлари назарда тутилади.

Демак, „Шахс ким?“ деганда, гап кишининг ижтимоий фазилатлари ҳақида бориши лозим. Аммо одамнинг „ижтимоий махлуқот“ (Аристотель)га айланиши унинг ижобий-табиий кучларини ҳаракатга келтириш билан боғлиқ эканини унутиб бўлмайди.

Олимларнинг таъкидлашича, оддий одам умри давомида 40 тилда бемалол гаплашишни ва ёзишни ўрганиши мумкин.

XIX асрда Германияда яшаган кардинал Меццофанти 100, Л. Г. Шютц 270 тилни билган. Мумкин эмас, дейсизми? Нима учун 3-4 тилни билган одам 100 ёки 270 тилни ҳам билиши мумкин эмас? Майли, уларни истисно дейлик. Машҳур археолог Г. Шлиман ёшлигида хотираси паст бўлган. Тинмай изланиш натижасида у нафақат қадимги ёзувларни ўқишни, шу билан бирга 44 тилда ёзишни ўрганган, ҳақиқий полиглотга айланган.

Олимларнинг тасдиқлашига кўра, одам мияси 300 километрга сиғадиган информацияни ўзига жо этиш имконига эга.

Тарихда 15-20, ҳатто 26 минг китобларни ўқиб, тагин улардаги нафақат қахрамонларнинг номлари ва уларга оид маълумотларни, шу билан бирга, бутун бошли асарларни, улардаги истаган бетни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга ёддан айтиб берган одамлар бўлган.

Шу кунларда ҳам қулоғи эшитмаса-да, ажойиб куйлар, қўллари бўлмаса-да, бетакрор тасвирий асарлар, бир вақтнинг ўзида ўнг ва чап қўллари билан турли мазмундаги хатлар битадиган кишилар учраб туради. Шунинг учун физиолог ва психолог олимлар, одам миясида атом ядросидаги қувватга тенг ақлий, ижодий куч яширинган, минг афсуски, одам ўз мия қувватининг атиги 3-7 фоиздан фойдаланади, деб кўрсатадилар. Шекспир қахрамони Офелия ҳақ: „Биз кимлигимизни биламиз, аммо ким бўлишимиз мумкинлигини билмаймиз“.

Менинг назаримда, шахс ўзининг ким бўлиши мумкинлигига доим қизиқадиган кишидир. Ўзининг тақдири билан доимо қизиқмайдиган киши ёнидагиларнинг ҳам, жамиятнинг ҳам келажагига бефарқ қарайди. Тўғри, бефарқликни жиноят сифатида жазолаб бўлмайди, аммо уни кишининг ўз-ўзига қотиллиги сифатида қораласа бўлади. „Ким бўлсанг бўл!“ — Нисше даъвати бугун мағрур жаранглайди!

Эрк, демократия, цивилизация ютуқлари ҳам „бўл“га мунтазир, „бўл“ билан ардоқли, „бўл“ билан тирик.

Ҳаётда омилу гофилни ҳам, жоҳилу жаллодни ҳам оқлашга ҳар доим асос, боис топилади. Шу жумладан, қахрамон сифатида ном чиқаришга ҳам. Масалан, „сўнгги қахрамон“ бўлиш учун 39 кун етарли бўлди. Минг ваҳки, инсон номини олиш учун одамлик ва шахсликни умр бўйи инсонийликка итоат эттириб яшашга тўғри келади.

Бир донишвар деган экан: „Мудом қахрамон бўлиб яшашинг душвор, аммо мудом инсон бўлиб яшашинг шарт“. Шунинг учун менга „ШАХС КИМ?“ деган саволдан „ИНСОН КИМ?“ ёки „КИМ ИНСОН?“ деган савол муҳимроқ кўринади.

ОИЛАДА ҲУКМРОН — СЕВГИ

Худованди Карим яратганларини беҳиштдан қуваётиб, Момо Ҳавога дебди: — Сенинг ҳомиладорлик пайтидаги машаққатларингни бағоят орттираман. Сен дард билан фарзандлар туғасан. Иштиёқинг эрингда бўлади, у эса сенга ҳоким бўлади.

Кишилар улуғлаб келаётган мутафаккирларнинг аёл ҳақидаги фикрлари эса бундан ҳам ғалати. Масалан, Ҳомер ёзади: „Аёлдан ҳам ҳалокатли нарса йўқ“.

Етти донишмандлардан бири ҳисобланадиган Фалес ўзининг аёл бўлиб туғилмаганига ҳамду санолар айтади. Донишмандларнинг донишманди Суқрот эса, гўёки бутун эркакларнинг фикрларини ифода этгандек, „эркак қахридан кўра, аёл меҳридан кўрқиш керак“, дейди. Будда, Конфуций таълимотларидан, Аристотель, Шопенгауэр, Нисше, Толстой, Бернард Шоу асарларидан аёл шаънига айтилган турли фикрларни истаганча келтириш мумкин. Нима учун эркак руҳи, ҳисси билан аёлни севишга, аммо уни ақлу идроки, алфози билан камситишга интилади? Нима учун ҳақоратли иборалар, энг таҳқирона ҳикоялар, ўхшатишлар, латифалар аёл ҳақида? Нега эркаклар ўзининг „гўзал ярмини“ камситишга, хўрлашга одатий ҳол деб қарайдилар? Менинг фикримча, фаранг ёзувчиси София Сегюр ҳақ; „Эркаклар аёллар ҳақида кўнглига келганини гапирадилар, аёллар эса эркаклар билан кўнглига келганини қиладилар“.

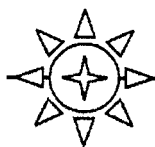
Эркак ақлу идроки билан етган ҳақиқат аёл қалби билан етган ҳақиқатдир. Эркак ақлу идроки, билак кучи билан дунёни ўзиники қилишга интилади, ушбу интилишларига қарши чиққан ҳар қандай кимсага у ёв кўзи билан қарайди. Мавқе, лавозим, тахт эгаллашга интилган эркакнинг хатти-ҳаракатларини кузатсангиз, у ўз мақсадига етиш учун ҳар қандай зўравонлик, қабиҳлик, разилликдан қайтмаслигини кўрасиз. Ушбу мақсади учун эркак нафақат азиз кишилардан, ҳатто ўзидан ҳам кечишга шай. Тўғри, унинг бу хислатлари ҳар доим ҳам очиқ намоён бўлавермайди, аммо ушбу мақсадига етолмаган эркак уни яқинлари даврасида, оиласида амалга оширишга интилади. Чунки ҳар бир эркак қалбида ҳеч бўлмаса ожиз жониворлар ёки ожизалар даврасини ўзига итоат эттиришдек ғайримантиқий истак яширинган.

Минг афсуски, эркак кучи, қуввати тўлиб-тошиб турганида, бир ҳамла билан дунёни ўзгартиришим мумкин деб ўйлаганида ўзининг ижтиҳодлари ким учун, нима учун эканлиги ҳақида кўпинча ўйлаб кўрмайди. Ақлу идрок даъватларига қулоқ тутмайди. Вақт ўтади, белида қуввати, билагида кучи, кўзида нури сусайгач, эркак нима учун югуриб, чопганларининг боиси ҳақида ўйлай бошлайди (Шопенгауэр, „Одам, аслида эркак, қирқ ёшигача роман, қирқидан кейин унга иловалар ёзади“ деганида шуни назарда тутган). Оқил аёл эркакнинг ушбу ҳаракатларини гоҳо қўллаб-қувватлаб, аслида эса киноя билан кузатиб, Яратган вужудига жо этган азалий бурчини адо этиб боради. У қалби билан сезадики, эркак қанчалик югуриб, чопмасин, не-не ўлкаларни, қитъаларни ақлу идроки билан забт этмасин, бир кунимас бир куни у азалият тартибларига итоатда яшаётган, тинч ва осуда ҳаёт кечираётган, фарзандлари, неваралари туфайли муаббадни яратаётган аёл остонасига қайтишга мажбур. Айтмоқчи бўлган фикрим шундаки, асрлар давомида илгари сурилган ақлу идрокнинг (аслида эркак ақлу идрокининг) ҳар нарсага қодир, инсоният ва жамият тараққиёти ушбу қуч туфайлидир, деган ақида зимдан аёлнинг оиладаги яратувчанлик ролини инкор этиб келди. Аёл ва тараққиёт ХХ асрнинг ўрталаригача бири-бирига ёт тушунчалар сифатида қаралди. Инсоният аёлнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли эканлигини тан олганига ҳали ярим асрдан ошмади. Энди биз ижтимоий тараққиётни аёллар фаоллигисиз тасаввур қилолмаймиз. Аммо мен эллик, юз йил ичида аёллар ҳаётида кескин ўзгаришлар содир бўлади дея олмайман. Нима учун?

Биринчидан, ижтимоий ҳаётда, касб-корда, асосий фаолиятда дифференциация рўй бераётган экан, у оилавий ҳаётга ҳам таъсир этмай қолмайди. Кимдир оилавий ҳаётни, турмушни олиб бориши керак-да. Иккинчидан, жамиятимиз кўпроқ эркаклар кучига, салоҳиятига таянади. Энг муҳим лавозимлар, соҳалар, юқори маошли вазифалар эркаклар қўлида. Шунинг учун аёллар, буни улар истайдиларми ёки йўқ, эркаклар шовинизмига бўйсунушга мажбур. Учинчидан, аёлларимизнинг ўзида, тарихий-маданий анъаналар тазйиқи остида, албатта, оилада ўз сўзини, ҳукмини ўтказишга мойиллик кучли. Улардаги бу ҳислатни ҳатто инқи-

лоблар ҳам ўзгартиролмади. Улар ҳамон ушбу анъаналарга мувофиқ тарбия оладилар. Тўртинчидан, табиатан аёл фарзандлари ўсиб, улғаядиган оилавий муҳитга боғланган. Жанна Д,Арк, Инесса Арманд каби аёллар истиснолардир ва уларни ҳеч қачон аёллар намуна сифатида қабул қилмаганлар. Аёл фарзандларининг соғ-саломат ўсиши, фаровон яшаши учун эркакка у ёқда турсин, ҳатто яъжужга қарам яшашга ҳам тайёр.

Фикримни эрамиздан аввалги VII-VI асрларда яшаган шоира Сапфонинг қуйидаги сўзлари билан якунламоқчиман. У ёзади: — „Олдингда ўтириб мулойим сўзларингни тинглаётган киши, менинг назаримда, бахтда, севгида худога тенгдир“. Аслида бу фикр эркак ва аёлнинг ҳар иккаласига ҳам баробар тааллуқлидир. Шундай бахт, севги насиб этганини туйиб яшайдиган эркак ва аёл учун оилада ким етакчи, ҳукмрон деган савол газофонадир.

АДАБИЁТ ВА САНЪАТ

- СЕРАНДУҲ ҲАЁТ
- ИЛОҲИЙ УН
- ҲАЁТ ВА ҲАЁЛ
- БЕОРОМҚАЛБ
- СЮРРЕАЛИЗМ
- САНЪАТ ВА АЗАЛИЯТ

АНДУҲЛАРГА ЖО ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ

Ҳаёт ҳар доим ҳам бизнинг ўю хаёлларимиз, орзу тилакларимиз ва эрку ижтиҳодларимизнинг ифодаси бўлавермайди. У ўю хаёлларимиздан кенг, орзу тилакларимиздан узоқ, эрку ижтиҳодларимиздан қудратли; ҳаёт бизни ўзининг бежилов, гоҳо эса бешавқат қонунларига итоатда яшашга мажбур этади, акс ҳолда...

Стефан Цвейг қаҳрамонлари ўзларининг истакларига, хоҳишларига ва ички руҳий кечинмаларига банди кишилар. Улар ушбу майллари ва кечинмаларидан маъно, бахт топиш учун ҳамма нарсадан: эркидан, элидан, ҳамиятидан, иккиланмай ўз ҳаётидан кечишга тайёр, ҳатто буюк кашфиётларга интилган қаҳрамонлари ҳам шахсий истаклари ва кечинмалари доирасидан ташқарига чиқолмайдилар. Тўғри, бой руҳий-бадий тасвир, қаҳрамонлар чеккан андуҳлар, драматизмга тўла тўқнашув ва фожиали ечимлар ёзувчи ижодига хос ушбу танг ёндашувни босиб кетади, аммо шахсий кечинмалар ижтимоий ҳаётдан айрича кечади.

„Бир қалбнинг сўниши“ новелласининг қаҳрамони чол Соломонсон хотини ва қизининг фаровон ва бахтли яшашини таъминлашни ўзининг ҳаётий мақсади деб билади. Маълумки, зар, пул ҳукмрон дунёда фаровон ва бахтли яшашнинг ўзи бўлмайди, айниқса, оддий одамга. Қўшимча бир танга топаман, деб у, Соломонсон, зоҳири бекаму кўст, аммо ботини ҳийлага, хусуматга ва хурофотга тўла зотларнинг „остоналарини киприги билан супуриб, тили билан ялади“. Бироз пул йиғди, аста-секин бадавлат кишилар қаторига қўшилди, ҳаётда, худди табиатдаги каби, бесабаб ва беоқибат нарса бўлмайди—чол жигар касалига йўлиқди. Дўхтирлар шимолда даволанишни маслаҳат беришса, қизи ва хотини: „Йўқ, жанубда, денгиз бўйида дам оламиз“, деб туриб олишди. „Йўқ“ дея олмади, чунки улар истагини адо этишдан ҳам фахрли нарса йўқ эди у учун. Мана энди тонг саҳарда бостириб келган қорин оғригидан уйғониб кетди. Хотинини уйғотиб юбормаслик учун ташқарига чиқди, узун меҳмонхона даҳлизиди у ёқдан-бу ёққа юрди. Оғриқ бир оз тингандек бўлди. Шу пайт даҳлиз тўридан ниманингдир шитирлагани ва кимнингдир шивирлагани эшитилди. Чол: „Менга шундай туюлди шекилли“ деган ўйга борди. Кўп ўтмай

бир шарпа ҳозиргина ўзи чиққан хона томонга „лип“ этиб ўтганини кўрди. „Сахарда-я?! Хотинимми? У ухлаб ётибди. Демак..“ Чолнинг тили бормади, лекин шубҳа ҳам тарк этмади. У хонасига кириши билан ён хона эшиги тирқишидан тушиб турган чироқ нури ўчганини кўрди. Каравот аста фижирлади. Энди шубҳага ўрин йўқ эди. „Наҳотки?! Кечагина кўғирчоқ ўйнаб, „дада-дада“ лаб бўйнидан тушмайдиган, энг содда, энди ўн тўққизга кирган, энг фариҳ қизи, унинг қизгинаси, Эрна... Сахаргача бегона эркак кучоғида..“ Оғриқни оғриқ босади деганлари рост экан. Бостириб келган бешавқат ўй ва беадад ғазаб зўридан тангдил бўлган чол қорин оғриғини ҳам унутди. „Мен қизим, хотиним ҳақида нимани биламан? Ҳеч нимани. Улар бахтли яшасин деб куну тун меҳнат қилдим, ўзимни унутдим. Букри, саводсиз, касалманд бир чолга айландим. Улар энди мендан жирканишади, мен қолақмишман. Қизим бўлса.. Бузуқилар!“

Тангдиллик тан оғриғидан хавфли. Жарроҳ столида бешуур ётган Соломонсон бир дақиқага ўзига келди. Устида эгилиб турган қизига кўзи тушади. Бу чолга таҳқир бўлиб туюлди. Унинг умр бўйи эъозлаб келган оталик меҳрини алданган умидлари ва чеккан изтироблари мағлуб этди:

— Йўқол! Йўқол!

Бу чолнинг охирги, тавқи лаънатга тўла сўзлари эди...

Ёзувчининг „Кўркув“ новелласида оилали аёл қалбида яна бир бор уйғонган ишқнинг изтироби ва лаззатини тотиш майли, агар тажрибали ва эҳтиёткор эри бўлмаганида, қандай фожиаларга олиб келиши мумкинлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Одам тўқликка тез кўникади, аммо у тўқликдан тез безади ҳам. Унинг кўнгли доимо янги-янги нарсаларни, баъзан эса қалбини тўлқинлантирувчи саргузаштларни истаб туради. Тўқликка шўхлик, деганлари шундан бўлса керак.

Обрўли, бадавлат оила бекаси Ирена кўнгил майлига берилиб, ёш йигитнинг ўйнашига айланади. Ногоҳон пайдо бўлган ёшгина жувондаги бу истакни дўқ-пўписа ёки тақиқ билан ўчириб бўлмаслигига, аксинча, қаттиққўллик майлини алангалатишига, вулқонга айлантиришига, охир натижада эса ҳаммани-хотини, икки фарзанди ва ўзини ҳам нобуд қилиши мумкинлигига эрининг тамизи етади. У хотинини фосид йўлдан қайтариш учун, унинг кетига изқувар аёл қўяди.

Ирена йигитникидан энди чиққанида „шаллақи“, „хунук башара“, „фитначи“ — изқувар аёл йўлини тўсади. „Менинг йигитимни тортиб олган сен экансан, — деб у Иренага ташланади. — У мендан қочиб юрганининг боисини энди топдим, мен ғариб, бечоранинг ушбу суянчиғимдан ҳам маҳрум қилмоқчимисан? Эринг қўйнида иболи, ҳамиятли тутарсан ўзингни, а? Ғар, мегажин!..“ Туйқусдан ёғилган бу таҳқирлардан тезроқ қутулиш учун Ирена ёнидаги бор пулини аёлга чўзади. Тезроқ, тезроқ бу ердан чиқиб кетса, иккинчи бор бу ерга қадам босмайди. Лекин бу таҳдиднинг боши эди.

Бир неча кун ўтгач, Иренани ўша аёл яна кўчада ушлаб олади. Исмини ҳам билиб олибди. Фаҳшини эрига етказишидан қўрқиб, қўлидаги бор пулини яна унга тутқзади. Бу ҳол яна такрорланади. Иренага „хунук башара“ кўчанинг ҳар бир муюлишида, бурчагида уни пойлаб тургандек туюлади, кўчага чиқишдан қўрқади. Ниҳоят, у уйига ҳам кириб келади. Тағин пул, катта пул талаб қилади. „Энди менга тинчлик йўқ, шаллақи умримнинг охиригача таъқиб этади, бадном этаман, деб қўрқитади. Эримга айтса, тамом. Бадном бўлганимдан, ўлганим афзал!“

С. Цвейгнинг деярли барча асарларида ўлим мавзуси бор: қаҳрамонлари ўз истаклари, хоҳишлари йўлида ўлимга ётиқ борадилар, ёки ўз истак ва хоҳишларига етолмай, ўзини-ўзи ўлдирадилар. Ўлим мавзуси адиб хаёлини мудом банд этган. Унинг 1942 йили ўзини-ўзи ўлдиришида нафақат ҳаётий идеалининг барбод бўлганининг, шу билан бирга узоқ йиллар давомида ўлим ҳақидаги хаёлий-бадиий изланишларининг ҳам таъсири бор. Тўғри, ҳаёт билан ўлим ўртасидаги курашда одам руҳияти, ички кечинмалари ва ўқувчини таназулга етаклаган ўй-фикрлари кенг намоён бўлади. Ҳеч бир ижодкор ушбу мавзунини четлаб ўтган эмас, лекин ҳеч бир ижодкор, Стефан Цвейгдек, унга кўп мурожаат қилган ҳам эмас.

С. Цвейгнинг „Инсониятнинг порлоқ онлари“ тарихий миниатюраларида, Марселина Дебора-Вальмор, Бальзак, Достоевский, Нисше, Диккенс, Жозеф Фуше ҳақидаги қиссаларида қаҳрамонларнинг сабр-тоқат, матонат ва чидам билан ўз ҳаёт йўлларини излаганларини, ўзаро тўқнашувлар ва ижтимоий тўфонлар ичида бир-бирига ўхшамаган руҳий кечинмалар, ўйлар ва орзуларга берилганини кўраимиз. Улар-

нинг ҳаммаси ҳаёт қувонч ва лаззат топиш учун эмас, балки азоб, меҳнат ва руҳий изланишлар учун берилганини эътироф этади. Уларнинг назарида, ҳаёт фалсафаси ўз идеалига андуҳлар чекиб, тинмай талпинишдадир.

Вирата, ҳикоя — афсоналардаги қаҳрамонлардан бири, душман томонида жанг қилган акасини ўлдириб қўяди. Урушнинг ёвуз қонуни шу: ё сен ўлдирасан, ёки сени ўлдиришди. Бироқ Вирата акасининг ҳайрат, важоҳат ва нафрат тўла сўнги нигоҳини унутолмайди, тўкилган қон, зўравонлик ва лаънатга тўла оҳ-воҳлар уни таъқиб этаверади. Қалбидаги бегуноҳ, беҳато ва беозор яшаш истаги-тавҳиди поклик уни мансабидан, ошёнидан, ўз майлига тобелар даврасидан воз кечишга, зоҳидлик йўлига ундайди. „Энди мен гуноҳда яшашни истамайман, ерга, тобеларга соҳибликни хоҳламайман. Ким соҳиблик истаса, у ўзини, руҳини фоний дунёга банди этади. Ким бегуноҳ яшашни истаса, у серталотум дунёга интизмаслиги, бошқаларнинг пешона тери билан топганларига таъмагар бўлмаслиги, ҳирсини тийиб, аёл билан шаҳватга берилмаслиги даркор. Ким якка яшаса, ўз худосини топади. Мен бошқалардан кўра худога яқинроқ бўлишни, улардан кўра бегуноҳ яшашни хоҳлайман“.

Вирата чайласи тавофгоҳга айланди, ўзи авлиё сифатида тавотур топди, топган ҳақу ҳақиқатини тарғиб этиб, издошлар орттирди. Ҳаётни улуғлаганларни ҳаёт улуғлаган, ўз устидан кулмоқчи бўлганларни эса ҳаёт бир кунмас-бир кун минг афсус-надоматларга солган. Бу сафар ҳам шундай қилди.

Вирата топган ҳақу ҳақиқатни ёйиб юриб, ярим хароба қапа олдида, зоҳидлик йиллари ёдидан кўтарилган, нафрат тўла нигоҳга яна дуч келади. У қашшоқлик ва очлик боис ўғилларидан жудо бўлган аёлнинг тарфи эди.

— Болаларим ўлимига, Вирата, сен сабабчисан!

— Мен одамлардан узоқ ва якка яшасам, сенга энди дуч келяпман, менинг айбим нимада?

— Мана бу дастгоҳ, — деди аёл Виратани ўз кулбасига етаклаб кириб, — эримники эди. Унда тўқувчилик қиларди: пул ишлаб топгани учун биз очлик нималигини билмадик. Учта фарзандли бўлдик, уларни энди оёққа қўяётганимизда ўрмон четида сен пайдо бўлдинг. Зоҳид яшаб худога етганинг, авлиё бўлганинг овоза бўлди. Эрим биздан кечиб, олдинга кетди. Очлик кулбамизга бостириб келди ва уч ўғлим-

дан кетма-кет жудо бўлдим. Қани айтчи, барча тириклар ва ўликлар ҳаками олдида жавобгарликка тортсам, ўз қилмишингни қандай оқлайсан? Сен топганларингни кушларга, жониворларга улашдинг, бу ерда нораства гўдаклар очликдан ўлди. Сен ер ҳодисотларидан ўзингни олиб қочиб юрдинг, қарзу фарзингни унутдинг, фалак аҳли билан мулоқотдаман, ҳақу ҳақиқатни топдим деб такаббурлик билан содда кишиларни йўлдан урдинг, оиласидан айирдинг. Барча ишларимиз худо ҳукми билан, ҳеч ким беайб яшамаслигини ҳатто гўдаклар ҳам билади, сен шуни билмасанг, қани сенинг фозиллигинг?..

Вирата якка яшасам, гуноҳлардан фориғ бўламан, деб ўйлаганди. Тобутда ётган беғуноҳ гўдакнинг қотган тарфи унга таъқиб этаётган акасининг нафратли нигоҳидек кўринди. Унинг қуйидаги таассуфона иқрори ибратли: „Мен гуноҳлардан қочдим, аммо бизнинг оёқларимиз ерга банди, амалларимиз абадиёт қонунларининг ихтиёрида экан. Тааммул этиб етдимки, эрки эркин эмас, амалли айбсиз эмас, ўз фарзини адо этган эркин, ким эрки ва кучини ҳеч нима сўрамай бошқага сарф этса-у эркин. Амалнинг ўртаси бизники, боши ва охири худо қўлида.. Таъби донишварлик одамларга хизмат қилишда экан.“

Вирата саройга итбоқар бўлиб ёлланди, у итларни севди, итлар эса-уни. Куни етгач, барча қароллар қатори кафансиз, азасиз ва лавҳсиз кўмишди, ҳеч ким ким кўмилаётгани билан қизиқмади, ҳеч ким номини тилга олиб жаноза салоти ўқимади, фақат унга ўрганишган итлар увиллашди, холос. Начора, ҳаёт қонунларини унутганларнинг қисмати шу..

С. Цвейг асарларида сирли бир иқд бор-у қаҳрамонлар андуҳларига жо ҳаёт фалсафасидир. Унда севиш ва нафратланиш, голиб ва мағлуб яшаш, улуғланиш ва таҳқирланиш боислари яширинган. Синчков китобхон ундан ўзига зарур ҳикматлар топа олади.

Адабиётлар

1. Цвейг С. Избранные произведения в двух томах. Т.1.-М.: „Худ, лит-ра“, 1956.

„ЧОРЛАР МЕНИ ИЛОҲИЙ БИР УН“

Эй кўрқинч шарпалар!
Солурсиз нечун
Одамзодни шунча
дард изтиробга?!

Гёте. „Фауст“.

Бадий-фалсафий дурдона сифатида деярли барча халқлар тилига ё тўлалигича ёки парча ҳолида таржима қилинган „Фауст“, минг ваҳки, оммабоп асарга айланолмади. „Менинг асарларим оммабоп бўлолмайди, — деган эди Гётенинг ўзи ҳам котиби Эккерманга, — ким бошқача ўйлаб, уларни оммалаштирмоқчи бўлса, адашади. Улар омма учун ёзилмаган...“ „Фауст“ тўғрисида гап кетганда ушбу фикрни ҳар доим ёдда тутишга тўғри келади.

Инсон қалби учун кураш „Фауст“даги асосий ғоядир. Асар бошидаёқ шоир бу кураш осон кечмаслигига ишора қилади. Тангри Фаустни „Мен учун умри мудом меҳнатда ўтаётган, ҳидоят сарвари бўлган қулим“, деб атайди. Бироқ одамни Тангридан кам билмайдиган Мефистофель эътироз билдиради. „Гаровга тайёрман! Ишончим комил, бу қулингни сендан тортиб оламан“. Тангри одам Ердаги кичкина худо эканини билса-да, унинг гоҳо адашишини, ҳатто мувасвас шайтонга эргашиб, эътиқодини ўзгартириши ҳам мумкинлигини унутолмайди: „Изланиш бор жойда адашиш ҳам бор“. Унинг иккиланиши Мефистофелга деган қуйидаги сўзларида янада яққолроқ кўринади: „Инсон табиати уйкуга мойил. Сен унга кутқу сол, туртиб тур доим. Атрофида айлан, кўзғот эрта-кеч. Ҳар замон бедор тут, ором берма ҳеч“. Демак, Мефистофелга Фаустдан кўра Фаустга Мефистофель кўпроқ керак. Кейин Тангри малоикаларга Фаустни назарда тутиб дейди: „Кимки юрагида шавқ билан яшар, Кимки алам чекар, ёнар, курашар, Ёру ҳамроҳ бўлсин юрагингизга“. Асар сўнгида ушбу сўзлар тагида: „Инсон ҳали илоҳий кучлар ёрдамисиз ўзини-ўзи кутқариши қийин“, деган фикр ётгани маълум бўлади. Шу боис Тангрининг: „Зулматдан йўл топиб чиқолур инсон, Унга чироқ бўлур мен берган идрок“ деган сўзлари инсонга ижобий қарашга мойил кишилар учунгина асосли кўриниши мумкин...

Бетиним изланишлардан, китобларга тўла губор ва мағор босган кулбасида ваҳидликдан бешиб, тушкунликка тушган Фауст олдида Мефистофель пайдо бўлади (шайтон кулай вақтни ва баҳонани топа билади). Оламни жам этган сирни топишга умрини сарфлаётган Фауст қалбида ўз изланишларидан қониқмаслик ва тушкунлик пайдо бўлади, ўзини аъмо эдим, ҳамон аъмоман деб қойийди. „Олам сирдонига калит топганлар, қалб уйини очганлар бўлган хору зор. Барчага аёнким, уларни минг бор, Гулханга ёққанлар, бутга қоққанлар... Ҳа, минглаб китобдан топдим бир маъно: Доимо азобда яшаган одам“. Қахрамон хулоса қилади: „Топганим йўқ ҳаётда лаззат, Ит чидамас бу қандай ҳаёт!“

Алҳаққи, илмдаги машаққатли изланишлар дуч келганга ва ҳар доим ҳам қувонч ато этавермайди, улар аҳли илмни муҳтожликка, дарду аламларга, ҳатто шахсий ҳаётида бахтсизликка дучор этиши мумкин. Мутафаккир илмхона пештоқиға: „Бу ерга фақат юраги бардош берадиганлар кирсин!“ деган битикни илиб қўйишни таклиф қилганида минг қара ҳақ эди.

Мефистофель кулай пайт келганидан шод: Фауст ҳаётидан безган, бекасликдан, бенаф изланишлардан қутулиш учун шайтонга шерик бўлишга шай. „Бор экан кўксингда ҳаёт оташи, Сенга Тангри бермиш омонат тортиқ. Сен ундан фойдалан, фурсат ғанимат, Нечун бу дунёдан излаш ҳақиқат?“ Фауст эътироз билдиргандек бўлади, лекин бадхоҳ Мефистофель аврашида давом этади. „Қоронғу кулбангни тарк эт, энди бас. Мен билан бирга юр, кезайлик жаҳон... Сенга шундай нарса этайки ато, Уни кўрмагандир бу ёруғ дунё“. Фаустнинг рози бўлиши табиий ҳол эди: „Ортиқ теккач танҳолик жонга, Жонни охир сотдим шайтонга“. Мефистофель ғолибона, аммо зимдан қаҳқаҳа уради: „Ўзни алдамоққа йўл берсанг, инсон, Менинг кўлимдасан шунда бегумон“. Туну кун турфа бурч, вазифа, талаб ва эҳтиёжларга банди одамнинг ҳам шайтон аврашларига қўниши табиий ҳолдир. Аслида эса шайтонга шерик бўлмаслик учун одам ё Ердан тепада, кўкда яшайдиган фаришта ёки югур-югурлардан, турмуш ташвишларидан мутлақ холи бемакон, безод ва бетурқ арвоҳ бўлиши керак. Агар Мефистофель бўлмаганида, Фауст ажодлар устухонидан ясалган девор ичидаги деворда ваҳдатда ҳаёт кечираверарди. Фауст Мефистофельга ихтиёрини топши-

рар экан, шу ондан бошлаб серғалва ва серғавго ҳаётга шўнғийди. Кўчада ўтиб бораётган энди ўн тўрт ёшдан ўтган Гретхенни севиб қолади ва унинг висолига етказишни ҳамроҳидан талаб этади. Мефистофель уни инсофга, шармга чақиради. Бефойда. Қаҳрамонни ишқ ўти ўз домига олган, унинг Гретхендан бошқани кўргиси келмайди. Мефистофель Фаустни қандай азобга, изтиробларга дучор этаётганини, оний лаззат фожиа билан тугабини билади, ахир у шунинг учун ҳам шайтон-да, аммо қаҳрамон билмайди. Нафис ва серумид туйғуларга ўралган иблисона иштиёққа банд дил иштиҳосини тезроқ қондириш учун ҳар қандай қабиҳликка тайёр. Одамга хос ушбу туйғунинг нақадар қудратли, олижаноб, шу билан бирга серизтироб ва серқайғу эканлигини майлга эркини, идрокини берган киши туймайди.

Ўқувчига номаълум сабаблар туфайли Фауст севгилисини унутади. Аслида бу қандай ифритона даъват таъсирида содир бўлганини сезиш қийин эмас. Фироқдан ва номусдан Гретхен онаси ҳамда қизчасини ўлдириб, қотилга айланади. Фожиа яқинлашганида Мефистофель Фаустнинг эсига Гретхенни солади, уларни ҳибсхонада учраштиради. Қиз олдидаги севгилисини ҳам танимайди, телбанамо тарзда хазон бўлган ишқи, бегуноҳ чақалоғи, қатл они ҳақида тинмай валдирайди. Фауст уни ҳибсхонадан озод этмоқчи бўлади, қочиб кетиш имкони борлигини айтади, бари — бефойда. Гретхен қалби аллақандай ифритона ўжарлик измида. Фожиа „ёмонлик тилаб, яхшилик қилғувчи куч“нинг соддадил, беозор ва суббуҳ кишини гуноҳларга ботириб, қотилликларга мажбур этишини кўрсатади. Фауст билан Мефистофель ўртасидаги аҳд, яъни биргаликда жаҳон кезиш, қаҳрамоннинг шайтон ҳамроҳига айланиши шоир топган бадий восита, холос. Аслида шайтон инсон ўйи, нияти ва умидининг бир қисмидир. Инсон хаёлидагина шайтонни маҳдудотидан, дилидан ва умидларидан, унда ҳам бир ёки бир неча онгагина, даф этиши мумкин, бироқ унинг нимага назари тушган, қўли нимага теккан, ўйи нимага етган, дили нимага интилган бўлса, уларнинг бир қиррасида қулай пайтини кутиб шайтон яшайди.

Гёте қаҳрамонни турли ҳаётий ғавғоларга тўқнаш келтиради. Майхонада хушвақтлик қилаётганлар даврасида бўлади, алвасти ошхонасига қиради, омма базму томошасида қатнашади, лекин уларни лағвона билиб, саргузаштлардан кўн-

ли қолади. Китобий ҳаётга ўрганган Фауст сергалва, серташвиш ҳаётга кўниқолмайди. „Беҳудман, кўз тинди, кўнгил беором, Наҳотки, зулматгоҳ бу маскан тамом — Андуҳлардан халос этур бошимни?“ Мефистофель Фаустнинг дили нимага зорлигини била туриб ағёрона маслаҳат беради: „Бир парча ер ол-у, сен уни боғ қил, ҳайда, чоп, эк, хуллас, тер тўк эрта-кеч. Хаёл парвозини тарк эт мутлақо, Замин ила боғла умрингни тўкис“. Аслида ўринли бу гапларга Фауст жаҳрона кибр билан жавоб беради: „Феълимга бегона ўроғу курак. Талабим ҳамиша юксак хаёлот“.

Қаҳрамоннинг бу далили унинг ҳаёт талаблари олдидаги ожизлигидандир. Хаёлот қанчалик мафтункор, гўзал ва ажиб нарсаларга интилиб, руҳни шод этмасин, у ҳаёт талабларидан йироқлашган заҳоти эгасини беуқув, маҳдудотга бегона, бенаф мавжудотга айлантиради. Мефистофель дарров хулоса чиқаради: „Демак, сенга алвасти керак“. Ахир хаёлотдан бошқа нарсани рад этувчи кишига алвастидан бошқа ким ҳам мадад бериши мумкин?

Чуқурроқ мушоҳада қилсак, Гёте бозий шайтон, алвасти, иблис каби адувваш кучлар фақат Фаустнинг ҳамроҳи эмаслигини таъкидламоқчи бўлади. „Олам — янги, демак, янги шайтон ҳам“. Ҳар даврнинг ўз бозигарлари бор. Мана шу фикр туфайли Мефистофель азалий ва мудом замонавий қаҳрамондир. Мефистофелнинг: „Олам шайтону ножинсга тўлган, Уларга ҳурмат-ла қилурлар назар. Аммо ёмонотлик биз — шайтон азал“, деб XVIII асрда айтган сўзларини кейинги авлодлар ўз даври устидан чиқарилган ҳукм сифатида қабул қилса арзийди. Асарнинг умрбоқийлиги ҳам шунда.

„Фауст“нинг биринчи қисми чоп этилганида (1808 й.) талабчан немис китобхони, агар қуёш худоси яратган нарсалардан бирига умрбоқийлик инъом этиладиган бўлса, унга, шубҳасиз, „Фауст“ муносибдир, деб баҳолади. Бошқа бир тақризчи, Гётенинг „Фауст“и Шекспир юлдузини ҳам хиралаштирди“, деб ёзди. Китоб тўлалигича чоп этилганидан кейинги сукунатдан шоир ҳайратга тушди: „Китобхон субъектив фикрлар ҳукмрон биринчи қисмдан ҳаёт тўлалигича акс этган иккинчи қисмни тўғри қабул қилмади“. Ҳақиқатан ҳам то ҳанузгача „Фауст“нинг иккинчи қисми мунофий фикрлар уйғотиб келади, чунки унда ҳаётий қаҳрамонлардан кўра мифологик образлар, ҳатто ўзаро боғлиқ бўлмаган, ўқув-

чини ўйлашга, изланишга даъват этадиган номурадтаб лавҳалар етакчилик қилади. Иккинчи қисм бошида, ўртасида ва охирида қисқа муддатга пайдо бўладиган Фауст ҳамда Мефистофель тасвирлари эса турфа образлар ва айтишувлар соясида қолиб, мантиқий фикрловчи ўқувчини ҳайратга солади. Шоирнинг ҳаёлот маҳсули асар мантиғига мосми? Фожиавий тугаган биринчи қисмдан кейин жумбоққа тўла иккинчи қисмнинг давом этиши қанчалик асосли? Гётенинг сукут сақлаётгани асарда яхлитлик йўқлигини исботлайдими? Ҳақиқатан ҳам Гёте адабиётшунослар, файласуфлар ўртасидаги муноқиша мубоҳасаларни жимгина кузатиб борди, шу пайтда унинг ўйига гўё Мефистофель ҳукумрон эди. Бир куни у Эккерманга иккинчи қисмдаги барча сир Еленана, деган фикрни айтади.

Елена — гўзаллик маъбудаси. Қадимги Греция адабиёти ва санъатининг муҳлиси Гёте Еленани озодликка элтувчи эстетик тимсол деб билади. Шоир назарида, тенглик, эрк, озодликка эришиш гўзаллик туйғусининг шаклланиши орқали рўй беради. Гёте романтизм билан классицизмни уйғунлаштириб, улар ўртасидаги тортишувга яқун ясамоқчи бўлади. Маъбуданинг: „О, бешафқат тақдир, не учун мени Эркаклар қалбининг офати қилиб, Бошларига бало қилиб яратдинг?“ нидоси остида классицизм ётади. Гўзалликнинг эса харидорлари ҳам, даъвогарлари ҳам мудом кўп бўлган. Бу аса Гёте назарда тутган ҳаётийликдир. Фауст билан маъбуда ўртасидаги алоқалар мана шу ҳаётийликка қурилган. Қахрамон ақли маъбудага дилини очади: „Маликаи чобук... Мен ҳам мажруҳ бўлдим отган ўқингдан“ („Аёлларсиз нимадир дунё?“). Бир бет олдин қисматидан вайло чекаётган Елена висол шодлигидан юмшоқ тахт устида ястаниб ўтирганича: „Ҳаётим сўнгида қайта туғилдим, Сенинг муҳаббатинг ила йўғрилдим“, деб Фаустни кучади („Ажинадан фаришта ясайди фараз“). Ноқонуний қовушишдан кураш ва суронга мойил Эвфорион (ўйи ва ҳирсига банди Байрон тимсоли) туғилади. Иккинчи қисмдаги образлар, тасвирлар ва воқеалар тагидаги фикрни топиш учун шоир ҳаёти ҳамда қизиқишларидан яхши хабардор бўлиш лозим. Акс ҳолда „Фауст“нинг яхлит асарлигини илғаш мушкул.

Иккинчи қисмда Фауст яратиш, қуриш иштиёқи билан банд, унда аввалги тушкунликдан асар ҳам йўқ. Умри охи-

рида эса ким эрк, ҳаёт деб жанг қилолса ҳар кун, эрку ҳаёт учун ўша муносиб, деган хулосага келади. Аммо Фауст жасадли устида Мефистофель топган ҳикмат ҳам кам эътиборли эмас.

Тамом? Ажаб,
бу не қийлу — қол.
Нима тамом бўлди?
Юз берди не ҳол?
У йўқ эди, бўлди
адамга дохил.
Яратмоқ, яъни, бор
қилмоқдан мақсад-
Аслида, қайтадан йўқ
қилмоқ фақат.

Ва йўқ бўлмоқ ҳам. Яратмоқ билан йўқ қилмоқ ўртасидаги фарқни ким топибди? Йўқ қилмасдан яратмоқ йўқ, яратмасдан йўқ қилмоқ йўқ. Демак, мутлақ яратмоқ ҳам, мутлақ йўқ қилмоқ ҳам йўқ. Ҳаётнинг мангулиги ва одамлар чекадиган дард-изтиробларнинг боиси ана шу икки „моқ“ орасидадир.

Асар сўнгида Фауст икки: Фауст — жисм ва Фауст — руҳ кўринишида келади. Фауст жисм ҳалок бўлади. Фауст-руҳ эса халос бўлиб, арши аълога тушади. „Фауст“даги умидбахш ғоя Фауст — руҳнинг Мефистофель чангалидан озод бўлганидадир. Олтмиш йил буюк Гёте қалбини ўзига чорлаб, унга туну кун ором бермаган илоҳий ун шу тарзда яқун топган. Аммо ушбу яқун мангулик моҳияти бўлмиш софлик билан шумлик, эзгулик билан ёвузлик, яратиш билан табоҳлик ўртасидаги ечими йўқ азалий курашнинг яқуни эмас...

Адабиётлар

1. Гёте. Фауст. Э. Воҳидов таржимаси. -Т.: Ф. Фулом номидаги „Адабиёт ва санъат“ нашр., 1985.
2. Гёте. Избр. произведения в двух томах. Т. II. -М.: Изд-ви „Правда“, 1985.

ҲАЁТ ВА ҲАЁЛ ОРАСИДА

(Биринчи мақола)

Аргентиналик буюк ёзувчи — файласуф Хорхе Луис Борхес (1899-1986) бетакрор асарлари ва улардаги пародоксал фикрлари билан жаҳон адабиёти ва тафаккурига улкан ҳисса қўшган ижодкорлардан биридир. Унинг ижодкор сифатида шаклланишига Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва бадиий адабиёти, улардаги илмий, диний-мистик, ахлоқий ва бадиий-эстетик қарашлар таъсир этган.

Х. Л. Борхес хаёлга келмайдиган ноодатий фикрлари, тасвирлари ва мавзулари билан диққатингизни ўзига жалб этади, бироқ уларни ўқиш ва тушуниш осон эмас. Бунинг учун ҳеч бўлмаганда жаҳон илми, адабиёти ва фалсафасидаги йирик оқимлар, қарашлар ҳамда ижодкорлар ҳаётидан хабардор бўлиш лозим. Алҳаққи, „Борхесни англаш учун ҳеч бўлмаганда ярим Борхес бўлиш керак“.

„Ҳаёт ўйиндир“ деган экан бир файласуф. Дунё, турмуш қанчалик серташвиш ва серғалва бўлса, улар шунчалик ўйинга муҳтож, акс ҳолда яшаш азоб-уқубатларга айланади. Ўйинлар ичида киши ҳаётини умидбахш ва жозибали қилувчи хаёл ўйинларидан ҳам кучлиси йўқ. Хаёл ўйинлари боис киши ўз ёлғизлигини унутади, изтиробларга чидайди, ёвуз фикрларни ўйидан қувиб, нималаргадир талпиниб, мавҳум туйғуларни жунбушга келтиради, ҳали бирорта ҳам қалам аҳли англаб етмаган ва тасвирлаб бермаган, ўқувчини гоҳ ҳайратга, гоҳо ҳасратга солувчи серсир бир дунё яратади. „Мен билмоқчи бўлган дунё, — деб ёзади Х. Л. Борхес бир қаҳрамони тилидан, — хаёлотдир; мен серсир хаёлот ўйинларининг ўқувчисиман“.

Хаёл ўйинларига берилиш ҳаёт муаммоларидан мутлақ қочиш дегани эмас, аслида хаёл ҳаётнинг давомидир. Тўғри, бунинг учун хаёл реаллик, мантиқ доирасида бўлиши шарт, акс ҳолда хаёл ҳаётнинг ёвига айланади. Лағвона хаёл — лағвона умр. Х. Л. Борхес бунинг яхши билади. Шунинг учун у бир-биридан узоқ, ҳатто бир-бирига зид воқеаларни, тасвирларни, образларни уйғунлаштириб, жамлаб, пародоксал хулосалар чиқарар экан, ўқувчи ақлу идрокани чалғитишни эмас, балки улар ўйини ноодатий фикрлар, ёндошувлар билан бойитишга интилади. „Дунё пародоксларга тўла. Инсон-

нинг ўзи чексиз парадоксдир. У нимани кашф қилган бўлмасин, ҳатто унинг беаҳамият бир сўзи ҳам парадокслардан иборат. „Хўш, шундан кейин парадокссиз бирор нарса дейиш, яратиш мумкинми?!

Х. Л. Борхес шеърларида, ҳикоялари ва эсселарида кўп ҳам мантиққа риоя этавермайди. Унинг сатри ёки жумласи кетидан яна қандай сатр, жумла келишини билмайсиз. „Минг бир кеча“дан олинган бир жумла „Илоҳий комедия“ ёки Поль Валери сатрларига, „Дон Кихот“ қаҳрамонининг иқроплари, „Фауст“ қаҳрамонининг надоматларига уланиб кетади; Юлий Цезарнинг даъватлари Ибн Рушд ҳикматларида, Ибн Сино ўғитлари, сабоқлари Марк Аврелий ваъзларида, Зардушт туғёнлари Китс ёки Ҳомер кўшиқларида, Франц Кафка ҳаёллари Василида мистикасида давом этади. Ёзувчи-файласуф ҳеч қандай иккиланмай ва изоҳсиз ёзади: „Мен Ҳомер эдим, тез орада Улисс каби ҳеч кимга айланаман ва ўламан.“ „Аъмолик-неъмат. У ижодкор учун қуролдир.“ „Одам Ато ва Момо Ҳавони Худо яратган, чунки уларнинг киндиги йўқ. Исо эса инсон фарзанди, унинг киндиги бор.“

Х.Л. Борхес учун ижод лаззати яшаш лаззатидан кучли. Инкор қилолмайман кимгадир яшашнинг ўзи лаззат, аммо у ўша кимсанинг фақат ўзи учун лаззатдир. Ижодкор назарида ижод маҳсули аввалида ҳам, охирида ҳам „мен“дан ташқарида, ҳатто шеърят ички руҳий дунё ифодачиси бўлсада, у қоғозга тушган ёки лафзга айланган заҳоти шоир „мен“идан айрича. яшашга ўтади. Гоҳо мисралар шоирнинг ўйига, ўзига қарши чиқиши, ёнига ҳаммаслақларини тўплаб уни мавҳ этиши мумкин. Қадимги битиклардан бири ёдингизга тушади: „Дилингаги, ўйингдаги тилинга ўтдимми, ҳаёл лафзга айландими, тамом, ҳар бир сўз тирик вужудга айланади, гоҳида у сени қилмишларинг учун жавобгарликка тортиб, лаҳмга ҳам етакласа ажаб эмас“.

Шунинг учун Борхес ёзади: „Ўзим сирлиман, шеърларим эса мендан-да сирли“. Ўзидан ҳам сирли нарсани топишга интилиб яшаш — лаззатдир. Ушбу лаззатдан баҳраманд бўлган кишигина унинг ижод ва яшашни уйғунлаштирувчи мангулик нуқтаси эканлигига иқрор бўлади. Чунки „инсон вужудида айёра ғалваларни батамом йўқ қилолмай-диган муаббадлик уруғи мавжуд, унинг илдиз отиб баҳайбат чинорга айланиши учун дилдан тилга ўтган мўътабар бир сўз

ёки серҳис бир даъват кифоя“. Ана шу сўзни излаш ва топиб айтиш лаззат эмасми?

Ёзувчи-файласуфнинг „Мангулик тарихи“ деб аталган эссеси бор. Унда вақт, мангулик, ҳаракат ва ижод ҳақида сўз кетади. Х. Л. Борхес назарида мангулик вақтлардан иборат. У Платон тилидан, вақт мангуликнинг қўнимсиз образидир, деб ёзади. Кишилар назарида вақт ўтмишдан келажакка, яъни кечадан бугунга, бугунда эртага қараб оқади. Ким билади, балки вақт бугундан эртага, яъни орқага қараб оқаётгандир? Сиз вақт илгари қараб оқади, деб қанчалик таъкидламанг, бошқа биров унинг тескарисини исботлаши мумкин. Вақтнинг қайси томонга оқишини исботлаш амри маҳолдир. Бу борадаги метафизик мушоҳадалар бирор яқунга олиб келган эмас, аксинча, улар мураккаб масалани янада мураккаблаштирган, холос. Демак, вақтнинг қайси томонга оқиши фақат инсон онгида, тасавуридадир. Ёзувчи-файласуф саволини давом эттиради: „Бироқ вақт ҳақидаги тушунча онги, тасавурулари ҳар хил, гоҳо эса бир-бирига зиддайн онг ва тасавуруларга эга кишиларда қандай тарзда айнан экан? Агар ушбу айнанлик бўлмаса, мангулик ҳам йўқми? Ким буни исботлаб беролган?“

Вақт ўтган, ҳозир ва келажак замонлардан биридир. Мангулик эса уларнинг учаласини ҳам ўз ичига олади. Платон мангуликни Шакл, Ғоя, Муқимликда, кўради. Неоплатонизм асосчиси Плотин мангуликни барча нарсанинг бирламчиси, ҳеч қаерга шошмайдиган, ўзгаришга ҳожат сезмайдиган реалликда деб билади.

Марк Аврелий ва бошқа насронийлик назариётчилари эса уни Худо, Исо ва Илоҳий Руҳ бирлигида деб исботлашга интиладилар. Бироқ ушбу талқинларнинг бирортаси ҳам рационал билимга таянувчи онгни қониқтирмайди, чунки мангулик илоҳий учликдан иборат бўлса, улардан олдин нима бўлган? Вақт бўлганми? Агар вақт бўлган дейилса, унинг вақт эканлигини қандай исботлаш мумкин? деган саволларга улар жавоб бермайди, беролмайди ҳам.

Хўш, муаммонинг ечими қаерда? Борхес вақтнинг материя ҳаракати билан боғлиқлигини билса-да, у ушбу фикрни исботловчи назарияларга мурожаат этмайди. Вақт ва материя ҳаракати уйғун ҳодисадир; биринчисининг мавжудлиги, намоеън бўлиши иккинчиси туфайлидир. Демак, материя ҳаракатининг узлуксизлиги, доимийлиги вақтни ҳам узлуксиз,

доимий — мангу қилади. Бироқ мудом ўзгаришда, ҳаракатда бўладиган нарсани мангу, муаббад, деб бўладими? Гап аслида нарсанинг, вақтнинг мангулиги ҳақида эмас, ўзгаришнинг, ҳаракатнинг муаббадлиги ҳақида бўлиши лозим эмасми? Ҳаёт муқим, бир жойда ўзгармай тургани учун эмас, балки мудом ҳаракатда эканлиги учун муаббаддир. Шунинг учун: „Мангуликка интилмайдиган ҳаёт беҳад ғарибдир“. Ижод ҳам ҳаракат эканлиги боис мангулик тимсолидир, айнан шу нуқтаи назардан ижод лаззати яшаш лаззатидан кучли.

Ижод гоҳо рад этади, айниқса бетакрор фикр ёки тасвир одатий ёндашувлардан воз кечишга ундайди. Унинг учун А ҳарфидан кейин Б ҳарфи, Б дан кейин В, В дан сўнг Г, ёки 1 сонидан кейин 2 сони, 2 дан кейин 3, 3 дан сўнг 4 келиши шарт эмас. Борхеснинг „Уильям Шекспир — германча исм“, „мен ўлгач, Борхес келгуси авлодлар учун символ бўлади“. „Исо оёғини ювадиган хизматкор бўлишдан йиртқич ҳайвонлар билан олишиш, Раскольниковдан кўра Наполеон бўлиш осон“, „жанг ва ғалаба кишига аталган ўзига хос имтиёздир“, „олий раҳмдиллик Зардуштнинг сўнгги гуноҳидир“, „Бенгалиядан чиққан Ой Ямандаги ойга ўхшамайди“ каби сонсиз-саноксиз ғайримантиқий метафоралари ўқувчини ҳайратга солади. Ёки „Ибн Рушд изланишлари“ эссе-сини олайлик.

Ёзувчи-файласуф Яратганнинг ягоналигини исботламоқчи кентеберийлик епископ, мангулик сирини топмоқчи алхимик, учбурчакнинг алоҳида учликлардан, тўртбурчакни доирадан иборатлигини очмоқчи донишманд ҳақида ёзмоқчи бўладию, аммо ғайримантиқий бир ҳолатда „трагедия“ ва „комедия“ сўзларининг маъносини қидирган Ибн Рушд (Аверроис) эсига тушади. Ҳикоя давомида араб файласуфи Аристотелнинг „Поэтика“ асарини таржима қила туриб, „трагедия“ ва „комедия“ сўзларига дуч келгани, кейин эса Ибн Сиддийнинг „Таҳафуг“, Ал-Халилнинг „Китоб ул-аин“ асарлари тилга олинади ва улардаги саёҳатчи Абу қосим ал-Ашрийнинг Фараж билан суҳбати келтирилади. Абу Қосим Син (Хитой)га қилган саёҳати ҳақида гапираётганида Фараж сўрайди: — Ушбу юрт Искандар Зулқарнайн Яъжуж-Мажуждан асраш учун қурган шаҳардан қанча масофада жойлашган?

— Улар ўртасида саҳро ётади, — деб жавоб беради калондимоғлик билан Абу қосим. — Син минорасини кўриш учун

қирқ кун йўл юриш зарур, кейин яна қирқ кун юриш керак. Аммо Синда мен ушбу юртни кўрган бирорта ҳам одамни кўрмадим. Мени бўялган ёғочлардан қурилган саройга олиб киришди. Унда одамлар — сонсиз-саноқсиз қизил ниқоблардагилар бақриб куйлайдилар. Улар банди этилган, лекин зиндон кўринмайди; баъзилари отда чопишади, аммо уларнинг отлари йўқ; баъзилари жанг қилади, бироқ қўлларида қил қамиш холос. Улар ўлишади ва яна тирилишади. — Телбаларнинг қилиқлари бу, — дейди Фараж. — Онгли одамлар хаёлидан ўзиб тушадиган нарсалар. — Йўқ, — деб эйтироз билдиради Абу Қосим ҳикоясига изоҳ бериб. — Бир савдогарнинг менга айтишича, улар қандайдир тарихий воқеани тасвираётган эканлар...

Кейин маълум бўладики, сарой — театр, кишилар — актёрлар экан. Қизиғи шундаки, ушбу суҳбатга Борхеснинг ўзи ҳам аралашади ва қадимги араб поэзияси, Зухайр, Абу Малик Абдур Раҳмон, Бертон, Ренан, Лэйн, Асин Паласьос, Ибн Шараф ва унинг ҳарамхонасидаги асфар чўри қизлари, азон айтаётган муаззинни тилга олади.

„Қуръони Карим“ ва етти авлиё „Муллакати“ варақларида, — деб ёзади у, — ажойиб трагедия ва комедиялар кўп. Аристотель панегерикларни трагедия, ҳажв ва ланъатларни комедия деб атаган“.

Атиги тўққиз бетдан иборат эсседа шунча ажабтовур тарзда бир-бирига уланиб, бири-биридан келиб чиқаётган, қаерда ҳақиқийлик, тарихийлигу қаерда бадий тўқима келаётганини англаб бўлмайдиган даражадаги воқеаларни эслашдан муддао нима эканлигини топиш мушкул. Хаёл ўйинлари ёзувчи-файласуфни тарихий воқеалар ва шахслар ҳаётини аллақандай мавҳум, ноодатий тасвирлар, уйдирмалар билан уйғунлаштиришга ундаганини пайқайсиз. Абу Қосим, Фараж, Зухайр, Абдур Раҳмон, Лэйн, Асин Паласьос, қизил ниқобдагилар, чўри қизлар ким, ҳақиқатан ҳам Аристотель трагедия ва комедияларга юқоридагидек таъриф берганми деган саволлар хаёлингиздан кетмайди.

Х. Л. Борхес нималар ва кимлар ҳақида ёзмаган: Шарқ ва Фарб, Хитой ва Аргентина, Миср ва Тибет, Ислон ва Каббала, „Минг бир кеча“ ва „Дон Кихот“, „Авесто“ ва „Айвенго“, „Рамайна“ ва „Улисс“, Зардушт ва Сведенборг, Аристотель ва Ашок, Ши Хуанди ва Людовик XVI, Ибн Рушд

ва Бертран Рассел, Румий ва Рембо, Уитмен ва Поль Валери, Конфусий ва Уильям Жеймс, Василиса ва Вольтер, Ибн Сино ва Дидро, ал-Ғаззолий ва Судзуки, Шпенглер ва Шанкара, Хибулай ва Олдос Хаксли... Бир-биридан узоқ тарихий воқеаларни, гоҳо зиддайн қарашларни, турли изланишларда ижод қилган файласуфлар ва шоирларни, ранг-баранг оқимлар ва асарларни жамлаш, бир-бирига боғлаш қомусий билим ва улкан талантни талаб этади. Ёзувчи-файласуфнинг ўзи иқдор бўлади: „Мен барча халқлар маданиятининг вори-симан“, „Нимага интилган бўлсам, у амри маҳолдир; умрим охиригача у мени тарк этмайди“.

Жон Апдайк Борхесни „Ижодкор — кутубхона“ деб атаган. Ёзувчи-файласуфнинг умри нафақат китоблар ичида, кутубхоналарда ўтди, шу билан бирга китоблар ва кутубхонани асарларининг қаҳрамонларига айлантди. („Бобил кутубхонаси“, „Деворлар ва китоблар“, „Ўқувчилар“ ва б.). Борхес учун ҳаёт — китоб, Коинот, Борлиқ — Алпкитоб, кишилар эса китобхонлардир. Кутубхонанинг аллақайси бурчагида Алпкитоб бор, уни минг йилларда кимгадир ўқиш насиб этиши керак. Уни топиб ўқиган худоваш бўлади. Аммо уни топиш амри маҳолдир. Неча юз йиллар давомида уни бир-биридан ўзмоқчи бўлиб, ҳатто бир-бирини босиб, топтаб излаб келадилар. Баъзи мазҳаблар Алпкитобни топиш учун қолган китобларни йўқ қилишга киришадилар. лекин бари бефойда, чунки китобларни йўқ қилиш учун Борлиқни йўқ қилиш даркор. Борлиқнинг ўзи Алпкитобдир. „Агар уни топиб ўқиш, ундан донишмандлик ва иззат-ҳурмат топиш менга бўлмаса, бошқа кимгадир насиб қилсин. Менинг маконим дўзах бўлса-да, кўк осмон турсин. Майли, мен камситилган ва яксон бўлай, аммо Борлиқ — Кутубхона мавжуд бўлсин... Кутубхона — чексиз, ундаги китоблар сони ҳам чексиздир.“ Агар Борлиқ китобларга тўла Кутубхона бўлса, ҳаёт ўқиладиган ва битилладиган китобдир. Инсон эса ушбу китобнинг ижодкори. У истайдими ёки йўқ ушбу китобни ўқишга ёки битишга мажбур, бироқ унинг ушбу ҳаракатларининг салмоғи, қиммати ҳар хил.

Х.Л. Борхес асарларини гоҳо қомусий луғатларга қиёслашади. Уларда шаҳарлар ва мамлакатлар, шоирлар ва файласуфлар, эртақлар ва афсоналар, китобларнинг номлари, улардаги қаҳрамонлар, фикрлар ва афоризмлар, мазҳаблар ва

мистик таълимотлар, ҳайвонлар ва дарахтлар, тарихий воқеалар, урушлар, саргузаштлар ҳақида маълумотлар берилади. Ёзувчи-файласуф ушбу маълумотлардан баъзан бадиий-хаёлий тўқима яшаш учун фойдаланади. Масалан, у Абинҳақон ал-Баҳорий (балки, ал-Бухорийдир?!) топган тиллаларини ўзи ўйлаб топган лабиринтда яширмоқчи бўлади. Бир қули ва жияни Саид билан ушбу лабиринтга тушади, аммо жияни тиллаларни тортиб олиш учун уни ўлдиради. Хўш, ҳеч қандай бадиий-эстетик тасвирларсиз келтирилади ушбу оддий воқеа, хабар билан муаллиф нима демоқчи? Аврелиан (балки, Марк Аврелийдир?!)нинг тарих — доира, воқеалар унда қайтарилиб келади деган фикрини қайд этиш биланчи? Қандайдир Иоанн Худонинг еттинчи атрибути ҳақида трактат битгани, бу унинг Худога қарши чиққанидан далолат беради деган сўзлари нимага ишора? Борхес жавоб бермайди, у ўқувчини ўз фикрларига рўпара қилади ва уларни яккама-якка қолдиради. У ҳар бир сўзининг тагида маълум бир ҳақиқат, ҳар бир тасвир асосида маъно, мағз топишни ўқувчининг ўзига ҳавола этади. Шу билан бирга у ушбу вазифанинг осон эмаслигини ҳам яхши билади. Масалан, Ахиллес қанча тез чопмасин у тошбақага етолмайди, Ер Ойнинг сояси, Шаҳризоданинг бир кечаси Ернинг ўз ўқи атрофида 365 ёки 366 марта айланишига тенг каби парадоксал хулосалардаги маъно, мағзни топиш учун ўқувчи Борхеснинг ўзидан кам ўқиган ва кам билиши мумкин эмас. Акс ҳолда ёзувчи-файласуфни тушуниш қийин, ҳатто унинг асарларини ўқиб, вақт сарфлашга ҳожат ҳам йўқ.

Образлар, сўзлар, исмлар Борхес назарида сеҳрли кучга эга. Уларнинг истаган ифодаси ўзига бутун бир Коинотни жо этиши мумкин. „Инсон тилида бутун Коинотни ўзига жо этмаган сўз йўқ“ („Изид битиклари“). Масалан, „йўлбарс“ сўзини олайлик. Бу сўз фақат йўлбарс ҳақидаги тасаввурлардангина иборат эмас. Унда йўлбарс еган жониворлар, ушбу жониворлар еган майсалар, ичган сувлар, майсалар кўқарган қирлар, сувлар оққан сойлар, уларни тўлдирган қуёш нурлари, ҳаво — бутун Коинот уйғунлашиб келади. Демак, „бутун Коинотни ўзига жо этган сўзнинг ўзи ҳам коинотдир“ („Ундра“). Агар одам коинотнинг митти парчаси бўлса, нима учун унинг алфози ҳам Коинотнинг, борингки, митти ифодаси бўлолмайди?

Х. Л. Борхес асарлари фалсафий фикрлар ва мушоҳадаларга тўла. У истаган файласуф билан суҳбат қуриб, баҳс қила олади. Гоҳо-хаёлий фикрлари ва бадий тасвирлари боис улардан ўзади ҳам. Шунинг учун унинг сеvimли ибораси: „Фалсафадаги уйдирмалар „Дон Кихот“ даги уйдирмаларнинг давомидир.“

Фалсафа ва бадий ижоднинг бир-бирига муштарак қилиб турган бир нарса бор — у инсоннинг хаёл ўйинларидир. Тўғри, ҳаёт билан хаёл орасида чексиз масофа ётади. Х.Л. Борхес ана шу масофадаги сирга, мўъжизага тўла, гоҳо гайриҳаётий ва гайримантикий ҳодисаларни парадоксал ёндашувлар, фикрлар билан тасвирлашга интилади. У ҳаётнинг бирламчи, ҳаёлнинг асоси эканини унутмайди, шу билан бирга у яхши биладикки, хаёл ўйинларини тасвирлаш завқи „ҳаёт-ўйин“ни тасвирлаш завқидан кам эмас.

БОРХЕС ПАРАДОКСЛАРИ

(Иккинчи мақола)

Кутилмаган фикрлари билан кўпчиликни ҳайратга солиб келган бу ёзувчи — файласуф дунёга жуда теран назар ташлайди. Шу боис унинг парадокслари, жумбоқли мулоҳазалари ҳали бирон бир файласуф ёки донишманд охиригача англаб етмаган кажрафтори фалакнинг инсон тафаккуридаги ифодаси бўлиб туюлади. Жумладан, у дунё ҳақида қуйидагича ҳукм чиқаради: „Дунё — ғаройиб: унда ҳар нарса бўлиши мумкин. Бизгача ҳамма нарса кашф этилган. Аммо ғаройиб дунё янада ғаройиб тадқиқотларга муҳтож“. Бошқа бир жойда Борхес ушбу фикрини давом эттириб бундай деб ёзади: „Олам мен учун туганмас ҳайрат, қайғу, фожиа ва айрим ҳолларда бахт манбаидир; мен оламнинг тузилиши ҳақида назария яратмадим, фақат турли метафизик, диний-мистик таълимотларни адабий-бадий мақсадларимга татбиқ этдим, холос. Менда оламни қайта қуриш ғояси йўқ; мен билим кучига ишонмайдиган агностикман“. Дунё ғаройиботларини ўрганишга умрини сарф этган ёзувчи-файласуфнинг „мен агностикман“ дейиши унинг ижодига хос, аммо мос бўлмаган парадоксдир.

Борхес асарларини ўқиш осон эмас, улар хусусида ёзиш эса ундан ҳам қийинроқ. У нималар тўғрисида ёзмади дей-

сиз: китоблар ва қумкитоб, тошбақа ва вақт машинаси, жаннат ва дўзах, вайроналар уюми ва илоҳият гули, каббала ва муббаро руҳ, тириклар ва ўликлар суҳбати, туш ва тушнинг туши, илк одам ва алподам, физика ва алкимё, мусиқа ва мистика, Шарқ ва Ғарб. У қайси тилларни ўрганмади дейсиз: лотин, иврит, санскрит, араб, португал, испан, италян, немис, француз, инглиз...

У инсоннинг умри қисқа эканини ва борхесларнинг беш авлоди умрининг иккинчи ярмини сўқир ўтказганини ҳам яхши билади. Демак, кўп нарсани билиш, ўрганиш ва кўп нарсалар ҳақида ёзиш керак эди. Бу борада унинг учун китобдан яқинроқ дўст йўқ эди. Борхес қайси шаҳар ёки мамлакатга бормасин, аввало китоб дўкони ва кутубхона қидирар, кейин эса-нон дўкони ва ётоқхона ташвишини қиларди. Бу ҳақда унинг ўзи „Бобил кутубхонаси“ асарида бундай дейди: „Мен жаннатни кутубхонага ўхшатаман. Ўлганимда кимнингдир меҳрибон қўллари кутубхона панжараларидан мени пастга отсин, чексиз коинот — менга қабристон, шамол эса майин пар бўлсин“. Китоб ва китоблар Борхес асарларининг том маънодаги бош қаҳрамонларидир. Унинг учун нафақат одам, ҳатто худо ҳам ўқилиши, англаниши зарур бўлган китобдир. Ушбу китобни у „Алпкитоб“ („Сверхкнига“), борлиқни аса „Бобил кутубхонаси“ деб атайди.

„Инжил“да ёзилишича, одам худо даргоҳига етиш учун минора қуришга аҳд қилибди. Одамнинг бу шаккоклиги ҳудога ёқмабди ва у кишиларнинг тилини бир-бирини тушунмайдиган даражада бирлаштириб юборибди. Натижада Бобил минораси битмай қолибди. Қадимги одамлар ниҳоясига етказолмаган минорани Борхес китоблари билан қурмоқчи бўлади (аслида бу ҳам парадоксдир).

Адибнинг ёзишича, коинот олти бурчакли улкан кутубхона (коинот-кутубхона), одамлар эса ундаги китобхонлардир. Мазкур кутубхонада борлиқнинг, мавжудликнинг ғаройиботлари, сир-асрори, идрок етилмаган моҳияти, ҳали ҳеч ким англаб етмаган ҳикматлари битилган китоб — Алпкитоб мавжуд. Китобхонлардан бири уни ўқиб, худосифат бўлган ва Одам-Китобга айланган. қолганлар ҳам шундай хислатга эришиш ва борлиқ сирларидан воқиф бўлиш учун Алпкитобни топишга бел боғлайди, аммо уларнинг барча саъй-

ҳаракатлари зое кетади. Уларга кимдир А га етиш учун Б ни, Б га етиш учун В ни, В га етиш учун эса С ни топиш зарур деб маслаҳат беради. Бу аслида Борхеснинг ўз изланишларидан чиқарган хулосаси эди. Бу ҳақида у шундай деб ёзди: „Мен умримни ана шундай изланишларда ўтказдим. Менга Коинот-Кутубхонанинг аллақайси тоқчасида борлиқ сир-асрори битилган Алпкитоб бордек туюлди. Агар бу китобни мен топа олмасам, ҳеч бўлмаганида минг йилда кимгадир уни топиб ўқиш насиб этсин! Одамзод эртами, кечми, ер юзидан қирилиб кетиши мумкин экан, сирли ва қимматбаҳо асарларга тўла Коинот-Кутубхона ва Алпкитоб сақланиб қолсин, деб худога ёлвордим“.

Ёзувчи-файласуфнинг ушбу фикрлари замирида олампарварлик ва инсонпарварлик ғоялари ётса-да, чексиз коинот сирлари биргина китобга жо бўлади, деб қараш ғайримантиқийдир.

Борхес назарида, нафақат Алпкитоб, балки ундаги ҳар бир ҳарф, чизиқ ва белгилар ҳам сиру синоатга тўла, чунки бутуннинг хусусиятлари қисмда ҳам мавжуд бўлиши зарур. Аммо бутуннинг хусусиятларини ҳамма ҳам идрок эта олмайди. Чунки оддий ақл оддий ҳарф, чизиқ ва белгиларнигина англаши мумкин, холос. Алпкитоб сирларини тўлиқ англаш учун эса Алподам керак. Борхес худодан, кимдир минг йилда Алпкитобни топиб ўқисин, деб сўраганида Алподамнинг келиши муқаррар эканини назарда тутган.

Борхес тилга олган „Алподам“, „Алпкитоб“, „Коинот-Китоб“, „Бобил кутубхонаси“ иборалари мажозий маъно-мазмун касб этса-да, ёзувчи уларни реал ҳақиқат сифатида қабул қилади ва уларнинг мавжудлигига ўқувчини ҳам ишонтиришга интилади. Бироқ бутуннинг қисмга жо бўлишини, чекланган нарсада чексиз нарса тўлиқ ифодаланишини тасаввур этиб бўлмаслиги боис Борхеснинг бу истиоралари парадоксал, ғайримантиқий бўлиб кўринади.

Буюк Хитой деворини император Ши Хуанди қурдиргани маълум, аммо уни кимлар қурганини деярли ҳеч ким билмайди. Ши Хуанди Хитой тарихининг ўзидан бошланишини истаган ва уч минг йил давомида яратилган барча нарсаларни йўқ қилишга, жумладан, китобларни ҳам оловга ташлашга буйруқ берган. Китоб яширганларни девор қурилишига умрбод маҳкум этган. Борхес китоб кашф этилгани-

дан буён уни йўқ қилиш йўлидаги ҳаракатлар ҳалигача давом этаётганини эслаб, бундай хулоса чиқаради: „Ши Хуанди ёққан китобларнинг аччай ҳиди ҳамон томоғимдан кетмайди. Китобларни ёқиш ва халқлар орасига деворлар қуриш ҳукмдорларнинг азалий иши бўлиб қолмоқда“.

Борхес кўп мурожаат этган мавзулардан яна бири — туш ва уни англаш масаласидир. У тушдаги воқеаларни бадиий-фалсафий таҳлил этишни, ғайримантиқий хулосалар чиқаришни севган. Бошқача айтганда, у тушдан ўзига хос маъно-мазмун, моҳият топишга интилган.

...Кекса одам кимгадир ниманидир ўргатапти. У анатомия, космология, магиядан маърузалар ўқийди, инсон руҳининг мавжудлигини, у истаса, янги бир борлиқ яратиши мумкинлигини исботламоқчи бўлади, лекин ҳеч ким уни тушунмайди. Унинг тингловчилардан кўнгли қолади ва шундан сўнг бир пайтлари олов худоси шаънига қурилган, энди эса ташландиқ бўлиб қолган ибодатхонага узлат қилади. Тушида борлиқни англаш ва поклашга қодир қалбни, одамни яратмоқчи бўлади. Икки ҳафта ўтгач, у муштдек юракни пайдо қилади. Уни фарзандидек тарбиялаб, катта қилгач, бошқа бир ташландиқ ибодатхонага жўнатади. Жоҳил одамлар вайронага айлантирган ибодатхонанинг қайта тикланишига умид қилади. Кунлардан бир кун дарё орқали оқиб келган турқи совуқ кимсалар ибодатхонада қандайдир шарпа пайдо бўлгани ҳақида унга хабар етказди. Кекса одам гап ким ҳақида бораётганини англайди ва унинг қалбини ваҳима босади. „Ахир, у тушимда яратилган шарпа-ку?! Агар у тушда яратилганини билса борми... Ақлни чалғитувчи бу кимса кимнингдир тушида яратилган шарпа эканини англаш нақадар аянчли қисмат!“.

Ногаҳон олов худосининг амри биланми ёки бошқа сирли каромат туфайлими, ибодатхонага ўт кетади, ҳамма нарсаси аланга ичида қолади. Тушда яратилган одам эса шод бўлиб, ўзини ўтга уради. Аммо, олов ундан тисарилади, уни маҳв этишга ҳатто олов худосининг ҳам кучи етмайди. Кекса одам бехосдан уйғониб кетади ва даҳшатли воқеалар тушида содир бўлаётганини, унинг ўзи ҳам бошқа бировнинг тушига кираётганини англайди.

Борхеснинг бундай қарашлари реал борлиқ — туш, инсон кимнингдир тушига кириш учун яратилган деган қадимги идеалистик таълимотга таянади. У ташландиқ ибодатхонани — дунё, одамни эса уни қутқаришга, поклашга қодир куч, дея тасаввур этади. Бироқ тушда яратилган одам вайронани тиклашга қодирми? Туш тасвиридан келиб чиқадиган фалсафий маъно нимада?

Ёзувчи Шопенгауэрнинг „Ҳаёт — тушдир. Тарих — авлодларнинг чексиз аа беором туши. Ҳаёт ва туш айнан бир китобнинг варақларидир“ деган сўзларини бот-бот такрорлайди. Бир қарашда ёзувчи воқеликни инкор этаётган ёки туш ва ҳаётни бир хил ҳодиса сифатида талқин этаётгандек туюлади. Дарҳақиқат, Борхеснинг „Туш — бир жанр, кўрқинчли туш эса унинг мавзудир“ деган фикрлари оқилона фикрлаш, ақл-идрок қоидаларига зиддек кўринади. Чунки туш умрнинг бир қисми бўлса-да, у ўта индивидуал, бетакрор ва ғайриодатий ҳодисадир. Ақл-идрок эса ҳаётда, воқеликда такрорланмайдиган ва муқим шаклга эга бўлмаган нарсалардан маъно қидиришга ҳали ўрганмаган. Айнан шунинг учун ҳам Борхеснинг туш ҳақидаги фикрлари, унинг тасвирлари бизга ғайритабиий туюлади.

Борхес умри давомида Шарқ тарихи, адабиёти, фалсафий-диний қарашлари, ривоят ва ёзувлари билан қизиқади. Унинг ижодида Шарқ тафаккур оламидаги бир-бирига зид ёндашувларни уйғунлаштиришга интилиш кўзга ташланади. Бундан ташқари, Борхес Фарб рационализмини Шарқ спиритуалистик фалсафаси билан бойитган, мантиқий идрокни рад этувчи (аслида тўлдирувчи) бетакрор бадиий-фалсафий асарлар яратган файласуф сифатида ҳам қадрланади.

Ёзувчини мангулик сирлари қизиқтиради. Шунинг учун у „чексиз“, „муқаддас“, „бутун“, „худо“ тушунчалари орқали мангуликнинг мазмун-моҳиятини англашга интилади.

„Тошбақанинг саргузаштлари“ ҳикояси қадимги юнон файласуфи Зеноннинг (милоддан олдинги 490-430 йиллар) иккинчи апориясига ("апория" — юнонча „зиддият“) қурилган. Унга кўра, Ахиллес қанчалик тез чопмасин, тошбақага ета олмайди. Нима учун? Дейлик, Ахиллес тошбақадан ўн марта тез чопади. Ахиллес ўн метр чопса, тошбақа бир метр; Ахиллес бир метр чопса, тошбақа — ўн сантиметр; Ахиллес ўн сантиметр чопса, тошбақа — бир сантиметр; Ахиллес бир

сантиметр чопса, тошбақа бир миллиметр чопади. Макон, вақт ва хаёл чексиз экан, Ахиллес ва тошбақанинг ҳаракати ҳам чексиз давом этади, акс ҳолда борлиқнинг чексизлиги ҳақидаги фикрнинг мантиққа зидлигини тан олишга тўғри келади. Мулоҳазани шу тарзда давом эттирсак, Ахиллес, чиндан ҳам, ҳеч қачон тошбақага ета олмайди.

Борхес назарида Ахиллес билан тошбақа ўртасидаги муСОБАҚАНИ КУЗАТУВЧИ СУБЪЕКТ БЎЛИШИ ШАРТ. БИРОҚ У БОШҚА БИР СУБЪЕКТНИНГ, У ЭСА ЎЗ НАВБАТИДА, ЯНА БИРИНИНГ МАВЖУД БЎЛИШИНИ ТАҚОЗО ЭТАДИ, ЯЪНИ БУ ЖАРАЁН ТЎХТОВСИЗ ДАВОМ ЭТАДИ. БИНОБАРИН, СУБЪЕКТЛАРНИНГ СОНИ ҚАНЧА БЎЛИШИНИ ҲЕЧ КИМ АНИҚ АЙТИБ БЕРА ОЛМАЙДИ. ДЕМАК, УЛАР ҲАМ ЧЕКСИЗДИР.

Борхеснинг фикрига кўра, одам билан олам ўртасидаги боғлиқлик онтологик ва гносеологик илдизларга эга. „Одам“ ва „олам“ ибораларининг оҳангдош, қофиядош экани ҳам бежиз эмас. Одамнинг вужуди ва руҳида Ой таратаётган нур, тошлар орасидан бўй кўрсатаётган майса, кўним ва макон излаб оқаётган жилға, майин эсаётган шабада, ҳатто йўлакда ётган кесакнинг ҳам таъсири бор. Ана шу боғлиқликни Борхес бундай таърифлайди: „Мен ҳаво бўлганман, мен — сув; мен нур бўлганман, мен — шамол; мен башоратчи бўлганман, мен — худо“. Файласуфнинг „мен ҳаво бўлганман“ дегани эътироз уйғотмайди, аммо унинг худоликка даъво қилиши барча динларда шаккоклик ҳисобланади. Аммо Борхес учун бу шаккоклик эмас, ғайритабиий фикрлаш тимсоли, холос. „О, билиш қувончи, — деб ёзади у, — сен ҳис этиш ва ифодалаш қувончидан улғуроқсан! Сен туфайли коинотни кўрдим ва унинг махфий сирларини англаб етдим. Вақтнинг ибтидосини, сувдан кўтарилган тоғларни, хокдан яратилган одамни, худолар ортидаги худони кўрдим“. Дили ва руҳи мудом мангуликка, Коинотнинг чексизлигини англашга интилиб яшаётган кишигина „мен худолар ортидаги худони кўрдим“ дейиши мумкин.

Борхес „Каббала“ асарида мангулик мавзусини давом эттиради.

Каббала — яҳудийларнинг турли, гоҳо зиддиятли қарашларидан иборат диний-мистик таълимоти. Унда дунёни номукамал илоҳий куч яратган деган ғоя илгари сурилади. Инсон ана шу дунёда яшашга маҳкум этилган бўлса-да, мукамаллик ҳақида ўйлаш, унга интилиб яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинмаган. Аммо, мазкур таълимотга кўра, инсон унга етиш учун

365 та эманацияни (босқични) босиб ўтиши зарур. („Инсон умри нақадар қисқа, камолот йўли о, қанчалар йироқ“ — Гёте). Шунга қарамай, Борхеснинг фикрича, номукаммал куч яратган номукаммал дунёда инсон мукамалликка етиши мумкин.

Борхес бу жараён ҳам оддий ҳол эмаслигини, у ғайриодатий ҳодиса эканини таъкидлайди. Табиийки, уни оддий воситалар билан тасвирлаб бўлмайди, деб ҳисоблайди у. „Ҳар қандай инсон моҳияти, — деб ёзади Борхес, — ҳаётидаги яқкаю ягона бир он, яъни ўзи билан ўзи азалий учрашган лаҳза билан белгиланади“. Бир қарашда, бу фикр қандайдир мужмал, ҳатто бемаъни кўриниши мумкин. Лекин бир нарсани унутмаслик лозим: парадокс ғайриодатий фикр маҳсули бўлгани сабабли теран мушоҳада этилмоғи лозим. Гоҳо шундай онлар бўладики, улар инсон ҳаётини тубдан ўзгартириб юборади. Демак, юқоридаги фикрнинг биринчи қисмига эътироз билдириш қийин. Бироқ „Инсоннинг ўзи билан ўзи азалий учрашган лаҳза“ни қандай талқин этиш мумкин? Ёзувчи бу масала устида бош қотирмайди. Унга жавоб излашни эса ўқувчининг ўзига ҳавола этади. Назаримизда, ушбу фикр замирида инсоннинг бир елкасида эзгулик, иккинчисида эса ёвузлик париси ўтиради, деган шарқона ҳикмат мужассам. Инсон гоҳ у, гоҳ бу парининг сўзларига қулоқ тутиб яшайди. Борхеснинг таъкидлашича, ҳар бир инсон ўзлигини англаши ва қалбига қулоқ тутиб яшамоғи лозим. Шу маънода, Борхес „Изланишларим мақсади — ўзим“ деганида „инсоннинг ўзи билан ўзи азалий учрашиш они“ деган тушунчанинг мазмуни бир оз ойдинлашгандек бўлади. Файласуфнинг фикрича, инсон ана шу онни яқинлаштириш учун оламни яратган илоҳий руҳдан кам тер тўкмаслиги керак.

Борхеснинг „Эзид битиклари“ ҳикояси ҳам китобхонлар ўртасида баҳс-мунозара уйғотиб келмоқда. Асарда инсоннинг тутқинликдан нажот излаши ҳақида фикр юритилади. Умр бўйи у тутқинликдан халос бўлишга интилади, ҳатто баъзан ўлимни ҳам ҳақиқий нажот сифатида қарши олади. Асарда тасвирланган маҳбус-қаҳрамон девордаги аллақандай чизиқлардан, қафасдаги ягуар терисидagi ола-була излардан нажот қидиради. Ногаҳон унинг ҳаёлига ягуар — худонинг илк тимсоли, теридаги ола-була излар эса унинг битиклари-ку, деган фикр келади. Афсуски, инсон зоти ушбу битикларни ўқий олмайди. Шунинг учун унинг „дунё“, „жамият“, „коинот“ деган такаббу-

рона иборалари Эзид битигининг заиф акс садоси, холос. „Худо борлиқни ўзида тўлиқ жо этган биргина сўз билан оламни яратган. Шунинг учун унинг бирорта сўзи оламнинг ўзидан кам эмас“. Бир сўз билан оламни яратган худо бошқа бир сўз билан уни йўқ қилиши мумкин. Аммо инсон зоти оламда қандай ўрин тутади деган саволга ёзувчи жавоб бермайди. У ўқувчини ғайриодатий фикрларга рўпара қилиб, бу каби саволларга жавоб излашга унинг ўзини мажбур этади.

Борхес ҳамма тан олган қарашлардан, догмалардан кутилмаган хулосалар чиқариб, ўқувчининг ақл-идрок, тафаккур доирасини кенгайтиришга интилади. Масалан, у насронийликдаги догмаларга эътибор бермай, худо яратган илк одам — Одам Ота билан эрамиз бошида яшаган Исо пайғамбар ўртасида бевосита боғлиқлик бор деб таъкидлайди. „Одам Ота тақиқланган мевани еб авлодларини гуноҳга ботирди, Исо эса одамларнинг бу гуноҳини ювиш учун чормихга тортилди. Исо қатл этилган хоч Одам Ота мевасини еган дарахтдан ясалган“.

Юқоридаги мисоллардан кўришиб турибдики, Борхес ғайриодатий фикрларга, тасвирларга ўч. У қўлига тушган ҳар қандай асардан парадокс топа олади. Эртақ, афсона, хаёл, туш, мистикани, сон-саноқсиз исм, ибора, истилоҳ, атамаларни ҳаётий ва бадий лавҳалар билан уйғунлаштириб, ғайриодатий хулосалар чиқаради. Кўп ҳолларда ёзувчининг парадокслари ғайримантиқий бўлиб туюлиши мумкин, лекин ғайриҳаётий эмас, чунки уларда асрлар давомида кишиларни ўйга солиб келаётган муаммоларга жавоб излаш истаги мавжуд. Дарвоқе, буюк фикр, ғоя ва кашфиётлар ғайриодатий изланишлардан пайдо бўлган эмасми?..

Адабиётлар

1. Борхес Х.Л. Писмена бога. -М.: „Республика“, 1992.
2. Борхес Х.Л. Коллекция: Рассказы; Эссе; Стихотворения,-СПб.: „Северо-Запад“, 1992.

БЕОРОМ ҚАЛБ ҚИЙНОҚЛАРИ

Кўп марта Лев Толстой ва унинг асарлари ҳақида ёзмоқчи бўлганман, лекин ҳар гал Навоийнинг „Керакдир шер олдида шер жанги“ деган ўғитини эслаб, мақсадимдан қайтганман. Толстой ижоди билан ҳам, исми билан ҳам Лев — Шер эди-да.

Онг тубидан жой олган фикр бир кунимас-бир кун қайта жонланади. Агар унга руҳий қийноқлар, шуурни туну кун безовта қилган, ҳатто ўзини-ўзи ўлдиришгача бориб етган ўйлар қўшилса, ақл, идрок ўз изини йўқотади, умр бежиров туйғуларда ё нобуд бўлади, ёки улар туфайли янада қадрили улуғворликка кўтарилади. Толстойнинг элликдан ошгандан кейин худо излаши ёшлигида христиан дини руҳида чўқинтирилганлигининг, шу маънавий муҳитда, ҳатто динни онгсиз рад этган бўлса-да, ўсганининг, ҳаётдан маъно ва азалий саволларга жавоб излаши эса изтиробли руҳий изланишларининг натижасидир. „Иқрорнома“даги ўқувчини, ҳар бир онгли кишини ўйга соладиган фикр шундаки, ҳаёт бемаънилиқдир. „Мен, — деб ёзди Толстой, — на бутун ҳаётимга, на ундаги бирор хатти-ҳаракатимга ақл бовар қиладиган ҳеч қанақа маъно бера олмадим“. Давлати, шухрати, севимли оиласи, хизматкор-чўрилари бор, ҳаёт лаззатларидан истаганича баҳраманд бўлиш имконига эга кишининг ҳаётни лағвона дейиши галатидир. Бу тўқликка шўхлик, янада айшона яшаш истаги эмасмикан? „Мен фақат бир нарсага ҳайрон эдим, — деб давом этади у. — Қандай қилиб ҳаётимнинг дастлабки фаслларида менинг бунга ақлим етмадийкин? Бугун бўлмаса, эртага севган одамларим бошига хасталиклар ёғилиб келади, ажал гиппа бўғади. Хасталиклару ажал менинг бошимга ҳам тушади ва улардан кейин қўланса ҳид билан қуртлардан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Нимаики иш қилган бўлмай, уларнинг ҳаммаси унут бўлади, эртами-кечми ўзимнинг хотирам ҳам ўчади. Шундоқ бўлгандан кейин бу сарсону оворагарчиликнинг нима кераги бор? Булар ўта шафқатсизлик ва бемаънилиқдан бошқа нарса эмас, ҳаммаси — ёлғон; ҳаммаси- газоф. Ҳаётнинг маъносизлиги инсон эришиши мумкин бўлган бирдан-бир хулосадир“. Ҳаётнинг бемаънилиги ҳақидаги фикрларни Буддadan илк бор эшитганлар ушбу ҳақиқатга юраклари бардош беролмай ўлган

эканлар. Балки шундан бери ҳаётнинг лағвоналиги ҳақидаги фикр ўлим ҳақида ўйлашга олиб келади. Биз қадрлайдиган нарсалар вақти келиб ўз қимматини йўқотса, биз севган кишилар вақти-соати етиб даврамизни тарк этса, куч-қувват сарфлаб тиклаган кулбаларимиз емирилса, чўкса, одам умрининг ўзи ҳам вақт деб аталган беаёв ҳакам ҳукмида маҳв бўлса, хўш, ким ҳаётнинг лағвоналигини рад эта олади? Ҳамма нарса устидан ўлим, емирилиш ҳукмрон эканлиги мутлақ ҳақиқат эмасми? Бироқ ҳаёт бемаъни бўлса, ўлим мудом умрни маҳв этса, нималаргадир умид қилиб, нималарнидир муқаддас билиб, қадрлаб, яшаб келаётган миллиардлаб одамларнинг ҳаётини нима деб атамоқ керак? Ҳа, шубҳасиз, одамлар вақтдан, макондан, истакларидан, ҳатто ўз ҳаётидан ҳам муқаддасроқ нарса бор деб билмаганларида, эрамиздан аввалги VI-V асрларда яшаган Буддадан кейин ҳаёт тўхтаган бўларди. Демак, ё ҳаётни бемаънилик деб атаётган Будда, Шопенгауэр, Толстой ёки нимагадир умид қилиб, ишониб яшаётган миллиардлаб одамлар адашяпти. Айрим кишилар, шахсларнинг фикрлари „халқ“ деб аталган миллионлаб, миллиардлаб одамларнинг ҳам фикрлари бўла олмайди. Бу хулосага келиши учун ёзувчи узун ҳамда қийноқли руҳий изланишлар йўлини босиб ўтиши зарур эди.

„Мен урушда одам ўлдирганман, — деб жаҳрона тан олади Толстой. — Ўлдирмоқ ниятида дуэлга чақирганман, тасарруфимдаги мужикларни картага бой берганман, уларнинг меҳнати эвазига яшаганман, уларни қатл этганман, фаҳш ишлар билан шуғулланганман, алдаганман. Ёлғончилик, ўғирлик, ҳар хил рангдаги зинокорлик, ичкиликбозлик, зўравонлик, қотиллик... Мен қилмаган жиноят қолган эмас“. Начора, „Ёзувчи стол устидагина фаришта“ (Б. Шоу). У шуҳратпарастлик, манфаатпарастлик ва мутакаббирлик вазидан ёза бошлайди. Бадииятдан имон қидиради. Топгандек бўлади ҳам. Кўп ўтмай у „ёзувчилар виждонсиз одамлар, икки пулга арзимайдиган каслар“ эканини англайди, одамларни ёмон кўриб қолади, ўзидан ҳам кўнгли қолади. У яна қидиришга тушади, аммо нимани қидираётганини ўзи ҳам билмайди. Маълум нарсани қидиришда азият йўқ, ҳикмат ҳам йўқ, Азият ва ҳикмат йўқ жойда эса руҳ учун моҳият ҳам йўқ. Аслида ижодкор учун моҳият эмас, моҳиятни излаб азият тортиш ва ҳикмат топиб ҳузурланиш қадрлидир.

Толстой Европа бўйлаб саёҳат қилади. ўз даврининг аҳли ирфонлари ва уларнинг таълимотлари билан танишади. Юртига қайтиб, деҳқонлар болалари учун мактаб очади, дарс беради, дарсликлар ёзади, журнал нашр эттиради, маърифат билан кишиларни, шу жумладан, ўзини ҳам бахтиёр этмоқчи бўлади. Тез орада югур-югур, чоп-чоплардан беади. Тушкунлик қалбини чулғаб олади.

Бекаслик тушкунлик азобига тортаётгандек кўринади унга. Уйланади. Бугун ўю хаёлларини оиласига қаратади. Фарзандлар қувончи, оила хузур-ҳаловати, фароғати „ягона ҳақиқат“га айланади. Асарларида ҳам уни бахт сифатида улуғлайди. Оила қувончлари ва ташвишлари „Умрнинг маъноси нима?“ деган саволни ёддан кўтаргандек бўлса-да, савол унинг онги тубини тарк этмаган эди. Шу боис, қандай яшаш керак, деган савол қайтадан жонланади. Ҳатто ўзини ўзи ўлдириш хаёлидан кетмай қолади, бироқ у ҳали нимадандир ҳали муаммил, умидвор эди. „Рус қалби кўним билмайди, — деб ёзганди Н. Бердяев, — унга мудом излаш, аллақандай нажоткор маконни қидириш, дарбадарлик хос“. Толстойнинг тез-тез тушкунликка берилиб, ўзидан қоникмаганлигининг боиси ҳам кўним билмас онг, беором қалбнинг дарбадарлигидандир. Ҳатто имон, худо излаш ҳаёт маъноси тарзида қалбига тасалли берганида ҳам у, Н. Бердяев ибораси билан айтганда, „динсиз диндор“ бўлиб қолган эди. Ёзиш, беадад изланиш, фикрлаш эса унинг эрки ва ирода измидан аллақачон чиққан, ҳатто адувваш бир куч сифатида эрки ва иродасини ён-атрофга, даҳрга қарши қўйиши муқаррар эди. Демак, ҳаёт маъносини излаш ўзига бино қўйган такаббур ақлнинг эрмаги эмас.

Толстой илмдан нажот қидиради ва тез орада англайдики, илмда ҳамма нарса бор: қонунлар, таърифлар, тартиблар, тавсиялар, хулосалар, бироқ асосий нарсага жавоб йўқ. „Мен бугун қилаётган ишдан қандай самара чиқади? Эртага қиладиган ишимдан-чи? Менинг жамики ҳаётимдан нима маъно чиқади? Мен яшаб нима қиламан? Бирор нарсани ишташимдан нима маъно? Ўлим ҳақ, мен, албатта, бу дунёдан ўтаман. Менинг яшашимда шундай маъно бормики, менинг ўлимим уни маҳв эта олса?..“ Тўғри, илмда ушбу саволларга жавоб мутлақ йўқ, деб бўлмайди, бироқ у жавоб айрим шахслар тажрибасининг ифодаси бўлгани боис қолганларнинг беором қалбига таскин бера олмайди. Масалан, метафизика

ёки фалсафанинг ҳаёт моҳияти инсонда, одам мудом ўзгаришда, у бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиб, барчани ушбу тартибга монанд яшашга ундайди, ўлим бор нарса, у янгиланишнинг боши ҳамдир, деган хулосалари қалбнинг бетиним изланишларини қаноатлантира оладими? Агар ҳаёт моҳияти инсонда бўлса, инсон ҳаётининг моҳияти нимада? Ҳа, кимдир яшашда, севишда, курашда, хуллас, жаҳон тилларидаги барча кесимларни келтириши мумкин. Бироқ ушбу ижтиҳодларнинг вақт ва маконда чекланганлигини эслашингиз биланоқ барча жавоблар лағвона эканига иқрор бўласиз. Ёки олам мудом ўзгаришда бўлса, бугун бор нарсалар эртага бошқа кўринишга ўтса, йўқ бўлса, одам ушбу тартибга мувофиқ яшашга мажбур бўлса, унинг ором билмай эртаю кеч чопганларидан, яратганларидан нима фойда? Беаёв вақт ҳаммани супуриб хокка, тупроққа айлантурса, хўш, инсон умрининг маъноси қани? Бу саволлар аслида нозик ҳис-туйғулардан келиб чиққан, шунинг учун уларни, бу табиий, қуруқ ақл ва далилларга асосланадиган илм-фаннинг эмас, фақат руҳий-маънавий олам, хаёлот дунёсининг жавобларигина қониқтириши мумкин. Ҳақиқатан ҳам охир-оқибатда Толстойни овунтирган „худо излаш“ ғояси ана шу олам, хаёлот дунёсининг маҳсули эди.

Бемаънилиқ Толстойнинг ҳаёт ҳақидаги хулосаси эмас, балки ҳаётдан маъно излашининг бошидир. Мавжудликни тўлароқ ва мукамалроқ англаш учун мавжудлик тартибларининг оқилона эканлигини шубҳа остига олиш ёки уларни назарда рад этиш зарур. Мавжудликка қарши қўйилган фикрларгина борлиқда, ён-атрофда азалий ва сермаъно тартиблар борлигига тўла ишонч уйғотади. Ҳаётнинг бемаънилигидан маъно излаш „Иқрорнома“даги бош ғоядир.

„Ҳаётда маъно бор“ деган фикргина кишини ўзини-ўзи ўлдиришдан сақлаб туради. Толстойнинг кундаликларидан маълум бўладики, у ўзини ўлдириш билан яна нимадандир умидвор бўлиш ўртасида яшаган. То умрининг охиригача шундай. Ҳатто у худо излаш ғоясини топганида ҳам ҳаётнинг бемаънилиги ва ўзини-ўзи ўлдириш фикрларидан батамом халос бўлмаган.

„Инсониятнинг ҳаёти тўғрисида гапириб, ўйлайдиган бўлсанг, ҳаётдаги бир неча текинхўрларнинг эмас, инсониятнинг ҳаёти тўғрисида ўйлаш ва гапириш керак“. Демак,

айрим олган киши умрининг бемаънилиги бутун ҳаётни бемаъни деб аташга асос бўла олмайди. Айрим шахс учун ҳаёт бемаъни бўлиши мумкин, аммо азалдан давом этиб, миллиардлаб кишилар, халқлар ишониб келаётган ҳаётни бемаъни дейишнинг ўзи бемаънилиқдир.

Хўш, одамлар қандай яшамоғи керак? Ёзувчи жавоб беради: „У ҳам худди жониворлар қилган ишларни қилиб ҳаёт кечирмоғи керак, фақат фарқ шундаки, бу ишларни инсон ёлғиз ўзи қилса, у муқаррар тарзда ҳалок бўлади, у фақат ўзи учун эмас, ҳамма учун қилмоғи зарур“. Шу билан бирга у ўзининг тор манфаатлари билан яшаётган тоифалар даврасини қоралаб, оддий халқнинг ҳаёти чинакам ҳаёт эканини эътироф этади. Минг афсуски, бу жавоб ҳали у излаётган нарса эмас эди.

Чексиз дунёни англашга интилаётган қалбни, шахсий ҳаёт билан инсоният ҳаётини ўлчаш мумкин эмас, халққа хизмат қилиш лозим, ана шунда ҳаётингдан маъно топасан, деган жавоблар қониқтирмайди, унга чексизнинг ўзи керак. Минг ваҳки, чекланган чексизни идрок этолмайди, ўзига ҳам сифдиrolмайди. Унга фақат чексизга интилиб яшаш имкони берилган, холос.

Ҳамма нарсанинг сабаби бор. Сабабларнинг ҳам сабаби бор. У худодир. Ёзувчи ана шу Чексизнинг мавжудлигига имон келтиради, шу билан бирга ундан нажот кутади. Аммо „ҳеч ким унга раҳм қилмас, тўғри йўлни кўрсатмас эди“. Ёзувчи яна тушкунликка тушади, у излаган худо оддий, беҳис тушунча эди. Бундай тушунчани одам ҳосил қилиши ҳам, ҳосил қилмаслиги ҳам мумкин. Демак, худони ҳам. Одам яратган сабаб унинг яратилишига сабаб бўла олмайди. У иқроп бўлади: „Бу мен излаётган нарса эмас. Мен шундай нарсани излаяпманки, усиз ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас“ бўлиб кўринган нарса ҳам охир натижаларда тушунчалардан иборат, аммо улар онгсиз эмас, балки серҳис қалб қаъридан ситилиб чиққан имон, худо — худо излашдир. „Бу излаш тўғридан-тўғри юракдан чиқиб келган. Бу туйғу жамики ёт, бегона нарсалар ўртасида қўрқув, ёлғизлик, кимсасизлик туйғуси ва кимнингдир ёрдамидан умидворлик туйғуси эди“. Шу тариқа ҳаётдан маъно излаш худо излашга айланган.

Шу ўринда сўнгги нуқта қўйиш мумкин эди, бироқ буюк шахслар ўз фожиаларида ҳам буюқдирлар.

Худо излаш мужоҳадалари Толстойнинг беором қалбини овунтирдими? Йўқ. Демак, унинг ҳаёт моҳияти ҳақидаги фикрлари тагин газоф чиқибди-да. Ҳа. Нега? Биринчидан, ҳаёт моҳиятини айрим кишиларгина фақат эътиқодда деб билишлари мумкин, аммо бутун халқ, миллиардлаб кишилар бу фикрга абкамона эргашолмайдилар. Кимгадир ҳаёт айни севишда, кимгадир оилада, бошқа биров учун бой-бадавлат яшашда. Умуман, дунёни эътиқод орқали халос қилмоқчи бўлганлар кўплаб топилади, бироқ уларнинг бирортаси ҳам ўз мақсадларига етолмаганлар. Иккинчидан, Толстойнинг „Иккоронома“сидан кейинги кундаликларини ўқиб, умрининг охирида аҳбобларидан, амволидан воз кечганининг боисини қидириб иккоро бўлдимки, ўзи билан ўзи муроса қилолмаган даҳр билан муросага келолмайди. Даҳр эса ўжар зотларнинг нафақат тириклигида, ҳатто вафотидан кейин ҳам ўзига ғайр билиб, улар устидан таажжубнома кулиб келади.

Адабиётлар

1. Толстой Л.Н. Иккоронома. О. Шарофиддинов таржимаси. -Т.: „Маънавият“, 1998.
2. Толстой Л.Н. Не могу мольчать -М.: „Сов. Россия“, 1985.

САЛЬВАДОР ДАЛИ: «СЮРРЕАЛИЗМ — БУ МЕН»!

Буюк испан мусаввири, тасвирий санъатдаги сюрреализм оқимининг йирик намояндаси Сальвадор Дали (1904–1977) хаёл, туш ва мистицизмни реаллик билан уйғунлаштириб, томошабинларни чексиз ҳайратга, ўйга соладиган асарлар яратди. С. Дали тириклигидаёқ даҳо ижодкор сифатида тан олинди, унинг асарларидан баҳраманд бўлмаган, сюрреализмга тақлид қилмаган бирорта эътиборли мусаввир топилмайди.

XX асрда юзага келган илм, фан, техника кашфиётлари, бадий-фалсафий мактаблар, либерал қарашлар умумсайёравий миқёсда демократияга, инсон тафаккурига ва гуманизмга ишонч уйғотди, шу боис ўтган асрни „жаҳон миқёсидаги Уйғониш даври“, деб атаса бўлади. Айниқса бадий-фалсафий мактаблар бошлаб берган изланишлар, ёндашувлар, улар илгари сурган ғоялар ўзининг бетакрорлиги, маҳобати ва дидил тажрибалар ўтказишга даъвати билан инсон руҳий-маънавий олами ҳали „очилмаган кўрик“ эканнини кўрсатди.

„Мен, — деб ёзади Сальвадор Дали, — давримизнинг ҳар томонлама етук маънавий даҳосиман, ҳақиқий замонавий даҳо! Икки даҳо бор: бири — Рафаэль, иккинчиси — мен, Сальвадор Дали!“

Даҳолар ўз сифатларини мудом яшириб келганлар, улар оддий кишиларнинг фиксу фасодлари ва лаънатларидан йироқда бўлишни афзал кўрганлар. Сальвадор Дали эса, аксинча, ҳар бир асари, ҳаракати, сўзларида ўзининг даҳолигини кўз-кўз қилишга, атайин таъкидлашга интиланган. „Шундай кун келадик, мен ўзимнинг буюклигим билан Нисшени ортда қолдираман!“ — деган эди у.

XIX аср охиридан XX асрнинг ўрталаригача Нисшега ўхшаб ёзишни ҳавас қилмаган ижодкор, XX асрнинг ўрталаридан эса Сальвадор Далига ўхшаб чизишга интилмаган мусаввир камдан-кам топилади.

У ёшлигидаёқ тезроқ қамоқхонада ўтириб чиқишни ва кейин осон йўл билан мультмиллионер бўлишни мўлжаллайди. Унинг назарида, қамоқхона эркини қадрлашга ва умрни нималарга сарфлашга ўргатади. Қисқа муддатга қамалган Дали бандиликда туғилган фикрларини кейинчалик бот-бот эслаб туради.

Пул топиш, бадавлат яшаш истаги унинг турмуш тарзига айланади. „Гадо яшашдан кўра, бадавлат яшаш афзал!“ унинг шиоридир.

Дунё олди-сотди, „ол-бер“ га қурилган экан, пулсиз буюклик йўқ. Пул, доллар энг севимли нарсасига етишга, хаёлига келган энг ғалати ғояларни ҳам рўёбга чиқаришга ёрдам беришини мусаввир яхши билади. „Қачон пулинг бўлса, „хизмат“ деган нарса ҳар қандай моҳиятини йўқотади“. Бунинг учун эса ишлаш, яъни амалдорларга банди бўлмаган, уларнинг ойда бир марта берадиган садақаларига зор-интизор қолмайдиган соҳада ишлаш керак. „Даҳо ҳеч қаерда хизматда бўлмайди! Унинг учун энг мафтункор нарса ҳеч қаерда хизмат қилмаслик эркидир“.

Шеърятда, киночиликда ўзини синаб кўрган Дали охири оқибат қалби ва руҳи даъват этаётган тасвирий санъатда „ишлаш, га аҳд қилади.

Сальвадор Далининг асарлари классик санъат анъаналарини, усулларини бузади, уларда ғайриҳаётийлик, ғайримантиқийлик бўртиб туради. Баъзи асарларидаги ахлоқий қарашларга зид тасвирлар беҳаёлик белгиси бўлиб кўринади. Ушбу тасвирлари учун уни сюрреализм мактабининг назарий асосчиси Андре Бретон ўз гуруҳидан ўчиради. Бироқ мусаввир ўзи номлаган „параноидли танқидий усул“идан воз кечмади.

Дали „Қайғули ўйин“ деб номланган рангтасвирини намойиш қиларкан, у сюрреалистларнинг ғашига тегишини яхши биларди. Унда одам танасининг пастки қисми орқасидан тасвирланган. Одам танасининг табоҳона тасвири, қўл, ияк, қулоқ, елкаларнинг реаллик қонунларига зид тасвирлангани, шубҳасиз, саволлар уйғотади. Мусаввир нима демокчи? Наҳотки, биз билган, яшаётган ҳаётда, борликда шу даражада емирилиш кўп? Инсондаги нафислик, асрлар давомида куйланиб, фахрланиб ва улуғланиб келган назокат, ирода қани? Ушбу саволларга жавобни мусаввирнинг „Ҳаёт сири“, „Бир даҳо кундалиги“ каби автобиографик асарларидан ҳам ололмайсиз. Унга нима учун шундай тасвирлаяпсан, деган саволга жавоб беришдан кўра шундай тасаввурлар билан яшайпман дейиш осон. Тўғри, бу жавоб амас, аммо мусаввирни ўз андозаларимиз нуқтаи назаридан эмас, балки унинг ўзи ва яратган асарлари қандай бўлса, шундай баҳолашимиз лозим. XX асрда юзага келган турли бадий-фалса-

фий мактаблар ранг-тасвир санъатига плюралистик, либерал ёндошишни тақозо этади.

Сальвадор Далининг „Хотира муқимлиги“ деб аталган асарига бешакл соатлар XX аср охири XXI ва аср бошига келиб кўпгина сиёсий, фалсафий, ахлоқий ва бадиий-эстетик қарашларнинг символикага айланди. Коммунистик тузумнинг емирилиши, гуманистик ва экологик инқирозлар, миллий ва этник тўқнашувларнинг авж олиши, терроризм, коррупция ва мафиянинг тараққиётга қарши хавфли кучга айлангани кишиларни жиддий ўйлашга ундамоқда. Бешакл соатлар тасвири даврнинг емирилиш, табоҳлик, қандайдир хавфли ўзгаришларга юз тутганига ишорадир. Кучли олов, ёнғиндан кейин қорайиб, яланғоч бўлиб қолган дарахт шох-часида латтадек осилиб ётган, супача қиррасидан пастга оқиб тушган, аллақандай мавҳум бир нарса устида унга ёпишиб ётган соатлар, айниқса уларнинг долчин, қора-кўнғир фонда тасвирланиши томошабинда нохуш фикрлар уйғотди. Соатлар кўрсаткичлари еттига яқинлашган. Бу Исони қатл қилиш учун ушлаб кетишган вақтга ишора бўлса, ажаб эмас.

Сальвадор Дали фахр ва ўзига хос киборлик билан дейди: „Сальвадор — „халоскор“, Дали — „умид“ деганидир. Мен бу дунёга санъатни қутқариш учун келганман. Ҳақиқатан ҳам мен ўзимни замонавий санъатни қутқарувчи Сальвадор — халоскор деб биламан. Фақат мен, мистицизм ва реализмнинг классик анъаналарига эргашган ҳолда санъатдаги барча инқилобий тажрибаларни ақлнинг шоҳона дабдаба ва гўзаллиги билан уйғунлаштиришга қодирман“.

Бу сайёрада кимлар халоскорликка даъво қилмаган? Дунёни мукамал кўрган одамнинг ўзи йўқ. Имкони бўлдим, тамом, жамиятни, давлатни, халқни, ақлни, инсониятни ёки бирор соҳани табоҳликдан, емирилишдан қутқариш зарур, деган даъво билан чиқувчилар топилаверади...

Сальвадор Далининг „Фуқаролар урушини туйиш“ деган рангтасвири бор. Унга ижирғаниб қарайсиз. қандайдир баҳайбат ва ёвуз кўл, панжа аёлнинг сийнасини бор кучи билан юлиб олмоқчи. Оғриқ зўридан аёлнинг башараси ўз латофатини йўқотган, бўйин томирлари бўртиб, салдан кейин ёрилиб ёки узилиб кетадигандек. Иккинчи баҳайбат панжа нималарнидир (одамларни бўлса керак) сиқиб, бутун ён-атрофга даҳшат солмоқда. Ўз навбатида тана ҳам ўз ёвузлиги боис кўрки-

ни, реаллигини йўқотиб, аллақандай мавжудотга айланган. Узоқ-узоқларда шаҳар акси кўзга ташланади. Очиқ мовий ранг осмоннинг олд қисмини қуюқлашайтган булутлар, тутун қопламоқда. Ички бир туйғу билан фуқаролар уруши инсонни, жамиятни ич-ичидан емирувчи ҳодиса эканини туясиз. Бир-бирига тиг ўқталаётган томонлар йўқ, аммо ёвуз панжалар орасидаги пажмурда гавдалар, ён-атрофдаги вайронагарчилик фуқаролар уруши нималарга олиб келишини кўрсатиб туради.

Дали классик тасвирий санъатдаги анъаналарни, ёндашувларни рад этиб (аслида уларни тўлдириб), ўз асарларида янгича усуллар яратишга интилса-да, йиллар ўтган сайин классик санъатдан мутлақ халос бўлолмаслигини, балки, аксинча, ундан ўрганиш зарурлигини англайди. Тўғри, у сюрреализм мактабига қўшиларкан, мутлақ янги йўналиш, бошқаларнинг ҳаёлига келмаган санъат турини яратишни орзу қилди. Шу боис у бандиликдан қутулиш учун нореалликдан, кўпинча туш ва ҳаёл оламидан мавзу қидирди. Ҳаёлига, тушига келган ҳар қандай тасвири қоғозга ёки матога туширишга, гоҳо эса бошқача руҳий ҳолатлар, ғайриҳаётий сюжетлар топишга интилди. Унинг назарида, сюрреализм воқеликни айнан эмас, балки тўла ҳаёл орқали танқидий акс эттиришдир. Лекин бу ёндашув реаллик мавжудлигини инкор қилмайди, балки уни бойитишга, ундаги ноодатий фикрларни янада бўрттириб, аслида эса томошабинга яқин, тушунарли қилиб кўрсатишга ёрдам беради. Мусаввир сюрреализмнинг реализмдан келиб чиқишини унутмаган ҳолда ўз истеъдодига юқори баҳо беради: „Леонардо да Винчи ёки Микеланжелодек чизишни ўргансанг, Вермердек чизасан, бироқ Сальвадор Далидек эмас“.

Мусаввирнинг аёлларни тасвирламаган ёки улар билан боғлиқ бирор нарсани акс эттирмаган асари йўқ. Умуман, Сальвадор Далининг аёлларга, тўғрироғи, ўз завжаси Галага муносабати махсус ўрганишга лойиқ мавзудир. Айнан шу образ орқали унинг параноидли танқидий усулига хос хусусиятларни англаш мумкин.

Сальвадор Далининг автобиографик асарларида ёшлигида бирорта қизга ёки аёлга кўнгил бергани ҳақида маълумот учрамайди. Демак, унда ёшлигидаёқ нарцизм (ўзига ўзи мафтункорлик) кучли бўлган. У сюрреалистлар сафига кираркан, фаранг шоири Поль Элюар ва унинг хотини Гала билан

танишади. Кейинчалик Гала мусаввирга турмушга чиқади. Кундалигидан маълум бўладики, мусаввир Галани илоҳийлаштиришгача бориб етган. Унинг „Мадонна гўдак билан“, „Порт-льигаталик Мадонна“, „Атом Леди“, „Христофор Колумбнинг Американи кашф этиши“, „Туш“, „Илоҳий кенглик“ каби ранг тасвирларида Гала гоҳ Биби Марьям, гоҳ Исо, гоҳ мистик образ сифатида тасвирланади. Кўпгина рангтасвирлардаги аёлларнинг бўйин, кўкрак, тана, хуллас, бутун жисмидаги нозиклик ва бокиралик Галанинг мусаввир учун табиий тимсол бўлганидан далолат беради. Улар ўртасида эр-хотинга хос интим алоқалардан кўра илоҳий-мистик муносабатлар кучлироқ бўлган дейиш мумкин.

Маълумки, классик тасвирий санъатда инсон танасининг гўзаллигини акс эттириш, у орқали ҳаёт ва борлиқнинг мангулигини тараннум қилиш анъанаси мавжуд. Сальвадор Дали Гала тасвири орқали ушбу анъанани давом эттиради. „Илоҳий кенглик“ рангтасвирида гўё ибодат қилмоқчидек, қўллари бирлаштирганча ён томонга қия ўгирилган Галанинг боши акс эттирилган. Унинг кўкрагидаги туйнукдан хочга михланган Исо устига нур тушмоқда. Исо қандайдир бўшлиқ макон устида осилиб турибди. Нур пастдан ҳам таралмоқда, у томошабинга мутлақ номаълум, кўйлак бўлиб кўйлак, булут бўлиб булут, кўршапалак бўлиб, кўршапалак эмас, хаёлий-мистик таассуротлар уйғотувчи чизикларга тушмоқда. Улардан пастда эса ичига бир неча тухум жойлаштирилган ер шарига ўхшаш доира тасвирланган. Ёки „Порт-льигаталик Мадонна“ рангтасвирини олайлик. Сурат марказида Биби Марьям тимсолида қўллари билан олдидаги гўдакни чўқинтираётган Гала тасвирланган. Илоҳий осудалик, бағрикенглик ва бокиралик бор унинг ҳаракатларида, ўтиришида. Ҳеч нима, ҳатто ён-атрофда бўлакланган геометрик чизма-девор парчалари, тепадан тушаётган денгиз чиғаноғи ва тухум шаклидаги тош, чап томондаги аллақандай доирасифат нарса ҳам ундаги осудаликни бузолмайди. Узоқлардаги денгиз, тоғлар, кўм-кўк осмон ушбу ҳолатга улуғворлик бахш этади. Суратнинг аллақаеридадир ушбу осудаликни яратган куч мавжудлигини, унинг сирли ва қудратли нигоҳи бутун борлиқ устидан ҳукмронлигини туясан киши. Беихтиёр мусаввирнинг фаришталар ҳақидаги фикрлари эсингга тушади: „Хаёлимда фаришталар билан суҳбат қураман. Эҳе, ростдан ҳам

улар Галанинг ўзи-ку! Мен севган, мени севадиган, алп аёл Галанинг фаришталигидан чизаётганларим илоҳий моҳият касб этади...”

Сальвадор Далининг ранг-тасвирлари ва чизгилари қандай сирли бўлса, унинг шеърлари („Пикассога бағишланган поэма“), назмдаги асарлари („Ҳаёт сири“, „Бир даҳонинг кундалиги“ ва бошқалар) ҳам шунчалик гаройиб фикрларга тўла.

Уларни ўқир экансиз, мусаввир „Мен — телбаман, барча кишилар ўз телбалигида тенгдирлар. Мен мистикман...” деган иқрорлари тагида чуқур маъно, қандайдир ўйин, ғайритабиий фикрлар ётгандек туюлади. Ахир „Мен — даҳоман“ деган кишининг кейин „Мен телбаман“, дейиши галати кўринмайдими? Ёки „Мусаввир, сен ваъзхон эмассан! Шундай экан, жим бўл ва яхшиси — иш билан шуғуллан“, деган даъватини нарцизмга гирифтор кишининг манманликларидан, ҳатто ўзини сурбетона улуғлаганидан кейин қандай тушуниш мумкин. Хуллас, мусаввирнинг қайси бир фикрини олманг, у ё ўзига, ёки одатий тасаввурларга қарши чиқади. Унинг сочларини турли рангларга бўяб юргани, мўйловига қандайдир мой суриб, товуш қабул қиладиган ускуналар ўрнатгани, ҳовлиси йўлагига уч минг фил бош суягини ётқизгани, давраларга яланғоч боргани ҳақидаги ҳикоялар бадиий тўқимадек кўринади. Аммо барча замондошлари унинг турли ҳайратли қилиқлар билан ном чиқарганини қайд этадилар. Қандай бўлмасин, мусаввирнинг параноидли танқидий усули билан унинг асарлари тагидаги маъно ўртасида зиддият бор, чунки, биринчиси Сальвадор Дали хоҳишига қарши бўлса, иккинчиси инсон — ижодкор руҳининг қудратини намоёиш қилишга хизмат этади. Ҳатто зўравонлик, ёвузлик, табоҳлик ва беҳаёлик акс этган ранг тасвирларида ҳам мусаввир хаёлот ва ҳиссиёт оламининг бетакрор қирралари, томошабинни ҳайратга солувчи, қўлга қалам олишга ундовчи даъватлари яширинган. Сальвадор Дали асарларидан келтирилган қуйидаги фикрлар ҳам буни тасдиқлайди.

Мени ялқов дурдоналардан халос қилинг!

Аввал эски мусаввирлардек ёзиш ва чизишни ўрганинг, кейин ўз билганингизча ҳаракат қилсангиз, ҳамма сизни мудом ҳурмат қилади.

Қолган мусаввирларнинг ҳасади доимо менга муваффақиятим термометри бўлиб хизмат қилган.

Ижодкор гадо бўлгандан бадавлат бўлгани афзал. Шунинг учун менинг маслаҳатларимга эргаш.

Агар сиз анатомияни, расм чизиш санъати ва перспективани, эстетиканинг математик қонунлари ва рангшуносликни ўрганишни рад этсангиз, сизга шуни айтишим зарурки, бу сиздаги даҳолик эмас, балки ялқовлик белгисидир.

Дунёдаги ҳамма нарсани „яхши“ ёки „ёмон“ дейиш мумкин. Менинг рангтасвирларимни ҳам.

Билинг-ки, мўйқалам ёрдамида миянгиз тасаввур қилишга етган ҳар қандай ғаройиб орзуни ҳам тасвирласа бўлади, бироқ бунинг учун Леонардо ёки Вермер истъдодига эга бўлишингиз лозим.

Баркамолликдан кўрқманг! У сизга ҳеч қандай хавф солмайди.

Мен Нисшедан ҳамма нарсада, ҳатто мўйлов кўйишда ҳам ўзишим керак эди!

Адабиётлар

1. Салвадор Дали. Дневник одного гения.-М.: „ЭКСМО-ПРЕСС“, 2000.

АЗАЛИЯТ МУСАВВИР ТАСВИРИДА

Одам зотининг гоҳо зўравонликка, нафс, шон ва фаҳшга ўчлиги боис инсоният хотирасида қиёмат куни келишининг муқаррарлиги, дўзахий жазонинг азалийлиги ҳақида тасаввурлар ҳамон яшаб келади. Тўғри, ақлу идрок зулумотни рад этади, эзгуликка, покликка ва ахлоққа ишонч эса қиёмат, дўзах тушунчаларига қарши чиқади, бироқ одам орзуларига тўсиқ пайдо бўлган заҳоти қиёмат ва дўзахни тилга олади. Улардан ўзига мадад ва таскин қидиради ҳам. Шунинг учун Хорхе Луис Борхес ҳақ: „Диндаги ҳеч бир мавзу қиёмат ва дўзахдек ўзига жалб қиладиган куч-қувватга эга эмас“.

Замондош ва заминдошимиз Петр Анненков ушбу азалий мавзуларни „Қиёмат“, „Ёдингдан чиқарма“, „Олтин қўнғиз“ каби рангтасвирларида янгича ифода этади.

„Қиёмат“да эзгулик (ёруғлик, иймон, адолат) билан ёвузлик (зулумот, иймонсизлик, ноҳақлик) ўртасидаги кураш они мусаввар. Сурат марказида эзгулик учун жанг қилаётган Адл, Изз, Амн рамзлари — қора, оқ, оқ-сарик ранг от минган уч рицарь акс эттирилган. Ёвузлик томонида одам бўлиб одам, шайтон бўлиб шайтон, бўри бўлиб бўри эмас, аллақандай манфур ва жирканч махлуқотлар мужассам, улар орқага тисарилган; баҳайбат махлуқот қўлидан қилич тушайтушай деб турибди, у шериклари енгилганини сезиб, жонини омон сақлаб қолиш учун қочишга шай. Ушбу ҳаёт ва мамот жанги қурбонларсиз бўлмайди, бу ҳақ. Сурат пастида елосо учиб бораётган отларнинг оёғи остида (аслида дўзах) бири-бирининг устида зўравонлик, нафс, шон ва фаҳш бандалари — мужримлар қалашиб ётибди.

Улар қанчалик халос бўлишга тиришмасинлар, ўз ахбосларига мувофиқ жазо олишлари муқаррар. Хаёлга муқаддас битиклар келади: „Ҳар ким яхши амаллари эвазига мукофот, ёмон амаллари эвазига жазо олгусидир“.

„Қиёмат“ ўрта асрда яшаган Шарқ мутафаккири ал-Ғаззолийнинг „Охиратнома“ асарини эсга солади. Буюк файласуф, мистик билан моҳир рангтасвирчи, фантастика, эртак ва мифга дили мойил мусаввир ўртасида яқинлик бор. „Қиёмат“ „Охиратнома“нинг давоми бўлиб туюлади. „Эй фарзанд, — деб ёзади ал-Ғаззолий, — огоҳ бўл!.. Аллоҳ Таоло бандасини даргоҳидан йироқ қилмоқлигининг белгиси ул

банданинг охиратда фойда бермайдиган амаллар ила машғул бўлмоқлигидир“. Файласуф дўзахий азоблардан қутулишни инсоннинг дил қудратига, эътиқодига юклайди, мусаввир эса — курашга, жангга. Сиртдан қарагандагина улар ўртасида зиддият бор, аслида эса эътиқод ўзининг адувига, иймонсизликка „зўравонликни зўравонлик билан енгиб бўлмайди“ (Л.Н.Толстой) тарзида муомала қилолмайди, улар ўртасида бир кунимас-бир кунни тўқнашув, жанг муқаррардир. Мусаввир тасвирий санъат имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ана шу ҳаёт-мамонт жанги бошланишини мавзу қилиб танлаган.

Ал-Фаззолий ёзади: „Ҳар банда умри поёнига иймонини шайтон дастидан саломат етказа олурми ё йўқ — ҳамма гап шунда!“ Бу жуда мураккаб, айниқса, тақдири, ҳаёти ва умр мазмуни ижтимоий муносабатларга боғлиқ ҳозирги замон кишиси учун беадад, ечими деярли йўқ, бақои локалом муаммодир. Ижтимоий ҳаётдан жиндак хабардор одам иймонни мутлақ соф сақлаш имкони йўқлигини яхши билади. „Беайб — Парвардигор“ деган даъват аслида бандасининг ожизлигига, ўрни келганида эса у жони, моли ва ақраболари учун мурдатлик ҳам қилиши мумкинлигига ишорадир. Сурат пастида бемажол, алғов-далғовлардан тўйиб, қиёмат кунини ихтиёрига ўзини батамом топширган мужримлар аралаш-қуралаш ётибди. Бири ваҳшатона азобга чидолмай қўлларини олдинга чўзганича мадад сўраётгандек, иккинчиси оёқлари осмондан келиб боши билан тубсиз жарликка қулаётгандек, учинчиси эса фаҳш устида қўлга тушган, уятли жойларини ҳам беркитишга улгурмаган, остидаги аёл эса унинг сонларига жон-жаҳди билан тирноқ солган... Пажмурда, ёросиз гавдаларга, қийноқдан зўриққан башараларга узоқдаги олов ёлқинининг акси тушган. Улардан жирканасан, аммо дилинг тубида уларга раҳминг келади, уларни кечириш мумкин эмасмикан, деган ўйга борасан.

Х. Л. Борхес муқаддас битиклардаги дўзахнинг абадийлигига эътироз билдиради. Агар дўзах азалий, дўзахга тушганларнинг азоб-уқубатларга гирифторлиги ҳам чексиз бўлса, одамнинг ўлиши ва умрининг чекланганлиги, энг муҳими, инсонни гуноҳларидан халос бўлиши ёки Яратганнинг бандасини кечириши — хайрул бароё мумкинлиги ҳақидаги

ақидалар ҳам ёлғондир. Мавжудлиги чекланган вужуднинг дўзахда азалий азоб-уқубатларга тортилишини тасаввур қилиш қийин. Агар одамда ўз ахбосларини, гуноҳларини ювиш имкони бўлмаса, унинг учун нафақат нариги дунё, худди шунингдек, бу дунё ҳам дўзахга айланарди. Хўш, нажот қайда? Мадад қайдан? „Эй фарзанд, — даб огоҳлантиради ал-Ғаззолий, — огоҳ бўл! Амал қилмасанг, нажот топмайсан“. Файласуф учун нажот иймон, маънавий-руҳий камолот йўлидаги амаллардадир. Мусаввирга бу жавоб етарли эмас, у томошабин асарига бефарқ қолмаслиги учун маънавий-руҳий туёнларни қаҳрамонларнинг ҳаракатларига, ранглар жилосига ва тасвирий таъсир воситаларига кўчириш шартлигини яхши билади. Шунинг учун у ҳар бир чизиққа, ҳатто қалам тегмаган бўшлиққа ҳам маълум бир фикр, маъно юклайди. Масалан, қора отда бораётган рицарь ушлаган адолат тарозисининг бир палласида тангалар, доллар, иккинчи палласида китоб тасвирланган. Тангаларнинг тўкилиб бораётгани китоб олдида уларнинг қадрсиз бир темир эканлигига ишорадир. Ёки бўлмаса ушбу эпизод ўрта аср Европасидаги католик черкови томонидан ўрнатилган „гуноҳларни ювиш ёрлиғи“ — индульгенция сотиб олиш одатини эсга солади. Пул ҳамма нарсадан кучли, ҳатто у ёзуққа ботганни дўзах азобидан ҳам халос қилиши мумкин. Ўрта асрдаги ушбу тартибга папалик яқин-яқинларгача амал қилиб келди.

Ёвузлик — манфур ва беаёв куч. Уни фақат абдоллик билан енгиш мумкин деб ўйлаш соддаликдир. Ёвуз кучни, гуманистик ёндашишлардан қатъий назар, охир натижада қарши куч билан маҳв этишга тўғри келади. Бу сайёранинг кўҳна сабоғидир.

„Қиёмат“ асаридаги Изз тимсолидаги рицарь қўлида камон, бир сония ўтмай камон ўқи нишонга отилади. Рицарь нигоҳи ёвуз кучлар томонга тикилган. У эзгулик тантанасига ишонади. Бироқ бу ишонч унинг ўз кучига, қудратига ишончдан уйғонган. Ушбу Изз ёвузликни бартараф этади, нопок кучларнинг бошига қиёмат солади ва уларни дўзахга ташлайди.

Мусаввир Изз тасвирига алоҳида эътибор беради. Рицарнинг важоҳати, ўткир нигоҳи, отининг елосо учиб бораётганини, совутларидаги нур ва соялар тўқнашувдаги драматизмни кучайтиради. Бир неча ондан кейин Изз эзгулик майдонига тантанавор кириб келадигандек ёки ўзини Эзгулик деб эълон қиладигандек.

Ранглар ва қаҳрамонлар ижтиҳодларининг уйғунлиги Адл, Изз, Амн ёнида найза санчаётган бош суякни ҳам қандайдир ижобий аллегорик образ сифатида қабул қиласиз. Бошда у бир ниқоб бўлиб кўринади. Найза ушлаган кўли ҳам қоқ суяк эканлигини кўргач, олдингизда ғалати образ мусавварлигини туясиз. Бу нима ёки ким? Ундаги мағз, маъно нимада? Мусаввир Эзгулик ёвузлик томон ўлим олиб бормоқда демоқчими? Балки муаллифнинг ўзида ушбу саволларга жавоб бордир, аммо у менга мусаввирнинг фантастикага ортиқча берилишидан туғилгандек кўринади. Қиличини олдида тикка ушлаган рицарь (Амн тимсоли) ҳам маъно, моҳият нуқтаи назаридан Эзгулик томонга хизмат қилмайди. У қилич эмас „Инжил“ китобини ёки хочни ушлаганида асардаги гуманизм ёки суратнинг маънавий томони кучаярди. Алҳақки, П.Анненков фантастика, бўрттирма ва аллегориялар ёрдамида бетакрор, киши нигоҳини ўзига жалб қилувчи лавҳалар яратган, аммо у баъзан хаёлот дунёсига берилиб, ранглар жилоси асосий ғояни тўғри англашга ҳалақит бериши мумкинлигини, кураш важоҳати, даҳшати ранглар ўйинига айлантирилаётганини сезмай қолади. Менинг фикримча, фантастика, аллегория ва бўёқлар ифодаси ўзига-ўзи мақсад бўлмайди, улар мавзу мақсади, меъёри доирасида бўлгандагина асослидир. Масалан, азалий курашнинг кескин онларини асфар, оч қизил, оч бинафша ёки камалак рангларида тасвирлаш мавзу драматизминини кучайтиришга хизмат қилмайди.

Хаёлимга ибратли бир мисол келди. Альберт Эйнштейн Чарли Чаплинга хат ёзибди:

— Чарли, сен яратган образлар ҳаммага тушунарли, шу боис сен машҳурсан...

Ч. Чаплин ҳам жавоб ёзибди:

— Альберт, сен яратган нисбийлик назариясини ҳеч ким тушунмайди, лекин сен ҳам машҳурсан.

Агар томошабин тасвирдаги ғалати образларни тушунмаса, нигоҳни ўйнатувчи ранг-баранг бўёқлар ифодасидан маъно тополмаса, бу — тасвирий санъат сири, бу сирни ҳамма ҳам тушунавермайди, деган фикрни билдиришга асос бўлмайди. Инсон ақлу идрокидан юқори турувчи, уни камситувчи бундай изоҳ муаллиф хаёлининг лағвона ўйинларини ҳимоя қилишдир.

„Ёдингдан чиқарма“ рангтасвирида яна қиёмат, дўзах мавзулари қаламга олинади. Ибодатхоналар пастида иймонсизлиги, беирзлиги, ахбослиги боис гуноҳларга ботган бандалар, худди „Қиёмат“дагидек, қийноғу азобларга маҳкум, яланғоч эркагу аёллар таҳқируна қалашиб ётибдилар. Хаёлга ал-Ғаззолийнинг нидоли ўтиги келади: „Эй фарзанд, огоҳ бўл! .. Оллоҳ таолонинг назари қалбингдан бошқа жойга тушмайди. Бинобарин, қалбингни дунёингдан ҳам покроқ, тозароқ тут!“ Сурат марказидаги айни ашк аралаш хавотирга, кўрқувга тўла, одам наслининг беҳисоб гуноҳларини эслаб ғамга ботган фаришта тиззаларини қучиб ўтирибди. Бир кўлида кўнғироқча, у жиринг-жиринглаб огоҳликка даъват этаётгандек.

Фаришта устидаги либоси, маъсума нигоҳи ва нотавонлиги билан Боттичеллининг „Венеранинг туғилиши“ рангсура-тидаги фаришталарни эсга солади. Буюк италиялик мусаввирнинг фаришталарига нигоҳ тез кўникади, уларнинг учиб келаётгани ҳам табиий кўринади ва асар композициясининг бир бутунлигига хизмат қилади. П.Анненковнинг фариштаси эса кўникашни талаб этади. Рангтасвир диний-мифологик мавзунини очиб беришга қаратилган бутун асар сифатида тақдим этилаётган бўлса-да, у бир-бирларига бирлаштирилган уч-тўрт лавҳалардан иборатдек таассурот уйғотади.

„Олтин кўнғиз“ рангтасвирида кўнғиз уясидек доирада яланғоч таналар бир-бирларига чапишиб, чувалашиб маҳ-масада ётибди. Одамлар тиллага, зарга ўч; улар мужоҳада билмайди. Бойликка мубталолик уларнинг асфар рангларда ифодаланган панжалари, афтлари ва ҳаракатларидан аён. Уларни тўхтатиш, халос қилиш имкони йўқ; зарга ўчлик уларни маҳмасога солган. Баҳайбат тилла кўнғиз уларнинг жав-бажов вужудини сўриб ичмоқда. Пастда қадимги Миср эҳромларининг, қадимги Рим саройларининг заиф акси кўзга ташланади. Гўёки кишиларнинг зарга ўчлиги азалдан маълум, айнан ушбу иллат не-не цивилизацияларни бар-бод, яксон этган. (Ал-Ғаззолий чақиради: „Эй фарзанд, бир йилга етарли миқдордан ортиқ бойлик тўплама. Инчунин, Расулуллоҳу алайҳи вассаллам айтардилар: „Эй Раббим, Муҳаммад хонадони эҳтиёжини меъёрида қил, у кўп ҳам бўлмасин, кам ҳам ...“). Мусаввир турли лавҳаларни бир-лаштиришга, фантастика, уйдирмалар билан бирга ўзига хос тасвирий дунё яратишга интилади. У дунё мавжуд эмас-

лигини, суратдаги лавҳалар эса мусаввирнинг ғайриҳаётий тасаввурлари эканини сезиб турасан-у, одам зотида зарга, амлокка ўчлик борлигини эслаб, аллегорияни ҳақ топасан. Ҳозирги замон кишиси эзуликни ҳам, ёвузликни ҳам ғайритабиий тарзда, аллегория орқали қабул қилишга ўрганган. Ғайриҳаётий бўрттирмагина уни ўзига жалб эта олади, ғайритабиий ёвуз ва манфур куч тасвири уни ёмонликдан тўхтатиши мумкин. Оддий панд-насиҳат ёки „Яхшилик яхши“ деган ўғит кишиларни диёнатли, меҳрли ва покдил қилиш даври ўтганга ўхшайди...

Х. Л. Борхеснинг фикрига кўра, ёвузлик илдизи дунёнинг ибтидосига бориб тақалади. Биринчи одам — Одам Ато тақиқланган мевани еб, ўз наслини гуноҳларга бошлади. Аслида бу тақиқ Одам Ато ва унинг авлодларига яхшилик ва ёмонликни билмай, муаббад яшашга худо томонидан берилган кафолат эди. Худо одам наслини гуноҳлардан халос қилиш учун иккинчи марта ўз ўғли Исони юборади, аммо кишилар гуноҳларидан озод бўлишни истамайдилар, халоскорга ишонмайдилар ва уни ёвузларча хочга михлайдилар. Бундай диний-фантастик мавзулар П. Анненковнинг „Осийлик“, „Чор михга тортилган Исо“, „Пул кетидан“, „Танлов“, „Ҳаёт дарёсидан номаълумликка кетаётганлар“, „Кўл устидаги икки фаришта“, „Қизил такани чўмилтириш“, „Бошқалар гуноҳига жавобгар“ асарларида ҳам давом эттирилади. Мусаввир азалий мавзуга якун ясамайди, у ҳақда ҳукм ҳам чиқармайди, унинг учун ўз тасаввурларини ифода этиш айна мақсаддир. Бу тасаввурларнинг қанчалик муассир, ишонарли ва бетакрор чиққани эса, шубҳасиз, томошабинлар ҳукмида.

П. Анненков мунофий кучлар ўртасидаги азалий кураш мавзусига мурожаат қилганида одамдаги нопоклик, зарга ўчлик, фаҳш истаги, ёвузлик азалдан мавжуд, шунинг учун ҳам у чексиз дўзах азобларига гирифтордир, деган диний-мистик концепциядан келиб чиққан. Мураккаб ва ички зиддиятлари авж олган ҳозирги ҳаёт ҳам мусаввир қалбида ушбу концепцияга мойиллик уйғотган бўлса ажаб эмас. Аммо ижод аҳли учун инсонга зулумот чангалидан қутулиш йўлларини кўрсатиш, уни ўз кучига, эзулик тантанасига ишонтириш

қимматлидир, чунки инсон ботаётган қуёшни эмас, чиқаётган қуёшни қутлаб яшашни афзал кўради...

РУҲДАН КЎЧГАН ЧИЗФИЛАР

Ижодкор руҳига мавжудликдан доим қониқмаслик хос: у мавжудлик тубидан яна мавжудлик, фикр тубидан яна фикр, сўз тубидан яна сўз излаб, ақл-идрок доирасини кенгайтириб яшайди. Мусаввир эса чизиқлар кетидан яна чизиқ, ранглар кетидан яна ранг қидиради, яъни унинг назарида ҳар бир тортилган чизиқ ёки қўйилган „мазок“ кетидан ҳали ҳеч ким идрок этолмаган, рангтасвирга тушира олмаган сир келади. Ушбу сирни у тополладими, агар топса, томошабинга етказа оладими, агар етказа олса, унинг ўйи-хаёлида бир фикр уйғота оладими? Ҳар бир ижодкор асаридида ҳеч бўлмаса жиндек умрбоқийлик, мангулик бўлиши лозимлигини яхши билади, бироқ ҳамма гап шундаки, у ушбу умрбоқийлик, мангуликни қандай акс эттира олган?

Сергей Алибековнинг ранг тасвирларида шодлик, қувонч ва руҳий тантана мужассам. Тўғри, уларда ноғора чалаётган ёки рақсга тушаётган кишилар йўқ, аммо долчин, тўқ ва оч сариқ ранглар уйғунлиги орқали ўлкамизнинг иссиқ табиати, кишиларимизнинг соддадил қарашлари, турмуш тарзи ифодаланганки, улар дилимизда илиқ таассурот қолдиради. Одам билан маконнинг уйғунлиги эса шарқона фалсафий мушоҳадага ундайди.

Мусаввир бир асарини „Ҳаракат ҳолати. Хурсандчилик“ деб номлаган. Улкан аравага ҳаракат белгиси — эски уйлардан бири юкланган. Аравани бир киши судрамоқда ёки судрамоқчи. Арава гилдирақларини жиндек кум босган, лекин унинг юриб келаётганини англатувчи из йўқ. Пастда бешик, унда дарахтлар кўкариб чиққан. Содда, бироз ҳайрат уйғутувчи сюжет томошабинни маъно излашга чорлайди.

Дунё — бепоён, чексиз. Одам қанчалик уни ўзига тўла итоат эттиришга интильмасин, барибир муддаосига етолмайди. У бепоён билан муруттаб яшашга мажбур, акс ҳолда унинг очкўзлиги, бадҳоҳлиги ва такаббурлиги кулфатлар келтириши мумкин. Одамнинг ижтиҳодлари уй (оила, ватан, замин) доирасида чеклангани маъқул. Уйини тан олмаган, уни қўллари, меҳнати билан барпо этмаган бошқаларнинг уйига

ҳасад билан қарайди, ҳатто уларни йўқ қилишдан ҳам тап тортмайди. Оғир меҳнат қилиб, азият тортиб қурган уйини одам умрининг охиригача муқаддас билади, унинг ташвишларини, юкини ўз елкасида кўтариб юришга рози бўлади. Насронийликда, одам хочини умри бўйи ўзи билан бирга судраб юради, деган қадимий нақл бор. Уй ана шундай муқаддас хоч. Унга одамнинг орзу истаклари, эзгу умидлари ва тилаклари яширинган. Уй лой гуваладан, ғиштдан кўтарилган девор эмас, у ҳар кимнинг ўз тақдири, қисмати, ҳатто ҳаёт мангулигига кўшган улушидир. Аравага ўрнатилган уй „Кўкка қуруқ чўзилган қўлдан кесакдан девор тиклаган қўл афзал“ деган кўҳна халқ нақлини эсга солади.

Арава ортида ёддан чиқиб қолаётган бешикда, айниқса ундан ўсиб чиққан дарахтларда, маълум бир маъно бор. Мусаввир бешик ва дарахтлар тасвири орқали ҳаётнинг давом этаётганига, мангулигига ишора қилади. Ноодатий ёндашиш ҳавас уйғотади, бешик муҳаббат тўла умрбоқийлик рамзидек туюлади, қалбингизда илиқ таассуротлар уйғонади... Лекин бешик нима учун унутилиб қолаяпти, деган савол ҳаёлингизни тарк этмайди.

„Ўткинчи оқшом“ деб номланган рангтасвирда қўлида танбур ушлаган кишининг масжид томон бораётгани тасвирланган. Тўқ долчин ва қизил аралаш ранглар кириб келаётган оқшомдан дарак беради. Асарнинг чап томонида думини ёйиб, менинг назаримда, танбур куйи томон бораётган товус, ўнг томонда эса соялари билан чатишиб кетган дарахтлар акс эттирилган. Киши руҳини ўйчанлик, ҳорғин бир қониқиш чулғаб олади. Бир неча сониядан кейин оқшом ўз ўрнини тунга бўшатиб бериши зарур. Қаердандир алла таралаётгандек, бепоён коинот, ён-атроф қуюқ ранглар таъсирида аллага қулоқ тутиб мудраётгандек. Куни билан қизиган ернинг, йўлакнинг, майсаю дарахтларнинг, деворлар ва томларнинг ҳовури совимаган. У борлиққа синган. Минг афсуски, мусаввир бу асарига ном беришда бироз шошган, мен уни аксинча „Муаббад оқшом“ деб номлаган бўлардим.

Сергей Алибеков „Қайноқ ўлка оғуши“ асарини жуда ўринли номлаган, рангтасвир моҳиятини бетакрор усуллар, ёндашишлар ва мавзуга мос ранглар билан очиб берган. Жигар ва оч сариқ ранглар қумликни, дарахтларни, кулбалар-

ни, жамики борлиқни чўққа айлантирган иссиқ ҳаво бетингизга урилади, ҳатто нафас олишингиз қийинлашади. Дарахтлар иссиққа дош беролмай ярим қовжираган, уларнинг шохларида, баргларида чўғ ўйнайди. Ер, қум қип-қизил, оёғингиз куйгандек бўлади. Ёнидан тасвирланган йигитчанинг нигоҳи олдинга тикилган. Иссиқ макон, юрт унинг жағини, юзи ва ияқларини ўзига хос рангга бўяган. Ўлкамиз табиати, айниқса, унинг ёздаги жазирама чилла кунлари таланти билан тасвирланганидан асарда алдоқчи шартлилик борлигини унутасиз. Ҳатто шартли ҳошиянинг ҳам умумий рангларда (одатда у рангтасвирдан алоҳида рангда берилади) ифодаланиши мусаввирда модерн жанрга мойиллик борлигини кўрсатади. „Оқ квадратдаги чизиқлар“ рангтасвирида бу усул янада яққол кўзга ташланади.

Асарнинг тўрт бармоқ энли ҳошиясида аллақандай чизиқлар, чапланган бўёқлар, бир-икки одам қиёфаси акс эттирилган, асосий полотно эса бўш, яъни оқ-оппоқ. Мисралар ёдга келади: „Серғавго олам, серсавдо одам, нигоҳимга синган оқ-оппоқ борлиқ, унга оқдан ҳам оппоқ ҳикмат яширинган.“ Оқ — поклик рамзи, ундан ён-атроф нурафшон. Сочлари, соқоллари оппоқ кишини кўрсак, дилимизда қандайдир покиза туйғулар уйғонади. Оқ сирга, сеҳрга тўла. Ҳазрати хизрнинг оқ-оппоқ соқолли киши тарзида тасвирланиши шундан. Минг ваҳки, серғалва ва пайдар-пай турмуш покиза туйғуларимизни баъзан сўндиради, ён-атрофимиз соф рангларга тўла эканлиги ёдимизга келмайди. Оқ ёнида, албатта, қора, сариқ ёнида, албатта, қўнғир, қизил ёнида, албатта, оч сариқ ранг бўлиши лозим деб ҳисоблаймиз. Тўғри, ранг-баранглик ҳаётни, ён-атрофимизни гўзал, бой, сермаъно қилади, нигоҳларимизни қувонтиради, шунинг учун камалакдаги ранглар жилосига суқилиб боқамиз. Бироқ ранг-баранглик соф рангларнинг аралашмаси, давоми эканлиги ўйимизга келмайди. Оқ мато, оқ қоғоз ҳар кимга ўз руҳий интилишларини, ижодий кучларини намоён қилиш имконини беради. Нимага қодирсиз, руҳингиз талпинаётган иқд нимада, марҳамат, намоёиш қилинг!

Юртдошимиз Заур Мансуровнинг „Севгингни ҳадя эт“, „Хоҳиш“, „Шоирнинг ўлими“ суратларида инсон руҳини тўлқинлантирувчи онлар тасвирланади. Севги худоси Амур

дили ишққа интизор, нигоҳи, табассум, тилаклари ва умидлари пок, қалбида уйғонган туйғуларини қўшиққа, ашулага айлантиришга шай гулрўйга олма узатмоқда. Бу оддий олма эмас, балки Одам Атога Момо Ҳаво узатган олмадир. Қадимги юнон мифологиясида Амур ўқ-ёй билан тасвирланади, унинг нишонидан ҳеч ким қутула олган эмас. Мусаввир ўқ-ёйни олма билан алмаштириб ишқ, муҳаббат мавзусига илоҳийлик бахш этади. Бироқ суратда мифологик талқин етакчилилик қилган, у асар моҳиятига сингдирилган фикрни янада сермаъно қилган бўлса- да, ранглар сертуйғу мавзунини тўла очиб беришга хизмат қилган дейиш қийин. Менинг фикримча, қизчанинг нигоҳи, ҳаракатлари ёрқинроқ рангларда тасвирлашни талаб этарди.

„Шоирнинг ўлими“ рангтаصري Пушкинни эсга солади. Лермонтовнинг аламли мисралари ёдга тушади: „Ҳалок бўлди шоир — номус тутқини, Кўксига оловли қасос, қўрғошин, Ифлос фиску фужур чулғади уни, Йиқилди ҳам қилиб у мағрур бошин!... Уни ўлдирдилар!“

Шоирнинг боши рафиқаси тиззасида, бир пайтлари дилини ўртаган, бетакрор мисраларни яратишга илҳом берган сиймолар фожиадан қайғуга ботганлар. Шоирнинг бемажол қўллари эндигина қаламни ташлагандек. Хира ёнаётган шамчироқ таассуротларни янада кучайтиради.

Шамчироқ ёнади титроқ қўл билан,
 Ёзиб тугатардим сўнгги жумлани.
 Кулфат ва дардлар ҳолим қилиб танг,
 Қалбимни қоплади ташвиш тумани.
 Менга туюлдики, сен гўё қувноқ,
 Шодлик жомин келтирдинг бекор.
 Ёнаркан лабда ишқ бўсаси, бироқ,
 Келиб, ёнбошимда сен турдинг бекор.
 Умрбод алвидо ...
 Дармонсиз қўлимдан тушмоқда қалам.
 Алвидо!

Шоир руҳи изтиробга ботган бир онда унинг устида Мефистофель пайдо бўлган. У — шоир кўксини нишонга олган бетакаллуф, ёвуз ниятига етиш учун ҳар қандай ёвузликдан қайтмайдиган бадахд келгинди. У бетидан ниқобини олганича истеҳзо билан томошабинга кўз қирини ташлаган ва „Менга

фақат йўқлик дунёси азиз“ (Гёте. „Фауст“) деб шивирлаётгандек.

Мусаввир қаҳрамонларининг руҳи гўзал туйғуларга тўла онларини („Севгингни ҳадя эт“) ҳам, қайғу, гамга ботган дамларини („Шоирнинг ўлими“) ҳам бир хил бўёқларда, усулларда тасвирлаган. Бу асарларнинг бадиий-психологик таъсирини бироз сусайтирган. Тасвирий санъатда ўз услубингни сақлаб қолишгина эмас, балки мавзу моҳиятини очиб беришга, чизгиларнинг психологик таъсирини кучайтиришга хизмат қиладиган бўёқлар танлаш ҳам муҳимдир.

Ака-ука Мурод ва Муҳаммад Фозиловларнинг графика соҳасидаги изланишлари ҳам диққатга лойиқ. Уларнинг асарларида мавзуга бетакрор ва файласуфона ёндашиш бўртиб туради. „Кўзи ожиз файласуф“ чизмасида нозик ва сертомир бўйнини тепага чўзганча борлиққа қулоқ тутган бир киши тасвирланган. У гўё борлиқ қаъридан таралаётган аллақандай сирли бир куйни тинглаётгандек. Нима учун мусаввирлар кўзи ожиз кишини қаҳрамон қилиб танлашган? Ундаги сир нимада? Ўтган аср ўрталарида авж олган фисқу фасод, бир-биридан зимдан ўч олиш, ичиқоралик сабабли „ёвуз учлик“ неча минглаб, миллионлаб кишиларнинг бошига огир кулфатлар солган. Ушбу гофиллик ва ёвузликка ногоҳон шерик бўлмаслик, ифлослик, фисқу фужурларни эшитмаслик учун айрим файласуфлар, олимлар қулоғига симоб қуйиб, ўзини ўзи қар қилганлар. Менинг назаримда, мусаввирлар ушбу мавзунини давом эттиришган. Ўз манфаати учун ҳар қандай қинғир ишларга шай ён-атрофдаги кимсаларни кўришга файласуфнинг кўзи йўқ. Атрофида ҳикматлари, ўғитлари ва сабоқларини тинглайдиган кимса қолмаган, шунинг учун у бепоён борлиқ билан руҳий суҳбат қилишни, ўткинчи истаклардан улуғроқ ва муқаддасроқ нарсалар ҳақида ўйлашни, фикрлашни одат қилган.

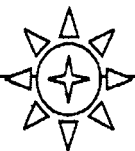
Мусаввирлар „Пикассо хотирасига“, „Абдулла Қодирий“, „Микеланжело“, „Леонардо“, „Кунда“, „Борлиқдаги театр“ каби график асарларида ҳам азалий мавзуларга мурожаат қиладилар. Улар марказида одам билан олам, шахс билан макон, манзумлик билан табоҳлик, муқаддас билан ўткинчи ўртасидаги курашлар, тўқнашувлар туради. „Пикассо хотирасига“ асарида беадад макондаги аллақандай нуқтадан ҳаётга мангулик бахш этишга аҳд қилгандек қаҳрамон тепа-

ликка отилиб чиқмоқда. Унинг ҳаракатлари исёнга, даъватга тўла. Бир зум ўтмай у ўзининг бежилов ижтиҳодлари билан ён-атрофни ҳам ҳаракатга келтиради. „Абдулла Қодирий“ аса-рида эса қаҳрамон ёвуз ва манфур кучларга рўпара турибди. Ноҳақлик ва зўравонликдан ёзувчининг қўллари мушт бўлиб тугилган, руҳи эса исёнга шай. Беихтиёр ўйга ботасан: ноҳақлик ва зўравонликнинг чети, чегараси борми? Бор бўлса, нега инсон руҳи, дили ҳамон туғёнда?

„Кунда“ деб номланган суратнинг яратилишига Ч. Айт-матовнинг ушбу номдаги асари сабаб бўлган. Менинг фикр-римча, суратга олд пландаги бўрилар эмас, балки уларнинг орқасидаги хочга илинган Исо тасвири кўпроқ маъно беради. Хуллас, Мурод ва Муҳаммад Фозиловларнинг чизгиларида инсон руҳининг ён-атроф, макон, борлиқ билан мунозараларини кузатамиз, улар бадий-эстетик қарашларимиз дои-расини янги мавзулар ва ёндашишлар билан кенгайтиради, ҳаётнинг ҳар бир қиррасидан, онидан, инсон туйғуларидан сир, маъно, ҳикмат топишга ундайди.

Айрим асарлардан бир савол уйғонади. Мусаввирларимиз ўзига хос услуб, янги ёндашишлар яратишга берилиб, реал ҳаётни, инсон дуч келаётган муаммоларни тасвирлашни унутиб қўймаптиларми? Сюрреализм, кубизм, абстракционизм, модерн уларни инсон қисфасидаги гўзалликни, ички зиддият-ларга тўла ҳаётни объектив тасвирлашдан узоқлаштираётгани йўқми? Томошабин ҳавас билан тикиладиган ва уларга идеал сифатида эргашадиган замонамиз қаҳрамонлари қани? Бадий-эстетик дидни булғайдиган, ақлу идрокни чалғитадиган турли „изм“ларга тақлид қилувчи асарлар кўпайиб кетмаяптими?...

Сальвадор Дали ўз издошларига „Рассом, чиз, аввал клас-сик рассомлар даражасида чизишни ўрган“, деган. Машҳур сюр-реалистнинг ушбу сўзлари чексиз ҳаёл ўйинларига берилиб, рангларни чаплаб асарлар яратишдан олдин инсон руҳидаги гўзал ва сирга тўла кечинмалардан соҳибҳол буюк ижодкор-лардан ўрганишга даъват эмасми? Соцреализмдан воз кечиш ахир ҳаёт реалигидан ҳам воз кечиш керак дегани эмас-ку! ...

ДИЛИМДАГИ БИТИКЛАР

- АЁЛ-ОЛАМ БЕЗАГИ
- ИЖОДКОР РУХ
- АҚЛ ҚУДРАТИ
- ХҲУРЛИК
- СЮРРЕАЛИЗМ
- ФИКРЛАШ ЧАНҚОҒИ

БИР БОР ЖАННАТИЙМАН, ЛЕК...

„Гўзаллик ва даҳолик бирга юрмайди“ (О.Уайльд). Шунинг учун ҳам аёлларда гўзаллик кўп, лекин даҳолик кам.

Аёл — олам беағи.

Аёл гўзаллиги гоҳо унинг ўзини ҳам маҳв этади. Бунга қадимги Греция маъбудаси Елена ва Миср малаги Клеопатраларнинг қисмати мисол.

„Кеча келгум дебон ул сарви гулрў келмади“. Беш асрдан зиёд вақт ўтибдики, Навоийнинг ушбу ғазали ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Кимга тасанно айтиш керак: ваъдасида турмаган гулрўгами ёки гулрў висолига етмай оқ урган шор-иргами?

Эркакнинг ишқ ва аёл ҳақида битган романлари аёлнинг ишқ ва ўзи ҳақидаги тасаввурларига кириш, холос.

Ишқий романларнинг қаҳрамонлари — эркаклар, аёллар эса ушбу романларнинг муаллифлари ва мунаққидларидир.

Ким учун ўзини вайлга отиб яшаётганини билмаган эркакни на тахт, на шон, на унвон шод эта олади.

Турмуш қурган аёлда қирқга эркак-донишманд йиққан ҳикматлардан зиёд ҳикмат бор. Ҳикматлар йиққан донишманд эмас, балки донишмандлар туғиб, тарбиялаб ўзи донишмандликка даъвогар бўлмаган ҳақиқий донишманддир.

Ҳар бир эркак қалбида макрона ҳеч бўлмаса бир онга аёл бўлиш, ҳар бир аёл қалбида эса жаҳрона умр бўйи аёл бўлмаслик истаги яшайди.

Эркак ҳар куни бир чехрани кўриб, ҳар куни бир алфозни тинглаб, ҳар куни бир сийнани кучиб безмаслиги учун аёл ҳар куни ҳар хил таждидда яшашга мажбур.

Эркак қариса уни аёллар ҳақидаги хотиралари овунтиради, аёл қариса — олдидаги неваралари.

Эркак ўтган йилларни аёл боис юрагида қолган излар ва чаккасига қўнган оқлар билан, аёл эса сандиғидаги зийраку тавқлари билан ўлчайди.

Яхшиямки, аёл эркакнинг атиги бир қовурғасидан яратилган...

Хотинлар ғийбат қилиб юрагини бўшатишни касб-кор қилиб олмаганларида эрларига кафан тўқишни касб-кор қилиб олардилар.

Макрини фазилати деб қабул қилмаганингча аёл билан аҳил яшашинг душвор.

Аёллар ҳуқуқига оид қонунларни аёллар ёзганида эди, жамиятда ҳуқуқсизлик 51 фоизга камайган бўларди.

Ҳуқуқни камтарлик билан ҳимоя қилиб бўлмайди, чунки ҳуқуқни тақсимлаш камтарлик нималигини билмайдиганлар кўлидадир. Ушбу ҳақиқатни, айниқса, аёллар яхши уқиши керак.

Тенг ҳуқуқлик ҳали имкониятларнинг ҳам тенглигини билдирмайди. Имкониятлар тенг бўлмаган жойда тенг ҳуқуқлик оддий шиордир. Буни эркаклардан кўра аёллар тегранроқ ҳис этадилар.

„Мен ҳар доим айтганман, аёл ваҳималарга тўла яхши фильмга ўхшайди“ (А. Хичкок). Ваҳималар қўрқув уйғотади, лекин улардан яхши фильмлар яратиш ҳар кимнинг ҳам ҳаёлига келавермайди.

„Биринчи марта тамаки чеккан куним биринчи марта аёлни ўпган куним бўлган. Шундан бери тамаки чекишга вақтим йўқ“ (А.Тосканини). Тамакидан кечиш осон, аёлдан кечиш эса, о, қанчалар қийин!

Ё кўзгуни, ё эркакни танлашга тўғри келганида аёл кўзгуга пули бор эркакни танларди.

Аёллар табиатига тинмай ислоҳотлар ўтказавериш ёт, шунинг учун ғофил ҳукмдорлар нозиктаъб ва хушхулқ аёллардан кўра бедил ва бадхулқ эркакларни ўзига ёрдамчи, ҳаммаслак тутадилар.

„Кўп билган тез қарийди“ деган нақлни ўзини оқлаш учун аёллар ўйлаб топган.

Аёлларни эркаклар билан тўла тенг ҳуқуқли қилиш учун улардаги туғиш — табиий ҳуқуқнинг ярмини эркакларга олиб бериш зарур. Бунга аёлларнинг ўзи рози бўлармикан?..

Қирқ варақ ташбеҳни бир жумлада ифодалаш мумкинлигини аёллар ҳеч тасаввур қилолмайдилар.

Тилаги мудом умрбоқийлик бўлгани учун аёл ўлим билан қасам ичмайди.

Бир қўшиқ учун аёл ҳамма нарсадан воз кечади, у қўшиқ „инга“дир.

Ҳатто бадхулқ аёл билан ҳам бахтиёр яшашингиз мумкин. Бунинг учун: биринчиси, жоним, гўзалсан, деб нафақат тунда, кундуз куни ҳам уни мақташингиз; иккинчиси, тўрт жойда ишлаб топган маошларингизни қўлига тутқазгач, йўл кирани ундан сўраб олишингиз; учинчиси, нима учун унинг туққанлари уйингизда серқатнов бўлиб қолганини сўрамаслигингиз даркор, холос.

Аёл бошқа, хотин бошқа. Улар ўртасидаги фарқни англамагунча аёл ҳақида бирор эътиборли фикр айтишинг душвор.

- Аёл не сир, не ҳикматдур?
- Аёл боис бир бор жаннатийман, лек минг бор дўзахий.

ИЖОДКОР РУҲ

Ақлу идрокнинг серсир буд, борлиқ олдидаги ожизлигини туйгач одам серсир вадиат (руҳ) мавжуд деган ўйга борган. Шундан бери у нимаки ақлу идроки доирасига сиғмаса, уни руҳи билан англашга интилади.

Руҳнинг борлигини илк бор эътироф этганлар шоирлардир, файласуфлар эса шоирлар руҳининг талқинчиларидир.

Натурфалсафадан кейингина кишилар қандайдир куч бизни оламга боғлаб туради деган фикрга келдилар. Демокрит бу кучни материяда, Платон эса руҳда деб эълон қилди. Ҳайратли томони шундаки, мана 26 аср ўтган бўлса-да, ҳамон руҳдан материяни, материядан руҳни айрича қарайдиган, ҳатто уларни бир-бирига қарши қўядиган файласуфлар топилиб туради.

Фалсафадаги асосий баҳс олдин руҳ пайдо бўлганми ёки материя деган савол устида эмас, балки, улардан қайси бири одамни мангуликни яратиб яшашга кўпроқ ундайди деган савол устида бўлиши даркор.

Платоннинг вадиат ҳамма нарсанинг ибтидоси деган фикрига биринчи бўлиб унинг шогирди Аристотель, танадан айрича яшайдиган руҳ, жон йўқ, деб қарши чиққан. Шундан бери файласуфлар ё Платонга эргашиб келадилар, ё Аристотелга.

Тошнинг ҳам ўз руҳи бор, ноҳақ топтасанг у ўч олиши мумкин. Умар Хайём беҳуда огоҳлантирмаган: „Тупроққа авайлаб қадамингни қўй, бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.“

„Биздаги барча яхшилик ва ёмонлик ўзимиздан, руҳимиздандир“ (Эпиктет). Бўлмаса нега тилаги, нияти, фикри яхшиликдан иборат кишилар бадфеъл кишилардан кўра кўпроқ азият чеккичилар?

„Тананг ва бойлигинг ҳақида эмас. энг аввало руҳингни янада яхшироқ бўлиши ҳақида қайғур“ (Сукрот). Соғлом танасиз ва бўм-бўш ҳамёнсиз бу дунёда ҳеч нима қилиб бўлмаслигини биладиган ҳозирги авлод учун Сукротнинг ушбу ўгити ғайриҳаётийдир. Начора авлодлар қадимдан қолган ўгитларга эмас, энг аввало ўзлари топган ҳикматларга амал қилиб яшайдилар.

Руҳни англаш — одамнинг ўз қудратини қодирлиги мутлақ қудратига ҳаслан қисслашга интилишидир.

Ташвиш, изтироб ва ўлим бўлмаганида киши руҳнинг борлиги ва ўлмаслиги ҳақида ҳеч қачон ўйламас эди.

Муаммо руҳнинг ўлиши ёки ўлмаслиги устида эмас, балки у инсонни нималарга даъват этаётганидадир. Майли, руҳ абадий бўлсин, бироқ у муаббад яшаши учун инсонни мангулик қонунларига мувофиқ яшашга даъват этиши керак-ку?! Агар шундай бўлмаса, руҳнинг ўлмаслиги ёлғон!

Инсондан ташқарида турувчи руҳ бир кунимас бир кун инсоннинг ўзини ҳам рад этади. Платон ва Гегель буни англамадилар, натижада улар ғайриҳаётий ғоялари билан ўз издошларида мутелик руҳини шакллантирдилар.

Вадиат — оловдир, эҳтиёт бўлмасангиз у вужудингизни кулга айлантриши мумкин.

Одам энг қудратли ва нозик туйғусини руҳ билан боғлайди. Насронийликда руҳ одам (Исо) билан худо (Иегово) ўрғасидаги воситачи қаптар образида келади. Минг ваҳки, Исо қатлидан кейин Руҳ-қаптар нима билан шуғуллангани маълум эмас. Шу боис Исонинг халоскор сифатида қайта туғилишига одамлар шубҳа билан қараб келадилар. Демак, руҳ сўнса, энг муқаддас туйғуларга бўлган ишонч ҳам сўнади.

Вадиат эътиқод танламайди, аммо у кишини эътиқодга ундагани ундаган.

Ихтиёр, идрок, тасаввур, хаёл руҳнинг учқунларидир.

Руҳнинг топганини дарк, ақл тополмайди, чунки биринчиси вақтдан, макондан ўзиб, иккинчиси эса уларга эргашиб юради.

Вадиатни рад этиш жуда осон, лекин унинг ўрнига руҳдек қудратли нимани таклиф этасиз?

Ақл қанчалик ўткир бўлмасин у инсон қалбига жо сирнинг ўндан бирини англашга қодир, қолган тўққиз қисми эса эҳтирос, ҳис-туйғу, хаёл, истак, орзу умид ва руҳ измидадир.

Ақл вақт ва макон доирасидагина ҳаракат қилади, шунинг учун у вақт ва маконга банди. Руҳ вақт ва макон билмайди, шу боис у инсонни мангулик ва бепоеъликка чорлаб туради. Руҳ вақт ва макондан ўзмаганида уни инсон қурумсоқ ақлдан устун қўймасди.

Гераклит тўғри пайқаган: „Юрак билан курашиш мушкул, чунки юрак истакларига руҳий қийноқлар туфайли етилади.“ Бироқ қани эди барча руҳий қийноқлар юрак истакларига йўналган бўлса....

Руҳ ҳам йиғлайди, лекин буни унинг ўзидан бошқа ҳеч ким туймайди. Балки бу яхшидир, акс ҳолда бу дунё дод-вайлога тўлиб кетарди.

Бир танишим бор, у мен учун ўзини оловга отишга ҳам тайёр. Мен эса турмушнинг энг оғир дамларида ҳам унга

муружаат қилмайман. Гоҳо ўзим ҳайрон бўламан: уни чақир, муҳтожликдан халос бўл, ахир у ҳар қандай истагингни ба-жаришга шайку?! Ичимда қандайдир овоз „йўқ“ дейди, унга қарши боролмайман. Энди билсам, кишиларнинг бир-бирига яқин бўлиши учун уларнинг руҳи ҳам бир-бирига яқин бўлиши вожиб экан.

Руҳнинг мутлақ озодлиги кўрқинч уйғотади, руҳнинг кимгадир мунтазир бўлсагина сен ҳам кимгадир кераксан, кимдир ҳам сенга керакдир. Кишиларни бир-бирига боғлаб турган ушбу азалий тартибот бузилса, руҳ ваҳимали шарпага, ўзинг эса ушбу шарпанинг бетурқ ва бешакл нусхасига айланасан.

„Руҳим учиб борар кўмсаб сен томон.“ Кимда шундай руҳ бўлса, у „Севдим нақди жон билан“ (М.Лермонтов) дейишга ҳақли.

Севишганлар ажралишганида уларнинг руҳи гоҳо тўфон, гоҳо тошқин, гоҳо эса дўл бўлиб замин узра дод солади.

Руҳ гапирганида эди одам сўзлаш хислатидан жудо бўларди.

Руҳ алладан кейин юради.

Худони рад этганигда руҳ сендан Худо учун ҳам, ўзи учун ҳам ўч олади.

Руҳ қудратидан ғайратга тушган Г. Гейне ёзади:

Айт, сен кимсан? Нечун боғламиш
Тақдир бизни бунча ғаройиб?
Нимадир у — қўйнигда тиғдек
Ярқ этару сўнг бўлар ғойиб?

„Меъеридан ошган мақтов ҳатто энг оқил одамнинг руҳини ҳам зифлаштиради“ (Саллюстий). Энди ҳар куни ва ҳар қадамда мақтовлар эшитадиган кимсанинг руҳи, қалби ва ўзи ҳақидаги ўйлари қандай бўлишини тасаввур қилинг....

Яхшиямки руҳ моддий нарса эмас, акс ҳолда уни ҳам олди-сотди қилувчилар топиларди.

„Эҳтирослардан холи киши руҳигина соф бўлиши мумкин“ (Гуань цзи). Кишини эҳтирослардан маҳрум қилсангиз унда жўшқин ҳаётга арзигулик нима қолади?

Руҳи кучли одамгина эҳтиёжлари билан ҳаёт талабларини мувофиқлаштириб боради, руҳи заиф одам эса ё ўз эҳтиёжлари, ё ҳаёт талаблари кетидан туну кун чокардек чопгани чопган.

Қалбинг нимадандир безовта бўлиб тунлари кўзингдан уйқуни олса, иссиқ гўша ва қучоқдан ҳам ширин, тилақларингдан ҳам мафтункор, ўйларингдан ҳам бепоён бир нарса-ни излашга ва яратишга ундаса, билки, руҳинг мангуликка муносиб яшашга сени даъват этмоқда.

Яратишга ундамаган руҳ кишини ғайриҳаётий ғояларга банди яшашга ундайди. Ижодкор руҳина кишини ҳатто умридан ҳам улугроқ нарсаларни излаб яшашга етаклайди.

Қалбига ижодкор руҳ жо кишигина олам ва одамни Яратган яратганига шубҳа қилмайди.

Нималарга ироданг қодир эканини руҳинг истакларига мудом итоат этганингда эмас, гоҳо унга қарши борганингда сезасан. Чунки итоаткор руҳдан кўра исёнкор руҳ кишининг

Ўз имкониятидан юқорироқ нарсаларни яратишда мададга келади.

Бор нарса — эзгу амалларинг ва эзгу сўзларингдангина руҳинг озор чекмайди.

Турмуш ташвишлари боис гоҳо ўзингни нима учун бу дунёга келганингни унутиб қўясан; оний кайфият дилингда ҳукмрон бўлиб, сени ўткинчи иштиҳолар кетидан чопишга мажбур этади. Яхшиямки, руҳ бедор, вақти-вақти билан у умр моҳиятини эсинга солиб, сени беаёв сўроққа тутиб туради.

Руҳ даъват этади, холос, қолгани ўз иродангга боғлиқ.

Руҳнинг борлиги эмас, унинг улуғвор ишларга ундаши фахр уйғотади.

Амали умрбоқийликка даъвогарнинг руҳи ҳам умрбоқийликка даъвогардир.

Руҳ ором билмайди, шунинг учун ҳам у онгни жунбушга, вужудни эҳтиросларга солгани солган.

Ижтиҳодларинг мангулик даъватларига зид бўлса, руҳинг бир кунимас бир кунни сени тарк этади.

АҚЛ АМРИ

Ўтган кунларнинг сабоқлари эмас, эртанги куннинг жумбоқлари яшашга ўргатади, акс ҳолда. ў-хў, бу дунё оқилу фозилларга тўлиб кетарди.

Нодон кам йиққанига қайғуради, доно — кам билганига.

Оқиллар ҳам адашади, шубҳасиз, аммо улар адашганида айбни ўзидан қидирадилар.

Фозил ва нозиктаъб қалбгина сердард дунёни бедард кўрибди.

Кўп билган эмас, керагини билган доно. Кераги қанча, ким ҳам ўлчабди.

Оқил кишининг дунёга даъвоси кўп, шу боис уни дунё кўп ҳам ёқтиравермайди.

Аҳли аълам жасоратни эмас, негадир босиқлик ва эҳтиёткорликни ўзига хислат тутади. Шу боис зарифнинг эҳтиёткорлиги ва босиқлиги кўрқоқлик бўлиб кўринади.

Донолик — хислат, даҳолик — қисмат. Хислатни кимдандир олишинг ёки кимгадир беришинг мумкин, бироқ қисматдан ўзиб қочолмайсан.

Даҳоликдан кейин телбалик келади. Шунинг учун телбанинг „даҳоман“ дейишида эмас, даҳонинг „телбаман“ дейишида ҳақиқат кўп.

Алҳаққи, тирикликнинг ўзи зўр ҳикмат, бироқ тириклар кўп, аъламлар қани?

Закийлик ҳикматлар тўқишда эмас, балки ҳикматларга монанд яшашдадир.

Ўзгалардан комилликни ўзи комил талаб этишга ҳақли.

Аристотель гетера Феллидадан Александр Македонскийни тинч кўйишни сўрабди.

— Майли, дебди париваш, — бир шартим бор, мени ҳардек устинга миндириб айлантдирасан.

Донишманд шартни бажараётганида шогирди келиб қолибди.

— Кўрдингми, — дебди Аристотель, — аёл устозингни қай куйга солди... Нозиктаъб Александр устози шамасини умрининг охиригача унутмади. Шунинг учун фаҳмли зарифга бир имо кифоя, у сен нимани истаётганингни дарҳол илғайди, фаҳмсиз аъмога фикрингни қайта ва қайта уқтиришга мажбурсан, шунда ҳам у ўз ғофиллигини кўз-кўз қилишдан қолмайди.

Табиат масух устидан кулмоқчи бўлса унга беҳад узоқ умр, жоҳил устидан кулмоқчи бўлса, унга беадад амал ато этади.

Шубҳасиз, Александр Македонскийга шуҳратпарастлигини очиқ айтишдан кўрқмаган файласуф Каллисфен журъати ҳавас уйғотади, аммо бетгачопар донишмандни ўз даврасига чорлаб турган شوҳнинг хурфикрликка мойиллиги ҳам ҳавас уйғотмайдими?

Бор гап, тасодиф онийдир, бироқ у ўз асоратларини беадад қилиш кучига эга.

Қаерда аъмолик ва тасодиф ҳукмрон бўлса, ўша ерда оқиллик ва иттифоққа ўрин қолмайди.

Ақл қанчалик қудратга эга бўлмасин, у борлиқни идрок этишнинг кўриш, эшитиш, сезиш, ҳид ва таъм билишдан кейин келадиган воситасидир.

Эҳтирос — ақлнинг ёви. Ҳайратли томони шундаки, гоҳо эҳтирослар туфайли ақл шон-шараф топади.

Бир бор жўшқин эҳтиросга эргашган ақл эҳтиросдан бошқасини ўзига ҳамроҳ этмайди.

Замонасидан ўзган ақлга маҳак — келажак. Ўлдирма, бировнинг молига, хотинига кўз олайтирма, ҳеч кимга, ҳеч нимага озор етказма, барчани, ҳатто душманларингни ҳам сев! деган Исо ўғитларининг асл қимматини замона йигирма аср ўтгач, англаб етмоқда. Европа энди ўлим жазосини тақиқлашга ўтди, кишилар бировнинг молига кўз олайтириш — ўғирлик, хотинига кўз олайтириш — ёввойилик, бировга озор бериш ваҳшийлик эканини яқдил тан олмоқда. Бироқ барчани, ҳатто душманларини ҳам севиш зарурлигини ақлу идрокнинг англаб етишига яна йигирма аср керакка ўхшайди.

ХҲРЛИК САБОҚЛАРИ

Ҳар ким эркин яшаш ҳуқуқига эга, бироқ ҳамма гап эрка муносиб яшашда.

Эркин яшашга ҳайвонлар ҳам интилади, аммо эркни яратиб яшаш фақат инсонга хос.

Яратиб яшашга интилмайдиган халқ учун ҳурлик ҳам мутеликдир.

Эрдан кейин яна эрк, ҳурликдан кейин яна ҳурлик излайдиган шоири ва файласуфлари йўқ миллатнинг озод яшашига ишонмайман.

Шоирлар ва донишмандлар эрк учун курашни касб-кор қилиб олмасалар, эрк душманларига мадҳлар тўқишни касб-кор қилиб оладилар.

Яратган ишқини, ё яратилган эркини шарафлаган асарларгина ўткинчидан муқаддасни ажратиб мангулик қонунларига мувофиқ яшашга авлодларни даъват этиб келади.

Мангулик қаъридан яратишга даъват этаётган ҳаёт қўшиғини эшитишга қодир бўлмаган киши ўз руҳининг ҳам озод яшашга даъватларини эшитишга қодир эмас.

Руҳингни шумният даъватлардан, ўткинчи шиорлардан ва сохта назарлардан холи қилмагунингча озод яшашинг душвор.

Ҳурликдан айрим тоифаларгина баҳраманд бўлса, билинги, аввал бошдаёқ ҳурлик ҳақидаги ўйлар ва режалар лағвона экан.

Масъулиятсиз киши балокашдек ёнидагиларнинг, агар у тождор бўлса, фуқароларининг бошига кўп мусибатлар солиши мумкин.

Масъулиятгина ўз эркингни бошқалар эрки билан мувофиқлаштириб туради. Масъулиятсиз кишига берилган ҳурлик эса сўқир кўлига тутқазилган чироққа ўхшайди.

Ҳурликнинг ҳам ўз меъёри бор, у бошқаларнинг эркини эътироф этишдан бошланади. Меъёридан ошган ҳурлик эса кўпи медага тегадиган асалга ўхшайди.

Одам ҳатто ўй-хаёлларида ҳам мутлақ ҳур эмас.

Тўғри, мутлақ ҳур йўқ, аммо мутлақ ҳурликка интилувчи руҳ мавжуд. Акс ҳолда одамни мудом янги-янги нарсаларни излашга ва яратишга ҳеч нима мажбур этолмасди. Яшасин мутлақ ҳурликка интилувчи ижодкор инсон руҳи!

Руҳи озод зиндонда ҳам шод, руҳи банди жаннатда ҳам хор.

Ҳурликда яшаганларгина яна ҳурлик талаб этадилар, чокарлар эса ҳурликда ҳам бадхоҳларга тобеона хизмат қилавердилар.

Банда ва бандазод ҳам ҳурлик истайди, аммо уларнинг ҳурлиги ҳўжаси инъом этадиган имкон доирасидадир.

Қарамликда эркинлик бурчдан, ҳурликда эса бурч эркинликдан аввал келади.

Кишининг ахлоқини юксалтиришга хизмат қилмаган эрк мутеликнинг давомидир. Демак, эрк ҳам ахлоқ доирасида ўлчанади ва ахлоққа хизмат қилганига қараб қадрланади.

Хур яшаш илинжи серандуҳ турмушга умидворлик бахш этади.

Хурсизликдан хурликни, эрксизликдан эркинликни худди маҳакдек ажратувчи аъламлари йўқ халқ ё болокаш тождорига, ё ўзининг тор нафсларига банди яшайди. Донишмандлар ҳақ сўзлари билан халқини сергак яшашга даъват этиб турадилар.

Миллатнинг хурлиги аёлларнинг хурлигига тенг пропорционалдир. Жамиятда боши ҳам, кўзи нам бирорта аёл бор экан, хурлик ҳақидаги мадҳлар кишиларда фахр уйғотмайди.

Мутлақ хур ҳам йўқ, мутлақ хурсиз ҳам йўқ; ҳар кимнинг хурлиги унинг ўзига лойиқ.

Масъулият ва бурчлардан холи тентакларгина мутлақ хурдирлар.

Хурлик қонуни: бошқалар эрки учун ўз эркингдан воз кечибгина хур яшайсан.

Хурликнинг ашаддий адуви масъулиятсизликдир.

Қонунларига итоат этмаган эркини ҳаёт бир кунимас-бир кунни ўз қўйнидан юлиб ташлайди.

Руҳи озод яшашга даъват этмаган кишини ҳатто энг мукамал қонунлар ҳам эркин яшашга чорлай олмайди.

Ҳуқуқини эмас, ўз руҳини билган озоддир. Шунинг учун ҳуқуқий қарамликдан руҳий қарамлик аянчлидир.

Қалбингдаги яратиш иштиёқи имкон топмаганида хурлик талаб этиб майдонга чиқсанг арзийди. Яратишга қаратилмаган хурлик ошқозонни тўлдиришга қаратилган хурликдир.

Кишилар ўз меҳнатига яраша фаровон ҳаёт кечирмагунларича хур яшаш ҳақидаги мулоҳазаларни қалбига яқин қабул қилмайдилар.

Конституция менинг эркимни эътироф этади, кодекслар ва фармонлар менинг эркинлигимни тасдиқлайдилар, аммо дастурхон атрофига йиғилганимизда завжам ва фарзандларимнинг итобли нигоҳи ҳар қандай қонунлардан кўпроқ менинг қанчалик хур яшаётганимни айтиб туради.

Хурликни иташингиз камлик қилади, сиз ҳам хурликка муносиб бўлишингиз зарур. Хурликка муносиблар хурдирлар, номуносиблар эса илгари ўзгалар истакларига муте бўлсалар, энди ўз истакларига мутедирлар.

Хурликни талаб этувчи уни нимага сарфлашини аниқ билиши лозим, акс ҳолда хурлик бошқа кўринишдаги бандиликка олиб келиши мумкин. Шунинг учун огоҳ бўлинг, хурликдан ҳам чокарлик туғилиши мумкин!

Чокарларнинг хурлиги уларнинг чўзиқ кўлига хўжаси ташлаган чойчақа доирасидадир.

Шиорлар билан хур яшашга эришганимизда эди, биз аллақачонлар қудратли худолар ва хур фаришталар макони — Олимпда яшаётган бўлармидик.

Ҳатто ётоқхонасида ҳам уни соқчи кўриқлашини билганида эди, ҳеч ким қирол бўлишни орзу қилмасди.

Тождорлар эрк нималигини билмайдилар: тахтда ўтирганларида улар ўз ҳукмларига, тахтдан тушгач эса ўз надомалларига асирдирлар. „Тожга банди — хочга банди“ деган нақл шундан келиб чиққан бўлса ажаб эмас.

Ҳурлик мадҳияси саройларда ва сиёҳ билан ёзилмайди.

„Бутун инсоният тарихи эрк эволюциясидан бошқа нарса эмас“ (А. Ф. Лосев). Эрк эволюцияси эса эрктан кейин келадиган эрктан иборат.

Ҳурликка чорловчи асарларга ҳамду саноларга тўла тақризлар ёзмайдилар, балки уларни, худди муқаддас китоблардек, умр бўйи ўрганадилар.

Ҳурлик текин ва тўкин дастурхон эмас, у эркин меҳнат қилиб, фаровон яшаш имконидир. Агар шундай имкон бўлмаса, ҳурлик ҳақидаги энг улуғ режалар ҳам қуруқ истаклар бўлиб қолаверади.

ФИКРЛАШ ЧАНҚОҒИ

Ойлаб, йиллаб онгим тубида тинч ётган бир фикр аллақандай сирли бир турткидан ногоҳон, азалият тартибларини бузишга аҳд қилган тўфондек, жунбушга келади ва борлигимдан, ақлу идрокимдан айириб, мени изтиробли тасодифларга дучор этади. Шунда руҳ билан вужуд учрашадиган сирли нуқтани излаган буюк мистик Сведенборг эсимга тушади ва менда ҳам вужудимда фикр туғиладиган нуқтани топиш истаги уйғонади. Биламан, бу хаёл ўйини, аммо буюк фикрлар хаёл ўйинларидан туғилган эмасми, деган ўй билан изтиробли тасодифларга рўпара бораман...

Гоҳо ўйимни Сартрнинг „Ҳаёт — бемаъни“ деган фикри чулғаб олади, ваҳимали, беадад бир бўшлиқ ўз домига мени тортиб кетаётгандек туюлади, бироқ кўп ўтмай онгим тубидан чиққан „тўхта“ деган бир сасдан сергак тортаман. Яхшиямки, онг уйғоқ: Сен ҳаётдан ва ҳаёт Бергандан кечсанг-да, ҳаёт ва ҳаёт Берган сендан кечмайди.

Ҳаётни бемаъни топган киши ақлу тафаккурни бамаъни топиши мушкул. Шунинг учун кимга ҳаёт бемаъни кўринса, унга фикр излаш янада бемаъни кўринади.

Бемаъни фикр гоҳо бамаъни фикр эгаларини ҳам йўлдан уриши мумкин. Афина ҳаётидан бир мисол келтираман. Мусобақа пайтида отилган найза ногоҳон бир томашабинга тегиб, уни ўлдириб қўяди. Донишманд Пратогор билан биринчи стратег Перикл ким айбдор — мусобақани уюштирганми, найзани отганми ёки найзанинг ўзими, деган савол устида тортишиб қоладилар. Мусобақа тугайди, ўлганни кўмиб келишади, лекин баҳс тугамаган эди.

Замон муаммолари олдидаги оғирлигини беркитиш учун баъзилар ўтмишга тош отишни одаб қиладилар. Менинг эса улар турадиган саройлар пештоқига „Агар сен ўтмишга тўппон-

чадан ўқ узсанг, келажак сени замбарак билан қарши олади“
(Расул Гамзатов) деган сўзларни битиб қўйгим келади.

Фикр фикрдан туғилади, бу рост, аммо баъзан фикрни
давом эттирган фикр эмас, фикрларни рад этган фикр қим-
матлидир.

Фикрлар мудом қайта фикрлашлар маҳсулидир. Қайта фикр-
лашлардан туғилмаган фикр бир кунимас бир куни ўзига
ўзи қарши чиқади.

Фикрларга тўла сайёрада ўз фикрингга эга бўлишинг осон
эмас, „Фикрлайман, демак, мавжудман“ (Декарт) деган ҳик-
мат бироз ўзгача яшашга, бироз ўзгача фикрлашга ўргатган-
дагина бу кўҳна дунёни топтаб юрганинг боисига етасан,
акс ҳолда бошқаларнинг лағвона даъватларига илоҳий каро-
мат деб эргашаверасан.

Бировларнинг фикрларини ўзиники қилгани учун жазо-
га тортиш мумкин бўлганида эди, бундай жазога энг аввало
ҳукмдорлар маҳкум этиларди.

Фикри ғарибнинг дўқ-пўписаси оламни титратади.

Хурфикрлик йўқ жойда аҳли ирфон мутаассибликни,
аҳли қалам эса мунофиқликни элга манзур хислат деб мадҳ
этади.

Тилёғламалик хурфикрликнинг истибдоддан ҳам хавфли
душманидир.

Тилёғламалик авж олган жойда фикрни эмас, балки унинг
эгасини улуғлаш одатга айланади.

Шубҳасиз, бир фикрдан икки фикр афзал, аммо ушбу икки фикр бирлашиб, учинчи фикрни маҳв этишга интилса ёмон.

Фикрларнинг ҳам ўз „мен“ и бор.

Давр фикрларни яратмайди, аксинча, фикрлар даврни яратади. Давр фикрларни яратганида эди, одамзот азобли фикрларга кўмилиб кетарди.

Тўғри, „Фикр — ҳаётнинг давоси“ (Ф.Бэкон), аммо у ҳаётдан азиз бўлиши учун ҳаётдан тўрт қадам олдинда юрмоғи керак.

Ҳақу ҳақиқатга „ҳа“, ёлғону мунофиқликка „йўқ“ дейиш учун ўз фикрингга эга бўлиш камлик қилади.

Бидъатга айланмайдиган фикр йўқ.

Бемаъни фикр меъёр билмайди.

Ҳар бир фикрнинг ўз чегараси бор, ундан кейин алаҳсираш бошланади.

Ўзганинг фикри — чақирилмаган меҳмон.

Ақлу тафаккурга ғайриҳаётий истак ҳукмрон бўлса, фикр ғайримантиқий изланишга қурбон бўлади.

Баҳс уйғотган барча фикрлар ҳам тараққийпарвар бўлавермайди, аммо улар мутлақликка даъвогар фикрлардан афзалдир. Биринчиси — тафаккурни чархлайди, иккинчиси — ўлдиради.

Баъзан ботқоқдаги бақа ҳам фикр уйғотади, аммо бу, бақага ҳамду сано ўқишимиз шарт экан, дегани эмас.

Тафаккур диалектикаси: фикринг бир кишига ёқса, демак, у кимгадир керак; фикринг икки кишига ёқса, демак, қаердадир адашгансан; фикринг уч кишига ёқса, ундан воз кеч, чунки унинг эртага бидъатга айланиб, тавқи лаънатга учраши муқаррардир.

Эзгу фикрлардан кўра бад фикрлар ўзига тезроқ ва кўпроқ ҳаммаслик топади.

Адашган фикрлар эмас, қотган фикрлар жамиятни қолоқлик ботқоғига ботиради.

Эшикда туғилган фикрлар — эшикники.

Хар бир „Мен“ да минг фикр бор, лекин „Мен“ лар минг-минг-у, фикрлар қани?

Серандуҳ турмушдан умидбахш фикр тополган кишигина ўзини ўзи халос этишга қодир.

Гоҳо фикр излаш дарди яшаш дардидан кучли.

Фикри кўпнинг дарди кўп.

Туғилган фикрдан туғилмаган фикр ардоқли.

Азобли фикр рўёбга чиқмаган ширин хаёлнинг давомидир.

Фикри боқийнинг умри боқий.

Ҳар бир эътиборли фикрда жиндек умрбоқийлик бўлиши шарт.

Руҳингиз ноодатий бир фикр топиш истагида куну тун безовта қилса, билингки, сиз мангулик остонасида турибсиз.

Ҳа, умр қисқа, лекин у мунофиқона фикрларни оқлашга асос бўлолмайди.

Энг замонавий назарнинг ҳам ибтидоий даврдан униб чиқганини исботлаш мумкин.

Баъзи ибтидоий фикрлар қимматлиги учун эмас, одам миёсининг ибтидоий фикрларга ўчилиги боис ҳамон мавжуддир.

„Фикр — мудом аҳадликдир“ (М. Хайдеггер). Балки шунинг учун ҳам ҳамжиҳатликдан туғилган фикрларга эмас, кўпроқ ўзинг билан ўзинг баҳслашиб топган фикрларингга эргашасан.

„Алвидо кунимдир, туғилган куним“ (Р. Парфи) — қадирий фикр. Олтмишга кирганда „Охирги сафарим. Мен туғилган кун“, дейиш мумкин, аммо ушбу фикрнинг ҳақиқат эканлигига бошқаларни ҳам ишонтириш учун кўҳна Замин устида яна олтмиш йил сарсон кезиш керак..

Ноодатий фикр билдирилганидан кейин ноодатий яшашга ўтиш талаб этилади.

Ҳаётни ақлу идрок ва фозил фикрлар бошқарганида эди, ҳаётдан ҳам сийқа ва зерикарли нарса бўлмасди. Лекин бу яшасин нодонлик, телбалик деганим эмас!

Сергак фикрларгина кишиларни сергак яшашга ўргатади.

„Туғилиш — азоб, касаллик — азоб, яқинингни йўқотиш — азоб, қариш — азоб, ўлиш — азоб“ (Будда). Демак, яшаш — азоб. Шунча азобларга инсоният қандай чидаб келаётган экан?!

„Бир фикр ҳукмрон жойда мутаасиблик ҳукмрон бўлади“ (Фаробий). Икки фикр мавжуд жойда ҳурфикрлик бошланади. Уч фикр туғилгач, кимдир уларни бир фикр қилиб жамлашга интилади....

Ўзгаларнинг фикрини рад этиб, гоҳо ўзингиз ҳам фикр топгандек бўласиз.

Нодоннинг даъвоси меъёр билмайди. Шунинг учун ҳам Исо алайҳиссалом: „Ўликни тирилтиришга қурбим стади, аммо нодоннинг даъвосига ожиз қолдим“, — деган.

„Нодонга жавоб — сукут“ (Фаззолий). Эҳтиёт бўлинг, сукутни мағлублик ёки гофиллик аломати сифатида қабул қилишлари мумкин.

Фикр баҳс уйғотса, билингки, ақлу тафаккур унга муштоқ экан.

Бидъатдан кейин тавқи ланъат келади!

„Бу дунёда кучнинг ожизлиги мени ҳайратга солади; куч ва ақлдек икки буюк омилдан охир натижада куч мағлуб бўлади“ (Наполеон I). Куч ақлу тафаккур ўрнига даъвогар бўлгач, бошқа қандай натижани кутиш мумкин.

Эзгу фикрдан кўра бад фикр ўзига тезроқ ва кўпроқ ҳаимаслак топади.

Топганингиз йўқотганингиздек кўп ўю хаёлларга соломмайди.

„Агар аҳадлик қадрини билмоқчи бўлсанг — уйлан“ (А. П. Чехов). Ана шунда изтиробли фикрлар қаердан туғилишини биласан.

„Мия ҳам ошқозон каби ишлайди“ (А. Шопенгауэр). Йўқ, миянинг ишлаши учун ошқозон ҳам, мия ҳам тўлиқ бўлиши керак, ошқозоннинг ишлаши учун эса фақат ошқозон тўлиқлигининг ўзи кифоя.

Оқил рақиб — ярим ҳикмат, ғофил рақиб тўла кулфатдир.

Бемурса рақибим — ўзим.

Худонинг борлигига асос талаб этиш ўзингни тирик эканингга асос талаб этиш билан баробар.

„Худо бор“ деб турланишдан осони йўқ, лекин замон ўзгариб қолса, ушбу иқрорингизда тура оласизми? Мана нима муҳим.

Борлиқнинг яхлитлигини тан олиш худонинг борлигини тан олиш томон ташланган фақат биринчи қадамдир.

Дахрийлик ўжар ақлнинг боқийни излаб дайдишидир.

Хушомад ҳам фазилат, хушомадинг бўлмаса, ҳатто ўзингдан ҳам қусур, мақр, ҳийла излайсан.

Хушомадсиз киши ўжар харга ўхшайди. Ҳеч бўлмаганида киши ўзига ўзи хушомад қилиб маҳдудотдан таянч топади.

Мавжуд борлиқдан ўзмай бирор буюк нарса яратган ижодкор борлиги менга маълум эмас.

Ўзидан ўзишга интилмайдиган ақл турғунликка ёки гофилликка мойил бўлади.

Адашишнинг ҳам ўз ҳикмати бор, бироқ мудом адашишда закийлик йўқ.

Авлодлар тақлид қиладиган амалларинг бўлмаса, авлодлар тарғиб қиладиган ҳикматларинг бўлиши шарт.

Ўгити йўқ ота фарзандларининг ўйида узоқ яшашга умид қилмаса ҳам бўлади.

Фалсафа фикрпарастликдир. Фикрпараст бўлмай файласуф бўлолмайсиз.

Сийқа фикрларимнинг якка муаллифи ўзим, аммо эътиборли фикрларимнинг ҳаммуалифлари бор--улар рақибларимдир.

Ҳаёт талабига мувофиқ ўзини ўзи инкор этмаган фикр догмага айланади. Догма мутлақ ҳақликка даъвогар ақлнинг беаёв қуроли бўлиб келган.

Тўғри, фикрни номукаммаллик кўпроқ чархлайди, лекин номукаммалликнинг ўзи эмас, балки фикрнинг номукаммалликдан мукаммаллик излаши чархлайди.

Қарши фикрлардан кўрқманг, улар сизни бошқача фикрлашга ўргатади; сийқа фикрлардан кўрқинг, уларда ёлтоқлик, мутелик ва айёрлик яширинган бўлади.

Фикрларимни тингласангиз бас, менинг ҳақимда қандай фикрдалигингизни ўзим топиб оламан.

Фикрлаш чанқоғи боқийликни кўмсаш чанқоғидир.

Умр моҳиятиги етмоқ фикрлаш дардини тортмоқдан бошланади.

Ёзганиларим деганларимдан ўзгача, деганларим ўйлаганларимдан ўзгача, ўйлаганларим ўйлашим шарт бўлганларидан ўзгача ва шу тарзда фикрларим онг тубидаги онгга етгунча оввора. Бу нима, фикрлаш азобими? Йўқ, фикрлаш чанқоғи!

Умр моҳиятига етмоқ фикрлаш дардини тортмоқдан бошланади.

Ҳар бир эркак қалбида висоли насиб бўлмаган бир париваш образи яшайди.

Умр аёлларни суйган давр ва аёллардан куйган даврларга бўлинади. Қолган даврлар эса эслашга арзимаيد.

Аёл бўлмаганида эркак ҳамон ваҳимали ўрмон ва совуқ горларда яшарди.

Эркак бир нарсасини йўқотса кўчадан қидиради, аёл бир нарсасини йўқотса уйдан қидиради.

„Мен“ аёлнинг атрибутидир. „Мен“ бўлмаганида аёл тилдан ҳам воз кечган бўларди.

Эркакнинг „биз“идан аввал аёлнинг „мен“и пайдо бўлган.

Аёллар — инсониятнинг комиллик изламайдиган қисми, чунки улар комиллик излашдан комиллар туғишни ва комилларни тарбиялашни бурчим деб биладилар.

Аёллардан донишманд файласуфлар чиққан эмас, чамаси, аёллар ҳаётдан ҳикмат излашдан ҳаётни ҳикматга тўлдириб яшашни маъқул кўрадилар.

Гўдаклик хислатлари аёлни безаб туради, ушбу хислатлари йўқ аёл ялмоғизга монанддир.

Эркаклар пул ҳақида гапирганларида ўйида аёл туради, аёллар пул ҳақида гапирганларида ўйида кийим дўкони туради.

Тўғри, аёлнинг ақли эркак ақлининг чорагига тенг, бироқ эркак идрокининг ибтидоси аёлнинг ана шу чорак ақлидандир.

Агар аёл ўзидан қусур изласа, билингки, табиат қаердадир хато қилибди.

Ожиза ашқидан қалби титроққа тушмайдиган эркакни, ихтиёримда бўлса, баҳимлар билан бирга қафасда яшашга ҳукм қилардим.

Умрида бир марта аёл учун ўзини-ўзи осишни истамаган эркакни, менга қолса, эркаклар сафидан қувган бўлардим.

Аёлларнинг ахлоқий таназзулига бепарқ давлат бир кунимас бир кунни ўзи ҳам, худди қадимги Рим каби, таназзулга учрайди.

Бадқаҳр бабрдан баджаҳл аёл хавфли.

Бирорта бадахлоқ аёл бор экан миллатнинг келажаги мулом хафв остида бўлади.

Миллатни бабрдан бақувват полвонлари эмас, хушахлоқ, пурфаҳм ва покдил аёллари безайди.

„Юмор, — деб ёзади К. Чапек, — мутлақ эркаклар ишидир.“ Ким ҳам ўз устидан бошқаларни кулишини истарди...

Аёлларнинг тенгликда яшашга даъват этишдан олдин эркакларни овқат пишириш, кир ювиш ва болага қараш сирларига ўргатиш даркор.

Фаҳми ноқис эркакгина аёлдан мансабини тортиб олиб, ушбу хислатини тагин кўз-кўз қилади.

Қадимги римликлар гетералардан ўйнаш қилишган бўлсада, уларга уйланишни ўзига ор билишган. Ёлғиз Перикл бу одатни бузиб, Аспазияга уйланган. Гўзал, оқила, нафис дид, ширин тил бу гетера шоҳ ҳам, гадо ҳам аёл олдида баробар эканлигини эсингга солиб туради.

Ҳа, чиройли аёл нигоҳингни хушнуд этади, аммо у умринг ва имкониятларинг қисқалиги боис дилингга надомат ҳам солади.

Мангулик учун ўз бокиралигидан аёл воз кечгач, дунёнинг бокиралиги ҳақида афсоналар тўқишга ҳожат қолмади.

„Аёл олдига бормоқчимисан? қамчини унутма!“ (Ф.Нисше). Ўз омадсизлигининг боисини аёлдан деб билган кимсагина „қамчи“дан далда қидиради.

Ҳаётни севганинг ҳам аёл туфайли, ҳаётдан безганинг ҳам аёл туфайлидир.

Аёл ҳикматлари — ҳаёт ҳикматлари, эркак ҳикматлари хаёл ҳикматларидир.

Камдан кам эркак давлат, юрт аёл истагига мувофиқ бошқарилишини билади.

Эркак — аёлга иловадир.

Севгида адашиш ҳам завқлидир.

Муҳаббат яратади, нафрат қулатади.

МУНДАРИЖА

Карл Поппер ва унинг „очиқ жамият“ ғояси.....	
Фридрих Нисше	
Эпикур.....	
Сенека насойиҳлари	
Экзистенциализмнинг отаси.....	
Инсон таназзули (Эрих Фроммни ўқиб).....	
Исёнкор одам.....	
Ҳурликни талаб олмайдилар	
Ҳаёл ва ақл. Эссе.	
Ҳаёт мағзи. Эссе.....	
Ғояларда мангулик илинжи	
Либерализм: тарихий ва фалсафий нигоҳ	
Ҳукмдор.....	
Риёкорлик санъати	
Шахс ким?.....	
Оилада ҳукмрон — севги.....	
Андухларга жо ҳаёт фалсафаси.....	
Чорлар мени илоҳий бир ун	
Ҳаёт ва ҳаёл орасида	
Беором қалб қийноқлари	
Салвадор Дали: „Сюрреализм — бу мен!“	
Азалият мусаввир тасвирида	
Руҳдан кўчган чизгилар	
Бир бор жаннатийман, лек.....	
Ижодкор руҳ.....	
Ақл амри	
Ҳурлик сабоқлари	
Фикрлаш чанқоғи.....	

ВИКТОР АЛИМАСОВ

ФАЛСАФА
ЁХУД
ФИКРЛАШ ЧАНҚОҒИ

Масъул муҳаррир — фалсафа фанлари доктори, профессор
Т. МАҲМУДОВ.

Мусаҳҳиҳ *Н. Бекмуродов*
Компьютерда саҳифаловчи *Ш. Содиқова*

Китоб Ўзбекистон Р ФА И. М. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти бўлимида тайёрланди.

Бичими 84/108. Шартнома босма табағи 17,5 б.т. Буюртма рақами —13. Адади 1000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.

Алимасов Виктор.

Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи/В. Алимасов;
Масъул муҳаррир Тилаб Маҳмудов; Ўзбекистон Рес-
публикаси ФА, И. М. Мўминов номидаги Фалсафа
ва ҳуқуқ ин-ти.-Т.: „Фалсафа ва ҳуқуқ“ институти
нашр. 2007—? б.

ББК 87.21